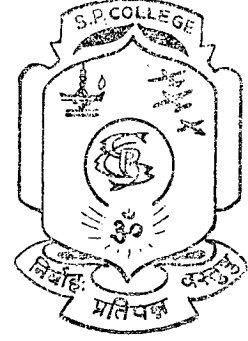

॥ निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु ॥

सर परशुरामभाऊ महाविद्यालय, पुणे

परशुरामभाऊ

द्वितीय अंक १९७५-७६

संपादक मंडळ

प्राचार्य के. पं. मंगळवेढेकर
प्रा. रंगनाथ गायधनी
प्रा. शशिकांत पंडित
प्रा. विजय कारेकर

उपप्राचार्य डॉ. दि. ब. केरूर
प्रा. डॉ. सज्जनराम केणी
प्रा. अशोक जुमडे

उपप्राचार्य म. कृ. केळकर
प्रा. कृष्ण अर्जुनवाडकर
प्रा. अरुण भागवत
प्रा. पुरुषोत्तम वैसास

कु. बीना ढवळीकर (प्र.व.सा.)
कु. मंजू मनोहर (प.पू.सा.)
किशोर शेवडे (द्वि.व.सा.)
विनय बेलसरे (प्र.व.सा.)

कु. मृणालिनी रानडे (प्र.व.सा.)
चंद्रशेखर हिरेमठ (तृ.व.सा.)
राजन गोंगजे (प्र.व.सा.)

कु. सुजाता दुबळे (प्र.व.सा.)
अरुण कणसकर (तृ.व.सा.)
अरुण शिळीमकर (प्र.व.सा.)
शिरीष नाईक (प.पू.सा.)

अनुक्रमणिका

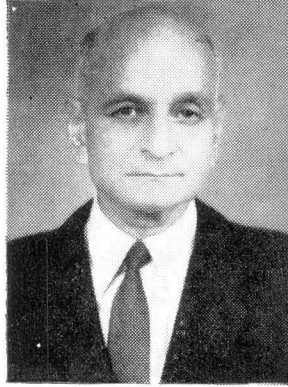
संपादकीय : १. तपस्वी जीवन : ६. एक होती चिऊ ... : ९. शिदाची माय : १३. एका डॉलीची व्यथा : १७.
कानेटकर, नियती आणि मी... : १८. मळभ : २१. आमची वाङ्मयीन अभिरुची : २३. मेघदूतातील यक्षकान्तेस : २६.
सांजावताना : २८. पंत क्रिकेट खेळतात : २९. हुंडा आणि स्त्रीमुक्ती : ३३. स्पर्धा विजयी मानकरी सांगतात : ३४.
भारतीय काव्य और कवि-कल्पनाएँ : ३७. मैने कितने सपने देखे : ४०. कविता : ४१. आर्यभट्टः प्रगतिनाट्यस्य नान्दी : ४५.
महाविद्यालयस्य द्वारे : ४७. डॉ. घाटे : एक रुबावदार व्यक्तिमत्त्व : ४९. Springs : ५१. Cancer : ५४.
Wild Life, Its Status and Importance in Modern Age : ६१. Shooting Stars : ६६.
Pollution : ६९. Our Sweetest Songs are Those That Tell of Saddest Thoughts : ७३.
Indian Scientific Satellite : ७५. One by one? No. All at once! : ७९. Incredible Century : ८३.
कॉलेज विश्व : ९३. Survey Reports : 1. Sample Survey of Pre-Degree Students to Study their
Educational and Financial Difficulties : ११७. Report : 2. Survey of Implementation of
Higher Secondary Education in Maharashtra : १३५. Questionnaire. Interviews : १५३

या अंकासाठी महाराष्ट्र राज्य शासनाने सवलतीच्या दरात कागद पुरविला आहे. त्याबद्दल महाविद्यालय शासनाने आभारी आहे.

आमची भावपूर्ण श्रद्धांजली

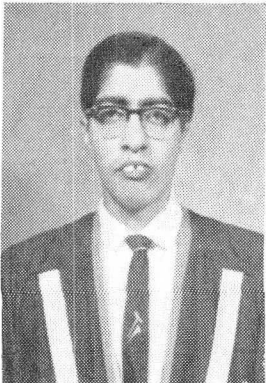
प्रा. बळवंत वासुदेव भिडे

माजी प्राचार्य व
रसायन शास्त्राचे ख्यातनाम प्राध्यापक

प्रा. रघुनाथ नारायण चापेकर

जर्मन विभाग प्रमुख

प्रा. रमेश दत्तात्रय फडके

गणित विभाग

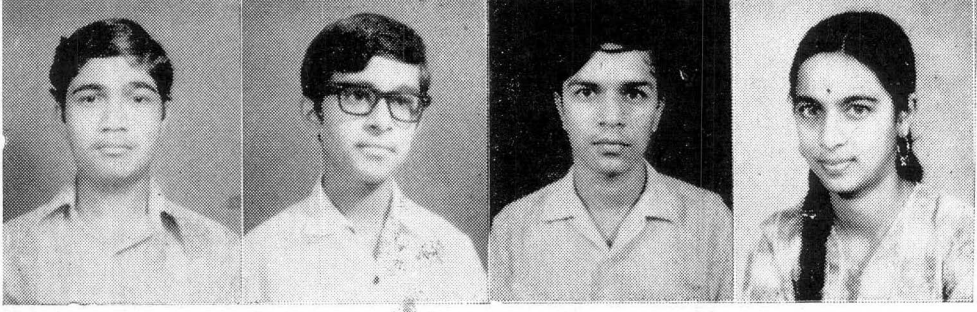
विद्यापीठ व राष्ट्रीय परीक्षेतील उज्ज्वल यशाचे मानकरी

प. पू. शास्त्र

तृ. व. शास्त्र

तृ. व. शास्त्र

प. पू. साहित्य

संजीव पटवर्धन
विद्यापीठात ९ वा

चंद्रशेखर जोशी
रसायनशास्त्राचे पारितोषिक

अमीर आठवले
विद्यापीठात सर्वप्रथम

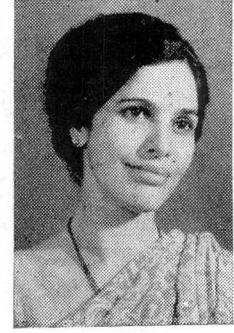
कु. सुनंदा करमरकर
विद्यापीठात २ री

प. पू. साहित्य

कु. प्रतिमा अग्निहोत्री
विद्यापीठात ८ वी

कु. विजया बोकील
NSTS स्कॉलरशिप

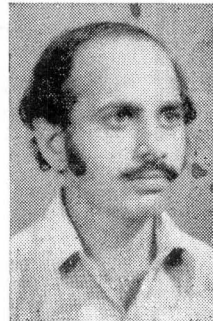
डॉ. अंजली ठकार
मानसशास्त्रात डॉक्टरेट

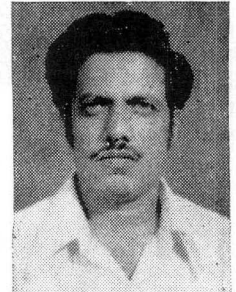
डॉ. प्र. वि. केळकर
वनस्पतीशास्त्रात डॉक्टरेट

डॉ. अशोक गोखले

डॉ. श्रीकांत दाते
रसायनशास्त्रात डॉक्टरेट

डॉ. सुरेश गोगटे

सौर चैत्र १ । शके १८९८ : नाथ षष्ठी : अंक दुसरा : दि. २१ मार्च १९७५

संपादकीय

आचार्य परिषद् :

दोन वर्षापूर्वी याच स्तंभातून आम्ही देशातील वाढत्या अराजकाकडे विचारवंतांचे लक्ष वेधले होते. हक्कांसाठी झगडणाऱ्यांनी आपल्या कर्तव्याचीही जाण ठेवली पाहिजे असे बजावले होते. दुर्दैवाने स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार असा विकृत अर्थ लावून समाजातील संघटित गटांनी साऱ्याच समाजाला जणू ओलीस धरले. प्रशासन व प्रजानुरंजन यांची गळत झाली. पर्यायाने जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत अनागोंदी निर्माण होऊन समाज विनाशाकडे कळ लागण्याची भीती निर्माण झाली. समाजातील विचारवंतांनी परिस्थितीच्या गांभीर्याची दखल घेऊन समाजाला व शासनाला मार्गदर्शन करण्याचे 'तमसो मा ज्योतिर्गमय।' आम्ही आवाहन केले होते. सुदैवाने शासनाने काही कठोर पण विवेकी निर्णय घेऊन जनतेला अनुशासनाचा मार्ग दाखविला. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील भ्रष्टाचार, दत्तरदिरंगाई दूर करून शिस्तीचे नवे पर्व सुरू केले.

पूज्य आचार्य विनोबाजी भावे यांनी सध्याच्या आणीबाणीमध्ये शासनाला व समाजाला मार्गदर्शन करण्यासाठी देशातील बुद्धिमंतांची एक आचार्य परिषद् भरविली व शासनासाठी विधायक मार्गदर्शक आचारसंहिता तयार केली. आणखीही अशाच आचार्य परिषदा भरवून जनतेसाठी आचारसंहिता तयार करण्याचा मनोदय त्यांनी व्यक्तविला आहे. आपल्या विशुद्ध चारित्र्याने, निःस्पृह बाण्याने समाजाला नव जीवनाचा मार्ग दाखविण्याचे आत्मिक सामर्थ्य अशा विरक्त आचार्यांमध्ये असते अशी आमची ध्रुवा आहे. आचार्यांच्या विचारमंथनातून समाजाला संयमी, क्रियाशील पण विवेकी नवनेतृत्व मिळावे हीच आमची प्रार्थना आहे.

वीस कलमी कार्यक्रम :

मरगळलेल्या, दिशाहीन बनलेल्या समाजाला नवप्रेरणा देण्यासाठी, भारतीय घटनेने उद्बोधित केलेला लोकशाही समाजवाद कार्यवाहीत आणण्यासाठी पंतप्रधान इंदिरा गांधी

यांनी देशापुढे वीस कलमी कार्यक्रम मांडला आहे. त्यामध्ये विद्यार्थी-जगताला दिलासा देणाऱ्या गोष्टी आहेत. शैक्षणिक साहित्याच्या व पुस्तकांच्या किंमती रास्त पातळीवर आणणे, विद्यार्थी वसतिगृहासाठी धान्यपुरवठा सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून देणे इत्यादी गोष्टींचा त्यांत अंतर्भाव आहे. आम्ही त्या कार्यक्रमाचे सानंद स्वागत करतो. स. प. म. सहकारी प्राहक भांडाराने पुढाकार घेऊन पुढील शैक्षणिक वर्षापासून सहकारी मेस सुरू करण्याचा संकल्प सोडला आहे; त्याबद्दल भांडाराच्या कार्यकर्त्यांचे कौतुक व अभिनंदन करतो. या कामी शासन व विद्यार्थी यांचे सहकार्य मिळेल असा विश्वास वाटतो. या नूतन उपक्रमास आमच्या हार्दिक शुभेच्छा !

विद्यापीठ कायदा :

शासनाने गतवर्षी मंजूर केलेल्या विद्यापीठ कायद्याची अंमलबजावणी नोव्हेंबर १९७५ पासून करण्याचा आदेश मा. कुलपतींनी दिला आहे. त्यानुसार विद्यापीठाच्या विविध मंडळांचे व समित्यांचे नवनिर्वाचन झाले. विद्यापीठ सीनेटवर शिक्षक-प्रतिनिधी म्हणून आमचे उपप्राचार्य डॉ. दि. व. केरूर यांची निवड झाली याबद्दल त्यांचे हार्दिक अभिनंदन !

या कायदानुसार प्रत्येक महाविद्यालयासाठी एक स्थानिक व्यवस्थापन मंडळ अस्तित्वात आले असून त्यावर शिक्षक व शिक्षकेतर सेवक प्रतिनिधी यांना प्रथमच स्थान मिळाले आहे. आपल्या महाविद्यालयात यापूर्वी एक स्थायी समिती असे व त्यावर दोन शिक्षक-प्रतिनिधीची नेमणूक मा. प्राचार्य करित असत. त्याऐवजी आता मतदानाने शिक्षक व शिक्षकेतर सेवक-प्रतिनिधी निवडले जाणार आहेत. संमंजस मतदार-संघामध्ये निवड वा नेमणूक यामध्ये फारसा फरक पडत नाही. व्यवस्थापन मंडळाची नावे स्वतंत्रपणे दिली आहेत. या मंडळाकडून स. प. च्या उज्ज्वल परंपरा व विशुद्ध शैक्षणिक दृष्टिकोण अबाधित राखला जाईल व स. प. चे नाव विद्याक्षेत्राच्या आघाडीवरच राहील असा विश्वास आहे.

याच कायद्यानुसार प्रत्येक महाविद्यालयात एक विद्यार्थी प्रतिनिधी मंडळ अस्तित्वात आले आहे. स. प. मध्येही द्रहा प्रतिनिधींचे मंडळ स्थापन झाले आहे. विद्यार्थ्यांच्या अडी-अडचणी, सूचना व भावना व्यवस्थापनाच्या पुढे मांडून विद्यार्थी व व्यवस्थापन यांच्यामध्ये सामंजस्य निर्माण करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न या मंडळाकडून व्हावा अशी अपेक्षा आहे. विद्यार्थी ही जबाबदारी पार पाडतील असे आम्हास नम्रपणे सुचवावयाचे आहे. प्रत्येक महाविद्यालयातील एक प्रतिनिधी घेऊन विद्यापीठ पातळीवर एक विद्यार्थी संसद स्थापन झाली आहे. श्री. हणमंत बाबाजी कदम (एम्. ए. भाग २-मानसशास्त्र) यांची स. प. च्या विद्यार्थ्यांचे प्रतिनिधी म्हणून विद्यार्थी संसेदवर निवड झाली आहे. प्रशासनाच्या क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांची ही उमेदवारी उभयपक्षी फलदायी ठरेल असा आम्हास विश्वास आहे. या उमेदवारीमुळे विद्यार्थ्यांच्या अनुभवक्षेत्राच्या सीमा रुंदावतील व त्यांना जबाबदार नागरिकत्वाचा आगळा अनुभव येईल.

कायद्यान्वये प्रत्येक महाविद्यालयात विद्यार्थी कल्याणाधिकारी या नव्या अधिकाऱ्याचे पद निर्माण झाले आहे. विद्यार्थी व प्रशासन यांच्यामधला दुवा अबाधित राखण्याची कामगिरी या अधिकाऱ्यावर आहे. प्रा. प्र. र. करमरकर (साहित्यशाखा) व प्रा. श. द. भागवत (शास्त्रशाखा) या शिक्षकांची नव्या अधिकारपदावर नियुक्ती झाली आहे. त्यांच्या कार्यात आम्ही सुयश चितितो.

शासकीय राजपत्र :

विद्यापीठ अनुदान मंडळाने पुरस्कारलेली नवीन वेतनश्रेणी महाराष्ट्रातील महाविद्यालयांच्या शिक्षकांना जानेवारी १९७२ पासून लागू करण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने शासकीय राजपत्राद्वारा घोषित केला आहे. शिक्षकांची ही मागणी मान्य झाली व त्यामुळे अधिक कर्तबगार तरुण या शिक्षणक्षेत्राकडे आकृष्ट होऊन राष्ट्राची भावी पिढी घडविण्यास समर्थ हात उपलब्ध होतील अशी आशा आहे. राजत्रातील काही तरतुदी विवाद्य ठरल्या आहेत. शिक्षकवर्गाने आपली ज्ञानाची खोली व वैचारिक पातळी वाढवावी असे आमचे त्यांना नम्र आवाहन आहे.

उच्च माध्यमिक शिक्षणक्रम :

अखिल भारतीय पातळीवर मान्य झालेला १०+२+३ हा नवा शैक्षणिक आकृतिबंध महाराष्ट्र शासनाने सन १९७२ मध्ये स्वीकारला व क्रमशः त्याची अंमलबजावणी

सुरू झाली. त्यातील दोन वर्षांचा मधला टप्पा प्रशास्त्र वा महाविद्यालये यामध्ये सुरू करावा याबद्दल वाद माजले. शेवटी अकरावीचा वर्ग प्रशास्त्रांकडे देण्याचा शासनाने निर्णय घेतला. त्या निर्णयाच्या बऱ्यावाईट परिणामांचे मूल्यमापन कधी तरी होईल. पण बारावीचे वर्ग महाविद्यालयांकडे देण्याचा आणखी एक तडजोडवादी निर्णय शासनाने जाहीर केला. दोन वर्षांचा मधला टप्पा हा एक सलग घटक आहे. त्याची अशी ओढाताण होणे अशैक्षणिक आहे याची जाणीव शासनाला असल्याने ती दोन वर्षे कनिष्ठ महाविद्यालयांकडे (Junior Colleges) देण्याचा निर्णयही शासनाने घोषित केला आहे. अशी महाविद्यालये अस्तित्वात येईपर्यंत सध्याची व्यवस्था अंमलगत राहणार आहे.

वाणिज्य शाखा :

स. प. च्या अनेक माजी विद्यार्थ्यांनी व हितचिंतकांनी अशी इच्छा गेली अनेक वर्षे प्रदर्शित केली की स. प. ने वाणिज्य शाखा सुरू करावी. स. प. च्या हीरक महोत्सवी संवत्सरात वाणिज्यशाखा काढण्याचा निर्णय घेण्यात आला असून त्यासाठी शासन व पुणे विद्यापीठ यांच्याकडे अनुज्ञा मागितली आहे. अशी अनुज्ञा मिळाल्यास येत्या शैक्षणिक वर्षापासून स. प. मध्ये वाणिज्य शाखेतही बारावीचा वर्ग व पदवी प्रथम वर्ष असे दोन वर्ग चालू होतील. या निर्णयाचे आम्ही हार्दिक स्वागत करतो.

एक व्यथा :

महाराष्ट्रातील सर्व शैक्षणिक संस्थांच्या पुढे नित्याच्या खर्चाची तोंडमिळवणी कशी करावी असा प्रश्न भेडसावत आहे. प्रयोगशाळांना लागणारी रसायने महागली आहेत; पुस्तकांच्या व अन्य वस्तूंच्या किंमती वाढल्या आहेत; सेवकांची वेतने वाढली; महागाईभत्तेही सातत्याने वाढत आहेत. (स. प. म. च्या अर्थसंकल्पाचा ८७% भाग वेतनभत्यांवर खर्च पडतो.) त्या प्रमाणात विद्यार्थी शुल्कात वाढ झाली नाही. शासनाच्या अनुदानात प्रमाणशीर वाढ नाही. त्यामुळे आय आणि व्यय यांमधली फट उत्तरोत्तर रुंदावतच चालली आहे. ती कशी बुजवावी, अरुंद करावी या चिंतेत महाविद्यालये अहर्निश चूर आहेत. या परिस्थितीत विद्यार्थी-कल्याणाच्या योजना अंगिकारणे वा विकासयोजनांचा विचार-सुद्धा करणे अशक्य होत आहे. सामाजिक दान्तावाचा ओघ शैक्षणिक कार्याकडे वळेल का? दैनंदिन खर्चासाठी मदत देणारा दाता भेटेल का?

स. प. चा हीरक महोत्सव :

दि. १४ जून १९७६ रोजी स. प. महाविद्यालय साठ वर्षे पूर्ण करून एकसष्टीत पदार्पण करीत आहे. त्या दिवसापासून एक वर्ष स. प. चे हीरकमहोत्सवी संवत्सर म्हणून आपण साजरे करणार आहोत. गेली साठ वर्षे विद्येच्या क्षेत्रात स्वार्थत्यागपूर्वक अखंड कार्य करून स. प. ने आपली वैशिष्ट्यपूर्ण उज्ज्वल परंपरा निर्माण केली आहे. भविष्यकाळातही आपले कार्य अधिक प्रभावीपणे करण्यास आवश्यक ते अर्थबळ तिच्या पुत्रांनी व मित्रांनी उपलब्ध करून दिले तर तो स. प. म. चा आगळ्या प्रकारचा हीरक महोत्सव होईल. यासाठी 'परशुरामीय प्रतिष्ठाना'ला साहाय्य करण्याचे आवाहन प्राचार्यांनी एका पत्रकाद्वारे केले आहे. हीरक महोत्सवी संवत्सरात या प्रतिष्ठानात दहा लक्ष रुपये जमा करण्याचे लक्ष्य ठरविले आहे.

प्रत्येक जिवंत संस्था ही मनुच्या माशाप्रमाणे सतत वर्धिष्णू असते. तिच्या आकांक्षा आणि गरजा सतत वाढत्या असतात. तिची नित्य वाढती गरज पूर्ण होत राहिली तर प्रलयातून तारण्याइतके बळ तिच्या अंगी निर्माण होऊ शकते हे दूरदर्शी दृष्टीला पटवून देण्याची आवश्यकता नाही. शिक्षणसंस्थांचा विकास कुंठित होण्यात विद्याक्षेत्राची, भावी पिढ्यांची, संबंध राष्ट्राची हानी आहे हे ओळखून स. प. चे अभिमानी या कामी लक्ष्यपूर्तीसाठी अनंत हातांनी भर घालतील असा आम्हास विश्वास आहे.

परशुरामीय प्रतिष्ठान :

सुवर्ण महोत्सवी वर्षात निर्माण झालेली परशुरामीय प्रतिष्ठानाची कल्पना आता रुजत आहे. पण या योजनेचे पूर्ण यश अधिकृत अधिक परशुरामीयांनी यथाशक्य रकम नियत कालावधीने या प्रतिष्ठानात टाकून राहण्यावर अवलंबून आहे. प्रत्येक विद्यास्नात विद्यार्थ्यांने आपले एक दिवसाचे उत्पन्न प्रतिवर्षी यासाठी द्यावे अशी कल्पना महाराष्ट्र बँकेचे अध्यक्ष व सरसंचालक श्री. वा. मा. भिडे यांनी दोन वर्षापूर्वी मांडली होती. अनेक व्यक्तींच्या छोट्या रकमांनीच या प्रतिष्ठानाचा हा तळव भरला पाहिजे. स. प. च्या विद्यमान व विद्यास्नात विद्यार्थ्यांकडून एवढीच अल्प अपेक्षा आहे. अनंत स्रोतातून संतत धार येऊ लागली तर हे अशक्य नाही. स. प. च्या सर्व ऋणानुबंधीयांना आम्हीही आवाहन करीत आहोत. आपल्या इच्छा, कल्पकता व सहकार्य यांची गुती झाली तर स. प. ची कार्यक्षमता शतगुणित होईल. केवळ विदेशी विद्यापीठांमधून उप-

लब्ध असणारी शैक्षणिक साधनसामग्री स. प. च्या भवनात प्रत्यक्ष अवतरेल. येथील विद्यासाधन अधिक समृद्ध व विकसित होईल. ग्रंथालयाच्या जोडीने त्यांच्या इतकेच महत्त्वाचे कार्य पार पाडणारे ध्वनिपट्टिका (टेप्स), ध्वनिसुद्विका (रेकॉर्ड) यांचा शैक्षणिक संग्रह उभा राहील. त्यांच्या उपयोगासाठी टेप रेकॉर्डर्स व रेकॉर्ड प्लेअर्स असतील; अभ्यासक्रमांना पोषक असे चलचित्रपट पाहण्यासाठी एक प्रेक्षागृह असेल; संशोधन प्रकल्पांना साहाय्यक कॉम्प्यूटरविभाग सुरू होईल; विद्यार्थ्यांचा गुणविकास, अडचणी, व्यवसायमार्गदर्शन, निवासोपयोगी माहिती इत्यादी असंख्य गोष्टींसाठी एक विद्यार्थिभवन उभे राहील. अशी अनेक भव्य स्वप्ने स. प. च्या मिळवत्या विद्यार्थ्यांनी मनावर घेतले तर साकार होतील. स. प. म. हे स्वायत्त महाविद्यालय होईल.

स्वायत्ततेकडे वाटचाल :

उच्च शिक्षणक्षेत्रात प्रयोगक्षमता व दर्जा वाढावा म्हणून विद्यापीठ अनुदान मंडळाने निवडक महाविद्यालयांना स्वायत्तता देण्याचे धोरण अंगिकारले आहे व टप्प्याटप्प्यांनी त्याची कार्यवाही सुरू झाली आहे. या दिशेने अशा महाविद्यालयांचा विकास घडविण्यासाठी साह्यभूत कॉसिप (Cosip) व कोहसिप (Cohsip) या योजना अस्तित्वात आल्या आहेत. तीन वर्षापूर्वी स. प. ची कॉसिप योजनेमध्ये निवड झाली होती. यंदाच्या वर्षी कोहसिप योजनेमध्ये त्याची निवड झाली आहे. या योजनांमधून शास्त्र व साहित्य शाखांचे विद्याविभाग समृद्ध होत आहेत. ग्रंथालय, प्रयोगशाळा यांमध्ये भर पडत आहे. एक छंदशाळा (Hobby Workshop) सुरू झाली आहे. स. प. ची पूर्वपरंपरा, आजवरची साधना व वरील दोन योजनान्वये चालविलेले विविध प्रकल्प ही स. प. ची स्वायत्ततेच्या उद्दिष्टाकडे वाटचाल सुरू झाल्याचा विश्वास पटवणारी पूर्वचिन्हे आहेत. यासाठी लागणारे अर्थबळ स. प. च्या हितचिंतकांनी पुरवावे अशी स. प. ची अपेक्षा आहे. ती अनाठायी नाही अशी आमची खात्री आहे.

आमचे आचार्यकुल :

महाविद्यालयातील आपले नित्याचे काम संभाळून स्वतंत्र संशोधनकार्य पदवीच्या सीमेपर्यंत पोचवणे ही फार परिश्रमाची गोष्ट आहे. सरत्या वर्षात स. प. च्या पाच प्राचार्यांनी ही दुर्घट गोष्ट साधून आपल्या व्यासंगाचा कस सिद्ध केला आहे. प्रा. सौ. अंजली ठकार (मानसशास्त्र), प्रा. प्र. वि. केळकर

(वनस्पतिशास्त्र), सर्वश्री सुरेश गोगटे, अशोक गोखले व श्रीकांत दाते (सर्व रसायनशास्त्र) यांनी प्रबंधाद्वारे पीएच. डी. पदवी संपादन केली आहे. या सर्वांचे हार्दिक अभिनंदन ! या सर्वांचा आपापल्या विषयातील व्यासंग उत्तरोत्तर वाढून त्यांचा लाभ स. प. ला. व्हावा ही शुभेच्छा !

रसायनविभागाचे प्रमुख व माजी उपप्राचार्य डॉ. रा. वि. घाटे हे २८ वर्षांच्या सेवेनंतर दि. १९।४।१९७६ रोजी सेवानिवृत्त होत आहेत. या सेवानिवृत्तीच्या प्रसंगी आम्ही त्यांना दीर्घ निरामय आयुष्य व सुखसाफल्य चिंतितो.

कीर्तिशेष प्राचार्य भिडे :

दि. १२ फेब्रुवारी रोजी आमचे भूतपूर्व प्राचार्य व. वा. भिडे चित्तत्वात विलीन झाले. रसायनशास्त्राचे व्यासंगी अभ्यासक, कल्पक प्रशासक, निःस्पृह कार्यकर्ते, स्फूर्तिदाते शिक्षक व कर्मयोगी भक्त अशा अनेक रूपांनी प्रा. भिडे यांची मूर्ती मनापुढे उभी राहते. साधा वेष, करडा भाव व निर्मळ हास्य या गुणांचे 'संयुग' आता काळंगेत विलीन झाले आहे. महाविद्यालयाच्या वतीने प्रा. मंगळवेढेकर यांनी प्रा. भिडे यांना वाहिलेली स्मृतिसुमनांजली या अंकात दिली आहे. प्रा. भिडे हे स. प. च्या आजच्या विकसित रूपाचे एक थोर शिल्पकार होते.

प्राचार्य भिडे यांचा जन्म सन १९०२ साली झाला. बंगलोरच्या सायन्स इन्स्टिट्यूटमधून एम्. एस्सी. होऊन ते १९२८ मध्ये स. प. मध्ये रसायनशास्त्र विभागात प्राध्यापक म्हणून दाखल झाले १९३२ मध्ये त्यांनी लंडन विद्यापीठाचा डिप्लोमा इन् केमिकल इंजिनियरिंग मिळविला. १९३६ ते १९६० ते रसायनशास्त्रविभागाचे प्रमुख होते. त्यांचे अनेक संशोधनपर निबंध प्रतिष्ठित विज्ञान नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या हाताखाली अनेक विद्यार्थ्यांनी एम्. एस्सी व पी एच. डी. पदवी मिळविली आहे. शि. प्र. मंडळीमधील अनेक अधिकारस्थाने त्यांनी भूषविली आहेत. सन १९५४ ते ६० या काळात ते स. प. चे प्राचार्य होते. शि. प्र. मंडळीचा अमृतमहोत्सव, स. प. मधील पोहोण्याचा तलाव, समपातळीत आणलेले क्रीडांगण, वर्गसंघटना इत्यादी अनेक गोष्टी त्यांच्या स्मृतीशी निगडित आहेत.

आमची अभिमानस्थाने :

श्री. अमीर सदाशिव आठवले याने गणित प्रमुख विषय घेऊन बी. ए. पदवी परीक्षेत प्रथम श्रेणीत प्रथम क्रमांक मिळवून विद्यापीठातील सहा पारितोषिके व शिष्यवृत्त्या

मिळविल्या आहेत. श्री. आठवले याने महाविद्यालयात पाऊल टाकल्यापासून-थेट पदवीपूर्व वर्षांपासून-आपला पहिला क्रमांक सोडला नाही. आमचे अनेक विद्यार्थी विद्यापीठाच्या विविध परीक्षांमध्ये प्रथम श्रेणीने उत्तीर्ण झाले आहेत. त्यांची यादी पहिल्या अंकात दिली होती. त्या सर्वांचे परशुरामीयच्या वतीने हार्दिक अभिनंदन !

विद्यार्थी संजीव पटवर्धन व कु. विजया वोकील (प्रथम वर्ष शास्त्र) या दोहोंनीही ७५-७६ सालातील राष्ट्रीय शास्त्र प्रज्ञाशोध शिष्यवृत्ती मिळविली आहे. हार्दिक अभिनंदन !

नाट्यमंडळाने आंतरमहाविद्यालयीन एकांकिका स्पर्धेत लंगोपाठ दुसऱ्यांदा पुरुषोत्तम करंडक जिंकण्याचा विक्रम केला आहे. कु. सीमा धर्माधिकारी हिला अभिनयनैपुण्याचे प्रथम पारितोषिक व कु. मंजिरी परांजपे हिला उत्कृष्ट दिग्दर्शनाचे प्रथम पारितोषिक मिळाले आहे. गेल्या दहा वर्षांत इतका रेखीव व जिवंत नाट्यप्रयोग झाला नव्हता असे उद्गार रसिक प्रेक्षकांनी काढले. 'यातनाघर' रंगभूमीवर सजीव करण्याचे कु. परांजपे हिचे कौशल्य अद्वितीय होते. सर्व कलावंतांना धन्यवाद !

विविध वादस्पर्धांमध्येही आमचे विद्यार्थी तेजाने तळपले आहेत. त्यांनी यंदा अकरा करंडक मिळविले आहेत. श्री. शिरीष सहस्रबुद्धे, कु. बीना ढवळीकर, श्री. सतीश कामत, कु. सुनंदा करमरकर, कु. चित्रा गोखले. श्री. विनय सहस्रबुद्धे अशा वाग्मटांचा आवर्जून उल्लेख करावयास हवा. स. प. चे विद्यार्थी याही क्षेत्रात आघाडीवर आहेत ही अभिमानाची गोष्ट आहे. Bravo boys !

क्रीडांगणावरही आमच्या विद्यार्थिनींनी स. प. ची वाजी मारली आहे. आंतरमहाविद्यालयीन कबड्डी स्पर्धेत विद्यार्थिनीचमूने सतत तेराव्या वेळी अजिंक्यपद मिळविले आहे. अॅथलेटिक्सच्या वैयक्तिक नैपुण्यपदाचा मान कु. ज्योती साने हिने सतत तिसऱ्या वर्षी मिळविला. विद्यार्थिनींनी जनरल चॅम्पियनशिपही मिळविली आहे. आंतरविद्यापीठ व राष्ट्रीय क्रीडास्पर्धांमध्ये आमचे विद्यार्थी निवडले गेले व त्यांनी विजय संपादिले आहेत. आमचा नवोदित खेळाडू श्री. अजय सिधये याची उत्तर कोरियामध्ये होणाऱ्या आशियायी टेबल टेनिस स्पर्धेसाठी भारतातर्फे निवड झाली आहे. सर्व खेळाडूंचे हार्दिक अभिनंदन !

स. प. चे अनेक माजी विद्यार्थी विविध गौरवांचे व पारितोषिकांचे मानकरी ठरले आहेत. त्यांचा उल्लेख माजी विद्यार्थी मंडळाच्या वृत्तात केला आहे. सर्व माजी विद्यार्थ्यांना

आमचे आवाहन आहे, की त्यांनी आपल्या गौरवाची माहिती व फोटो परशुरामीयकडे पाठवावा. त्यांना प्रसिद्धी देण्याची आम्ही ग्वाही देतो. स. प. च्या या गौरवधनाचा स. प. ला अभिमान वाटतो.

शिपाई सेवकांची निवृत्ती :

महाविद्यालयाच्या शैक्षणिक आणि अन्य कार्यक्रमापातून संस्कारांच्या धाग्यांनी विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वस्त्र विणले जात असते. या प्रक्रियेमधील धावत्या धोऱ्याच्या क्रियाचक्राचे क्राम शिपाई सेवक करीत असतात. एका प्रचंड यंत्रातले हे महत्त्वाचे काम निष्ठेने दीर्घकाळ करून पुढील सेवक येत्या जूनपूर्वी निवृत्त होत आहेत.

- १ सीताराम विश्राम अहिरे
- २ दत्तू गेनू पडयाळ
- ३ खट्टूराम शिवपाल गडेरिया.

त्यांचे निवृत्त जीवन आयुरोग्यसंपन्न आणि सुखमय होवो !

परशुरामीय 'मासिक' ?

गेल्या साठ वर्षांत 'परशुरामीय' ची विविध रूपांतरे होत आली आहेत. या प्रदीर्घ काळात समाजाची वेषभूषा, भाषा, छंदफंद यांत पुष्कळ फरक पडला. 'परशुरामीय' चाही आकार बदलला, प्रकाशनावधी बदलला, संपादकीय भाषा बदलली. पण हे सगळे बाह्य परिवर्तन आहे. आत्मा तोच राहिला. या विविध रूपांतरांतून परशुरामीय वर्तमान विद्यार्थ्यांचे साहित्य गुण जोपासण्याचे, त्यांचा परस्परांशी व महाविद्यालयाचा त्या सर्वांशी आणि त्यांच्या पालकांशी संवाद साधण्याचे कार्य प्रामुख्याने करीत आहे. या काळात स. प. मधून पदवीधर होऊन तसेच व्यवसायपूर्व शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या हजारांच्या पटीत वाढत गेली. या सर्वांचा स. प. शी संबंध टिकून राहणे त्यांना व आम्हांलाही आवडेल. स. प. म. माजी विद्यार्थी मंडळ त्या दृष्टीने प्रयत्नशील आहेही. तथापि इतक्या सहसावधी विद्यार्थ्यांशी व्यक्तिशः संबंध ठेवणे ही गोष्ट फार दुर्घट आहे. पण स. प. म. ची वाटचाल कशी चालू आहे; आपले समकालीन सहकारी जीवनाच्या कोणत्या क्षेत्रात पसरले आहेत, माजी विद्यार्थ्यांपैकी कोण कोठे आहे (who's who), विद्यास्तात व विद्यमान विद्यार्थ्यांच्या समस्या कोणत्या आहेत, हे सर्व दूरवर विखुरलेल्या परशुरामीयांना उपलब्ध करून दिले तर ? यासाठी 'परशुरामीय' हे मासिक स्वरूपात प्रसिद्ध करावे अशा अनेकांनी सूचना

केल्या आहेत. यासाठी लागणारा खर्च माजी विद्यार्थी परशुरामीयला जाहिराती व द्रव्यबळ पुरवून पूर्ण करू शकतील. परशुरामीयांचे कर्तृत्व, यश, प्रगती, गौरव, अडचणी, गरजा यांचे सुयोग्य दर्शन घडवून या माध्यमाने परशुरामीय कुटुंब संघटित करणे शक्य होईल. या बाबतीत आमच्या असंख्य वाचकांनी आपल्या प्रतिक्रिया आवर्जून कळविल्यास याबाबत निर्णय घेणे सुकर होणार आहे. आम्ही सर्व परशुरामीयांना याबाबतीत आवाहन करतो की त्यांनी आपली मते आम्हास कळवावीत.

आमचे उपक्रम :

उच्च माध्यमिकचे वर्ग यंदापासून सुरू झाले. त्याबाबतीत शासनाच्या अनिश्चित धोरणाने बऱ्याच अडचणी आल्या. पुढील वर्षी बारावीचे वर्ग महाविद्यालयाकडे देण्याचा निर्णय शासनाने नुकताच घेतला आहे. 'उच्च माध्यमिक शिक्षण: संकल्प व कार्यवाही' असा एक पाहणी प्रकल्प परशुरामीयच्या वतीने यंदा आयोजित केला होता. त्याचा सविस्तर अहवाल पुरवणी रूपाने या अंकात प्रसिद्ध होत आहे. या निमित्ताने काही सुबुद्ध पालक, मुख्याध्यापक व शासकीय अधिकारी यांच्या मुलाखती आमच्या प्रतिनिधींनी घेतल्या. त्याही अहवालासोबत दिल्या आहेत. ज्या प्रशासनांनी आमच्या प्रश्नावली भरून पाठविल्या, ज्यांनी मुलाखती दिल्या त्या सर्वांचे आम्ही कृतज्ञ आहोत. जीवनाच्या विविध अंगांचा शिक्षण-क्षेत्राशी असणारा संबंध अभिव्यक्त करण्याचा आमचा प्रयत्न सातत्याने सुरू आहे. त्यास उरस्फूर्त प्रतिसाद मिळत आहे ही समाधानाची गोष्ट आहे.

आणि या अंकाविषयी :

जानेवारी महिना संपेपर्यंत या अंकाचे रंगरूप निश्चित करणे यंदा आम्हास शक्य झाले नाही. नंतर मात्र आमच्या कार्यकर्त्यांनी जिद्दीचे प्रयत्न केले. स. प. ची भव्यता अंकाद्वारे साकार करण्याचा कृतनिश्चय केला. त्याचे फल म्हणजे हा अंक.

गेली दोन वर्षे परशुरामीयने उद्योगक्षेत्राशी जिव्हाळ्याचे संबंध निर्माण केले आहेत. आमच्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन अनेक उद्योगधंद्यांनी आपल्या जाहिराती देऊन हा अंक साकार करण्यास बहुमोल साह्य केले आहे. त्यांचे औपचारिक आभार मानणेही त्यांना आवडणार नाही. कारण त्यांचे आमचे संबंध घरोब्याचे झाले आहेत. परशुरामीयवर मायेची अशीच अर्थपखरण त्यांनी घालावी अशी प्रकट विनंती आहे.

एक तपस्वी जीवन

कै. प्राचार्य ब. वा. भिडे

स. प. महाविद्यालयाचे माजी प्राचार्य ब. वा. भिडे यांचे गुरुवार दिनांक १२ फेब्रुवारी १९७६ रोजी निधन झाले. त्यांच्या निधनाने स. प. महाविद्यालयातील एक मनस्वी व्यक्तिमत्त्व अता लुप्त झाले आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व मोठे गूढ व रहस्यमय होते. पण त्यांच्या थोर गुणांचा प्रत्यय हा त्यांच्या विरोधकांनाही अनेक वेळा आला. प्रा. भिडे यांच्या जवळ जी माणसे जाऊ शकली त्यांनाच त्यांचे ते गुण काही प्रमाणात कळू शकले. त्यांची उग्र व रागीट चर्चा, त्यांचा विक्षिप्तपणा, रस्त्याने जाताना स्वतःशीच गुणगुणत किंवा हातवारे करीत जाण्याची त्यांची सवय, एकदम तापून, स्वर उंचावून बोलण्याची त्यांची पद्धत-यामुळे सामान्य मनुष्य त्यांना प्रथम बिचकत असे. 'अवलिया' हा शब्द मराठी भाषेत सामान्यतः प्रतिष्ठादर्शक नाही. तरी पण प्रा. भिडे हे खऱ्या अर्थाने-रूढ अर्थाने नव्हे-एक थोर अवलियाच होते. स्वतःच्या आत्मिक, आंतरिक जगात ते इतके दंग असत की बाह्य जग आपल्याला काय म्हणेल याचा पुसटसाही विचार त्यांच्या मनात कधीही आला नाही.

१९५४ साली प्रा. भिडे स. प. महाविद्यालयाचे प्राचार्य झाले. त्यानंतर एकदोन वर्षांतच त्यांना हृदयविकाराचा पहिला झटका आला. सुमारे एक वर्षांपूर्वीही काही दिवस डॉ. भावे यांच्या 'राजहंस' इस्पितळात त्यांना दाखल व्हावे लागले होते. दुसऱ्यांदा कालघंटा खणाणली होती. पण त्यांच्या हे गावीही नव्हते. त्यांना ज्यावेळी आम्ही भेटायला गेलो तेव्हा स्वतःच्या दुखण्याखेरीज इतर अनेक गोष्टींविषयी खूप वेळ ते आमच्याशी बोलत राहिले. 'बोलायचे नाही' अशी डॉक्टरांची सक्त ताकदी होती. पण प्रा. भिडेना कोणाची हुकुमत कधीही मान्य नव्हती. डॉ. मंडळी त्यांना मुलासारखी. 'त्याला काय कळतं?' असे डॉक्टरांना उद्देशून म्हणून ते आपला हेका चालू ठेवीत. मरणाची भीती त्यांना नव्हती. ब्राउनिंगप्रमाणे पूर्ण सावधपणे शेवटपर्यंत मरणाशी मुकाबला करीत त्यांना लढाई चालू ठेवायची होती. त्यात ते यशस्वी झाले.

प्रा. भिडे यांची इच्छाशक्ती जबर-आत्मविश्वासही जबर. या त्यांच्या वृत्तीतून त्यांच्या जीवनाचे शिल्प तयार झाले. या वृत्तीतून त्यांच्या विद्यार्थ्यांना, सहाय्यायांना निर्भयतेची दीक्षा ते सतत सदतीस वर्षे देत राहिले.

१९५४ ते १९६० हा प्रा. ब. वा. भिडे यांच्या प्राचार्यपदाचा काल. प्रत्येक महाविद्यालयाला प्राचार्य असतो. आणि पुष्कळ प्राध्यापक प्राचार्य होतात. पण प्राचार्य-प्राचार्यात खूप अंतर असते. केवळ प्राचार्यपदामुळे प्रतिष्ठा मिळालेले काही प्राध्यापक असतात. आणि क्षणिक अधिकाराची ती वस्त्रे वाजूला झाली की त्याबरोबर आलेली प्रतिष्ठाही म्लान होते. उलट काही प्राध्यापक प्राचार्यपदाला व महाविद्यालयाला आपल्या कर्तृत्वाने प्रतिष्ठा प्राप्त करून देतात. प्रा. ब. वा. भिडे किंवा प्रा. द. वा. केरकर ही मंडळी या दुसऱ्या वर्गातील. प्राचार्यांच्या खुर्चांला यांनी उंचावले. महाविद्यालयाला नवी झळाळी मिळवून दिली. प्रा. केरकर किंवा प्रा. भिडे हे स. प. महाविद्यालयाचे प्राचार्य झाले यात त्यांच्या व्यक्तिगत गौरवापेक्षा महाविद्यालयाचा मोठा गौरव झाला. दोघांनाही कोणतीच ईर्ष्या, अभिलाषा नव्हती. प्राचार्य झाल्यानंतर यातून केव्हा मुक्त होईन याचा ध्यास प्रा. केरकरांना होता. पहिल्या तीन वर्षांनंतर प्राचार्यपद दुसऱ्यास द्यावे असे प्रा. भिडे यांनी स्पष्ट सांगितले होते. प्राचार्य झाल्यानंतर अभ्यासिकेची स्वतंत्र सोय असलेला आपला छोटा बंगला सोडून प्रशस्त अशा प्राचार्यनिवासात जाण्याचे प्रा. केरकरांनी स्वतः नाकारले. तर प्रा. भिडे यांनी प्राचार्याची कचेरी उप-प्राचार्यांना बहाल करून प्राचार्यपदाचा कारभार रसायन विभागातील आपल्या खोलीत आणला. डामडौल, दिखाऊपणा यांचे दोघांनाही वावडे. अभ्यास, संशोधन, चिंतन,

मनन यांतच दोघेही रसत असत. प्रा. भिडे वृत्तीने अत्यंत स्वाभिमानी होते. १९४८-४९ चा एक प्रसंग मी विसरणार नाही. त्यावेळी प्रा. भिडे स. प. महाविद्यालयाच्या आवारात एका बंगल्यात रहात होते. 'ही जुनी माणसे किती दिवस बंगल्यात रहाणार?' असे कुणीतरी आपसात बोलल्याचे प्रा. भिडेच्या कानावर गेले. क्षणाचाही विलंब न करता प्रा. भिडेनी आपला राहता बंगला रिकामा केला व माडीवाले कॉलनीत रहावयाला गेले. भगवद्गीतेत एका आदर्श योग्याचे वर्णन आहे. 'अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः' आदर्श मानवाचे हे सूत्र प्रा. भिडे यांच्या दैनंदिन आचार-विचारात दिसत असे.

स. प. महाविद्यालयाला प्राचार्य भिडे यांनी दिलेले वैभव शब्दांच्या पलीकडचे आहे. ते केवळ रसायन विषयाचे उत्तम शिक्षक होते असे नाही. ते अभिजात शास्त्रज्ञ होते. दिवसाचे बारा/बारा तास ते महाविद्यालयातच असत. कधी वर्गात तर कधी प्रयोगशाळेत, कधी ग्रंथालयात तर कधी जिमखान्यात प्राचार्य भिडे यांचा अव्याहत सर्वत्र संचार असे. प्रा. केरकरांच्या गणित शिक्षकवण्याच्या दर्जेदार आणि अविभाज्य नैपुण्याने पुण्यातील गणिताचे विद्यार्थी स. प. महाविद्यालयाकडे आकर्षिले जात. त्याचप्रमाणे आणि त्याहीपेक्षा अधिक संख्येने प्रा. भिडेच्यामुळे पुण्यातील शास्त्राचे विद्यार्थी स. प. कडे वळत असत. खरा शिक्षक हा केवळ शिकवीत नाही. तो विद्यार्थ्यांना ज्ञान देतो, ज्ञानदृष्टीही देतो. एक अग्निज्योत अनेक दीप्तिशिखा प्रज्वलित करते. एक उत्तम शिक्षक अनेक विद्यार्थ्यांच्या मनात नवनवीन संकल्पना निर्माण करतो. प्रा. भिडे यांची शिष्यसंपदा फार समृद्ध आहे. त्यातील प्रत्येकजण त्यांना मानतो. ज्ञानदानाशिवाय आणखी एक मोठी गोष्ट प्रा. भिडे यांनी केली. आपल्या निर्मळ, विशुद्ध वर्तनाने त्यांनी उत्तम चारित्र्याचा एक वस्तुपाठ आपल्या विद्यार्थ्यांपुढे व सहकारी यांच्यापुढे ठेवला. प्रा. भिडे दिसण्यात, बोलण्यात, वागण्यात कडक असत. पण मनाने ते अत्यंत मृदु व प्रेमळ होते. वरून खडबडीत दिसणाऱ्या या खडकाच्या पोटात प्रेमाचा, सहृदयतेचा एक अखंड स्रोत वहात असे. अनेक विद्यार्थ्यांना ते मदत करीत. वाढलेल्या सेवानिवृत्ती वेतनाची साचलेली रक्कम एकदम हातात येताच ती जशीच्या तशी आपल्या दिवंगत स्नेह्यांच्या नावाने स. प. महाविद्यालयात शिष्यवृत्ती निर्माण करण्याकरता त्यांनी शि. प्र. मंडळीस ताबडतोब देऊन टाकली. प्रा. भिडेच्या मनाचे ऐश्वर्य चकित करणारे, अलौकिक. पैशाची त्यांना कधी फिकीर नसे. पैसा पुरत नाही म्हणून कोणी सहाय्याने त्यांच्याजवळ खंत व्यक्त केली तर ते म्हणत, 'पैशाचे काय करायचे, तेच मला कळत नाही.' प्रा. भिडे हे सर्वार्थाने आत्मतृप्त होते.

योग्य ठिकाणी प्रा. भिडे जितके उदार होते तितकेच कामचुकारपणाबद्दल ते कडक होते. कोणत्याही प्रकारचा कामचुकारपणा त्यांना खपत नसे, मग ती कुचराई विद्यार्थ्यांची असो की कोणा अन्य माणसाची. क्रीडाक्षेत्रात दिगंत कीर्ती मिळवलेल्या एका क्रीडापटूस तो विद्यार्थी असताना वर्षांचे काम वेळेत पुरे न केल्याबद्दल त्याला परीक्षेचा फॉर्म देण्याचे त्यांनी नाकारले होते. तासापुरते महाविद्यालयात येऊन तास संपताच महाविद्यालयातून लागलीच घरी जाणाऱ्या शिक्षकाबद्दल त्यांना चीड असे. शिक्षकांनी किती वेळ महाविद्यालयात असावे यासंबंधी त्यांनी एक फतवा जाहीर केला होता. त्याबद्दल काहीजणांनी प्रच्छन्नपणे नापसंती व्यक्त केली होती. पण प्राचार्य भिडे यांच्या मनाची धारणा ज्यांना माहित होती व ज्यांनी त्या फतव्यामागील कळकळ जाणली होती त्यांना या प्रकाराचे विशेष वाटले नाही. आणि ज्यांना काही वाटले त्यांच्याबद्दल प्राचार्य भिडे यांनी फार वाटून घेतले नाही.

आपण करीत असलेल्या कार्यवाहीचा मागचा पुढचा संपूर्ण विचार करूनच प्राचार्य भिडे निर्णय घेत. त्यामुळे एकदा निर्णय घेतल्यानंतर मागे फिरणे, तो बदलणे हे कव्हाही होत नसे. लोकांच्या टीकेचीही त्यांनी कधी पर्वा केली नाही. 'तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च', या अवस्थेला ते खास पोचले होते.

पोहण्याचा तलाव, ग्रंथालयाचा विस्तार व वर्गसंघटनेची कल्पना व कार्यवाही या प्राचार्य भिडेनी स. प. महाविद्यालयाला प्राचार्य या नात्याने दिलेल्या खास देणग्या. पोहण्याच्या तलावाची कल्पना त्यांची. श्रमदानाची कल्पना त्यांची. एखादी गोष्ट करायची असे मनाने घेतल्यावर ती पुरी केल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे. स्वतः त्यांनी खोरी कुदळ घेऊन श्रमदानाला सुरुवात केली. विद्यार्थी, शिक्षक, हितचिंतक मोठ्या संख्येने धावून आले. पैशाच्या

मदतीचा ओष आला आणि अगदी थोड्या अवधीत प्राचार्य भिडे यांचे स्वप्न सत्यसृष्टीत उतरले. त्या काळात त्यांनी स्थापत्यशास्त्रावर अनेक ग्रंथ वाचले. स्थापत्यसंज्ञागारांना सल्ला देण्याचा विक्रम केला. काही वेळा वाद उत्पन्न केले. पण आपला हेका प्रा. भिडे क्वचितच सोडीत.

महाविद्यालय हे कुटुंब व प्राचार्य हा कुटुंबप्रमुख अशी प्राचार्य भिडे यांच्या मनाची धारणा होती. कधी रागाने तर कधी प्रेमाने ते बरोबरच्या लोकांना, कनिष्ठांना आपल्या चुका नजरेस आणून देत. पण जिथे आपत्ती, व्याधी दिसेल तिथे प्रा. भिडेच्या औदार्याला सीमा नसे. व्याधिग्रस्त सेवक, ओढगस्तीच्या संसाराने गांजलेला शिपाई, धडपडणारा विद्यार्थी अगर शिक्षक यांच्यावरील प्राचार्य भिडे यांचे लक्ष व प्रेम अगदी पुत्रवत् असे.

प्राचार्य भिडे यांचे जीवन सर्वार्थाने तृप्त होते. या आत्मतृप्तीतच त्यांच्या फकिरी-बेफिकिरी वाण्याचे रहस्य आहे. कपड्याबद्दल इतका बेफिकीर माणूस सापडणार नाही. अँसिडने सदच्यावर पडलेली भोके, उलटसुलट घातलेली, उभी आडवी ठेवलेली डोक्यावरील टोपी, सकाळी ११ वाजता विजारीत खोचलेल्या आणि हळूहळू बाहेर आलेल्या सदच्याच्या कडा-प्रा. भिडे यांना कशाचेही भान नसे. भान आले तरी तमा नसे. पण शिक्षकाचे जे प्रमुख धन - ज्ञानतपस्या व चारित्र्य - ते निरंतर नीटनेटके व चक्रचक्रीत ठेवण्यात त्यांनी कधीही कसूर केली नाही. १९४८ साली मी शि. प्र. मंडळीचा आजीव सभासद झालो. आजीव सभासदांत प्रा. भिडे हे मला सर्वात जवळचे वाटत. त्यांच्याकडून मी थोडेफार शिकलोही. पण जेवढे शिकू शकलो त्यापेक्षा पुष्कळच त्यांच्या-कडून शिकायचे राहिले. आणि ते तसेच रहाणार.

प्रा. भिडेचे सर्व जीवन कृतार्थ होते. त्यांचे घर म्हणजे अक्षरशः आनंदधाम होते. घरातील या आनंदनिर्मितीचा प्रमुख वाटा हा खचित सौ. भिडेचा आहे. त्यांच्या प्रसन्न हसऱ्या चेहऱ्यावर उद्वेग, त्रागा, निराशा यांना कधीही अवकाश मिळाला नाही. पतीच्या आत्मतृप्त वृत्तीनेच त्यांनी कर्करोगाशी टक्कर दिली. आणि हसतमुखानेच इहलोक सोडला. प्रा. भिडेच्या घरात मोकळेपणा व मर्यादा यांचा मोठा ह्य संगम दिसे. त्याचे कारण प्रा. भिडेच्या वागण्यात कडकपणा आणि खेळकरपणा, धाक आणि प्रेम यांचे रसायन उत्तम जमले होते. त्यांच्या उग्र प्रकृतीवरून त्यांना विनोदाचे वाकडे असावे असा अनेकांचा गैरसमज आहे. प्रा. भिडे इतरांची खूप थट्टा करीत-स्वतःची थट्टा खिळाडूपणे स्वीकारीत. एन्. सी. सी. च्या एका कार्यक्रमाला प्राचार्य भिडे, सौ. भिडेना घेऊन आले होते. जिऱ्यावरील कागदाचे कपटे पाहून सौ. भिडेनी मिस्त्रिकलपणे त्यांना विचारले 'काय प्राचार्यसाहेब, आपल्या कॉलेजात जिने झाडले जातात की नाही ?' अशा वेळी प्रा. भिडे खळखळून हसत.

प्राचार्य व. वा. भिडे यांचे सर्व जीवन म्हणजे कर्तव्यगारीची अपूर्व गाथा आहे. अबोलपणे कामाचे डोंगर उपसणे हा त्यांचा धर्म. त्यांच्या दीक्षेने असंख्य विद्यार्थ्यांचे जीवन उजळून निघाले. आज प्रा. भिडे आमच्यात नाहीत. पण त्यांनी जे आम्हाला दिले त्याबद्दल आम्ही सदैव कृतज्ञ आहोत. लौकिक अर्थाने ते १९६० ला निवृत्त झाले. पण सेवानिवृत्तीनंतरही त्यांच्या उद्योगशीलतेत खंड पडला नाही. सेवानिवृत्तीनंतर प्राचार्य सबनीसांनी नारायणगावच्या माळरानावर एक सुंदर बाग फुलवला. प्राचार्य र. दा. करमरकर सेवानिवृत्त झाले पण अखेरपर्यंत भांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये आपले धर्मकार्य करीत राहिले. प्राचार्य शं. वा. दांडेकरांचे समाजप्रबोधनाचे कार्य देह धरणीवर पडेपर्यंत चालू होते. प्राचार्य केरकरांच्या गणिताच्या अभ्यासाला त्यांच्या मृत्यूनेच विराम दिला. या जुन्या कर्मयोगी प्राचार्यांच्या परंपरेतील स. प. महाविद्यालयाचे शेवटचे थोर प्राचार्य म्हणजे प्रा. भिडे. एक मनस्वी व्यक्तिमत्त्व. आजाराची खंत नाही, मरणाची भीती नाही आणि मृत्युही कसा चोर पावलाचे आला. जणू त्यालाही त्यांची भीती वाटली. संध्याकाळचे जेवण आटोपून, मुलाशी गप्पा मारीत नित्याची शतपावली करीत असतानाच सूचक पावलांची चाहूल त्यांना लागली. त्यांनी मधूला, आपल्या डॉक्टर मुलाला, हाक मारली. मुलगा धावला पण तोपर्यंत प्रा. भिडे सीमेपार गेले होते. मुक्त झाले होते.

स. प. महाविद्यालयाच्या सर्व आजी-माजी शिक्षक, सेवक, विद्यार्थी यांच्यातर्फे प्राचार्य भिडे यांच्या स्मृतीस हे विनम्र अभिवादन.

सर परशुरामभाऊ महाविद्यालय, पुणे

स्थापना : १४ जून १९१६

हीरक महोत्सव

१४ जून १९७६ रोजी आपल्या महाविद्यालयास साठ वर्षे पूर्ण होत आहेत. १९७६-७७ हे वर्ष हीरक महोत्सवी वर्ष म्हणून आपण साजरे करणार आहोत. हीरक महोत्सवाच्या निमित्ताने खालील विविध योजना संकल्पित आहेत.

ग्रंथालय वास्तुचा विचार	अंदाजे खर्च रु. ४.०० लाख
स्वाध्याय सदन-साहित्य शाखा सदन	रु. ३.०० लाख
विद्यार्थी भवन-अनिकेत विद्यार्थी केंद्र	रु. ६.०० लाख
पदार्थ-विज्ञान प्रयोगशाळेचा वास्तुविस्तार	रु. २.५० लाख
भूगोल आणि प्रायोगिक मानसशास्त्र प्रयोगशाळांचा विकास	रु. ३.०० लाख
लेडी स्नाबाई सभागृहाचे नूतनीकरण	रु. ६.५० लाख
विद्यार्थी कल्याणाचे विविध उपक्रम	

हीरक महोत्सवी वर्षात आपण जर किमान दहा लाख रुपयांचा निधी उभा केल्या तर वरीलपकी काही योजना निश्चित कार्यान्वित होतील. यासाठी या महाविद्यालयाचे सर्व आजी व माजी विद्यार्थी, हितचिंतक व शिक्षणप्रेमी नागरिक यांनी उदारहस्ते साहाय्य करावे, अशी मनःपूर्वक विनंती आहे.

आपण हे करू शकाल

- (१) वरीलपैकी एखादी योजना पूर्णतः वा भागशः पूर्ण करण्याची आर्थिक जबाबदारी व्यक्तिशः अगर संघशः स्वीकारणे.
- (२) परशुरामीय प्रतिष्ठानास मुक्त हस्ताने देणगी देणे.
- (३) हीरक महोत्सवात केल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमास विविध प्रकारे सहाय्य करणे.
- (४) आपल्या परिचित माजी विद्यार्थ्यांची व हितचिंतकांची माहिती व पत्ते देणे. आपणा सर्वांच्या सक्रिय सहकार्यावरच आम्ही विश्वासून आहोत.

आपल्या देणगीचा चेक आपण कृपया चिटणीस, शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणे यांच्या नावे काढावा.

के. पं. मंगळवेढेकर

प्राचार्य व निमंत्रक,

हीरक महोत्सव समिती

(वि. सु. : महाविद्यालयास दिल्या जाणाऱ्या देणग्या आयकर मुक्त आहेत.)

सर परशुरामभाऊ महाविद्यालय

मा जी विद्यार्थी मंडळ

कार्यकारी समिती १९७५-७६

अध्यक्ष

म. स. तथा बाबूरावजी पारखे
Chairman, PAPCO

उपाध्यक्ष

डॉ. बा. द. टिळक
Director NCL.

म. श्री. वर्तक

Finance Executive, KOEL.

वा. मा. भिडे

Chairman & Mang. Dir.
Bank of Maharashtra.

प्राचार्य श्री. गो. हुल्याळकर

कार्याध्यक्ष

डॉ. ग. श्री. खैर

कार्यवाह

प्रा. रं. ना. गायधनी

कृ. शं. हिंगवे

Librarian, PUJL.

सदस्य

व. ह. गोळे

Ex Registrar, University of
Poona

डॉ. भा. र. साबडे

Secy, Mahratta Chamber of
Commerce & Industries

प्रा. डॉ. अशोक कामत

अॅड. मच्छिंद्र काळभोर
Corporator, PMC.

प्रभाकर स्वामी

अनिरुद्र अ. कुलकर्णी

प्रा. सुरेश गरसोळे

के. व्ही. मेहेंदळे

ज्ञानेश्वर आगाशे

Jt. Managing Director, BMSS.

सौ. शांतादाई मालेगावकर

प्रा. प्र. र. करमरकर

प्रा. प्र. आ. पुरोहित

प्राचार्य के. पं. मंगळवेढेकर

महाविद्यालय सोडणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांची आंतरिक इच्छा असते की, आपणास घडविणाऱ्या विद्यामातेशी आपले संबंध अतूट राहावेत. सर्व माजी विद्यार्थ्यांना आवाहन आहे की माजी विद्यार्थी मंडळाचे सदस्य व्हावे व विस्तारशील परशुरामीय कुलाचे घटक बनावे. सदस्यांना 'परशुरामीय'चे अंक मिळतात व मंडळाच्या सर्व कार्यक्रमात सहभागी होता येते. प्रतिवर्षी मंडळातर्फे माजी विद्यार्थी मेळावे आयोजित केले जातात. मंडळाची वार्षिक वर्गणी रुपये तीन आहे व आजीव सभासद वर्गणी रु. १०११- आहे.

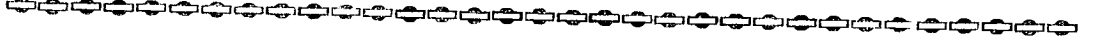
परशुरामीयचे अंक पोस्टाने पाठविणे फार खर्चाचे आहे. सभासदांना विनंती आहे की त्यांनी आपले अंक महाविद्यालयाच्या कामाच्या वेळाला ग्रंथालयातून घेऊन जावे. त्यामुळे मंडळाच्या पोस्टखर्चांमध्ये बचत होईल व तो पैसा अन्य उपक्रमासाठी उपलब्ध होईल. सभासदांनी आपली वार्षिक वर्गणी प्रतिवर्षी ३१ मार्चपूर्वी पाठवावी. तसेच त्यांच्या पत्त्यात/हुद्द्यात झालेल्या बदलांची माहिती कार्यवाहांकडे कळवावी म्हणजे त्यांच्याकडे परशुरामीयचे अंक, मंडळाची निमंत्रणे व परिपत्रके बिनचूक पाठविता येतील.

स्वतःच्या व परिचित माजी विद्यार्थ्यांच्या यशाची / गौरवाची माहिती फोटोसह मंडळाकडे पाठवावी म्हणजे परशुरामीयच्या अंकात त्यास प्रसिद्धी देता येईल.

एक होती चिऊ....

■

मृणालिनी रानडे, प्र. व. साहित्य

“... ‘मी कोण आहे?’ या प्रश्नाचे पारंपारिक उत्तर नाकारून स्वतःच्या अस्तित्वाचा, अस्मितेचा शोध आज स्त्रीने घ्यायला हवा.” चिऊ क्षणभर थांबली. “स्त्रीमुक्तीसाठी आज संघर्षाचीच जरूर आहे असे म्हणता येणार नाही. संघर्ष करायचाच झाला तर स्त्रीने स्वतःशीच करायला हवा. स्त्रीने स्वातंत्र्य कुणापासून मिळवायचे नाहीये तर स्वातंत्र्य ही कल्पना मनात रुजवायची आहे. स्त्रीला मुक्ती हवी आहे ती बाईपणाच्या भावनेतून— बाईपणातून नाही. त्यासाठी पुरुष विरुद्ध स्त्री हा झगडा निरर्थक आहे. स्त्री व पुरुष दोघेही निसर्गनिर्मित आहेत; परस्पर-पूरक आहेत; परस्पर आकर्षित आहेत. तेव्हा स्त्रीने पुरुषी बनायचे, घरदार टाकायचे इतका किमान आशय...”

दोन डोळे आश्चर्याने तिच्याकडे रोखून पाहात होते. चिऊ एकदम अस्वस्थ झाली. गडबडली. पुढचे शब्द ओठावरच थांबले. ती खाली बसली. थोडीशी कुजबूज झाली. कुणी पाणी आणले. कुणीतरी टॅक्सी मागविली. खिडकीवर डोकं टेकून चिऊने डोळे घट्ट मिटून घेतले. तरी ते दोन डोळे तिचा पाठलाग करतच होते. आजच नाही ५८ वर्षांपूर्वीपासूनच. हो! कॉलेजमधे असताना ते डोळे शोधायला ती किती भिरभिरायची.

एकदा त्या ओळखीच्या बळणावर ते डोळे भेटले होते, टक लावून बघताना म्हणाले होते—

बोल ना...

तूच बोल.

गोष्ट सांगू...? हं!

एक होता काऊ, एक होती चिऊ. चिऊचं घर मेणाचं, काऊचं घर शेणाचं. एकदा काय झालं, काऊ-चिऊचं घर एक होऊन गेलं.

काय...?

काऊ-चिऊचं लग्न होऊन गेलं.

काऊ खळखळून हसत होता. अन् अवेळीच गुलमोहराला बहर आला होता. भर दुपारी पुनवेचं चांदणं बरसलं होतं. पण गोष्ट इथे संपली नाही. राजा राणी सुखात नांदली नाहीत.

एकदा काय झालं, एक वादळ घुसमटून गेलं. चिऊ आमची हुषार होती. पण त्याहून अधिक भावडी होती. अतिरेकी विचारांची अव्यवहारी मुलगी होती. चांदेकरबाईंच्या सहवासात ती पार भारून गेली नि तिनं एकच ध्यास घेतला स्त्रीमुक्तीचा, स्त्रीविमोचनाचा. स्त्रीला मुक्ती हवी पुरुषाच्या दास्यातून, युगानुयुगाच्या गुलामगिरीतून, मानहानीतून, बंधनातून. तिच्या कर्तृत्वाला मुक्त नभांगण मिळालं. मग सभा-संमेलनं, चर्चा-उपहास-थट्टा-कौतुक, समाजपरिवर्तनासाठी खेळ्यातून दौरे, हारतुरे, काटे, वादविवाद, परिसंवाद. उन्मादात उघडलेलं नवं क्षितिज. काऊचं उसवलेलं मन. विस्तारलेलं जीवनक्षेत्र. विस्कटलेला संसार. एक दिवस निळ्या नभांगणात चिऊ उडत गेली. पण एका बेसावध क्षणी तिला तिथली पोकळी जाणवली. चिऊ मनातून खचली. तिची दिशाच चुकली होती. तिची चूक आता तिला समजत होती. स्त्रीमुक्तीसाठी पुरुषांशी भांडण्याची गरज नव्हती. तिच्या घरकुलाला सुरंग लावण्याची जराही आवश्यकता नव्हती. बाईंच्या व्यक्तिमत्वातील स्वार्थ, ढोंगीपणा तेव्हा तिला कळला नव्हता. पण आता? आता कळून फारसा उपयोगही नव्हता. त्याच्याशी निरर्थक झगडण्यानं आयुष्याचा हरवलेला अर्थ तिला पुन्हा थोडाच मिळणार होता?

काऊच्या आठवणीनं चिऊ कासावीस होत होती. भूत-काऊ आठवताना भविष्याशी ठेचकाळत होती... ‘एक होता काऊ, एक होती चिऊ. एकदा काय झालं— कडकडीत ऊन पडलं. चिऊचं मेणाचं घर वितळून गेलं. चिऊ गेली काऊ-कडे. ‘काऊ, काऊ दार उघड.’ काऊ म्हणतो, ‘थांब, माझ्या

Who Makes Most Trusted Yarn ?

CENTURY ENKA, of course !

World-famous Enkalon nylon yarn
made in India to the highest
international standards by

CENTURY ENKA

Fast, flawless, fabulous, for the
exciting world of fashion.

**The quality yarn that weaves
faultless fabrics.**

बाळाला जोजवतोय; थांब, माझ्या बाळाला भरवतोय... थांब ... थांब'... खरंच काऊ तिला दार उघडणार नव्हता. भेटणार नव्हता... कधीच भेटणार नव्हता. तिचा विश्वासच बसेना. पूर्वीच्या त्या ओळखीच्या वळणापाशी काऊ उभा होता, न ठरविता ठरविल्यासारखा. चिऊनं टॅक्सी तिथेच सोडली. काऊ दगडावर पाय ठेवून विस्कटलेल्या केसांतून हात फिरवत होता त्रेपवाईनं. चिऊची पावलं डळमळत होती. बराच वेळ तसाच गेला.

'बोल ना मघाशी अर्धवट सोडलेलं'-काऊ.

'तूच बोल.'

'मी काय बोलणार? गोष्ट सांगू?'

'हं!'

'एक होता काऊ. एक होती चिऊ... चिऊचं घर वितळून गेलं... चिऊ गेली काऊकडे. 'काऊ, काऊ, दार उघड.' काऊ

गभीरपणे सांगत होता. चिऊ डोळ्यात प्राण साठवून ऐकत होती.

'काऊ काऊ, दार उघड, दार उघड.'

'पुढं काय झालं?' त्या दोन शब्दांसाठी चिऊला केवढं तरी अवसान गोळा करावं लागलं.

'काय होणार' 'काऊनं दार उघडलं.'

'खरंच?' आवेगानं त्याचे हात पकडत चिऊनं विचारलं.

'खरंच! खरं तर चिऊ, काऊनं दार कधी लावलंच नव्हतं. या वळणावर तो रोज तिचीच वाट पाहत होता.'

चिऊचे डोळे भरून येतात. आसवं ओघळतात. ती रडता-रडता हसत असते. हसताहसता रडतही असते. अन् हा ऊन-पावसाचा खेळ पाहताना काऊ तिच्यात इंद्रधनुचे रंग शोधत राहतो.

गीता प्रिन्टर्स

कमर्शियल प्रिन्टर्स
ॲन्ड स्टेशनर्स

अविनाश,
११३३ शुक्रवार पेठ,
पुणे ४११ ००२

फोन ४१४६३

Always your
Reliable Service
for Laboratory
Equipment,

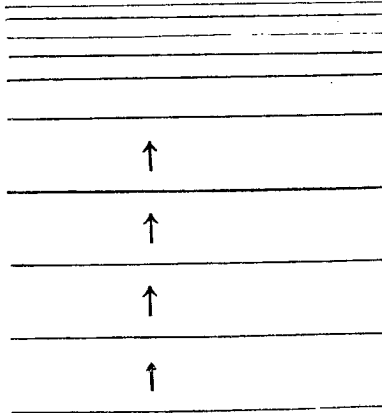
Glassware,
Fine Chemicals
to Chemistry,
Physics, Biology,
Polytechnic,
Engineering,
Agriculture
Laboratories

Please Contact :

**Reliable
Trading Co.**

128,
Mangalwar Peth
Paradeshi Wada
Poona 411 011

If you
are thinking of
**COMPRESSED
AIR**

you would
naturally think of

**KIRLOSKAR
PNEUMATIC**

manufacturers of a
wide range of
**Air Compressors &
Pneumatic Tools**

Also leading
manufacturers in the
field of

**Air Conditioning &
Refrigeration and
Transmission**

KIRLOSKAR PNUMATIC CO., LTD.
Hadapsar Industrial Estate, Poona - 411 013

शिदाची माय

मृणालिनी दाबक, प. पू. साहित्य

सूर्य डोक्यावर धुंगट घेऊन निपचित पडलाय. पावसानं किरकिऱ्या पोरगत आकांत मांडलाय. सपाक्-सपाक् कोल्हा-पुरी वहाणा पळतायत. फराऽऽरिदिशी एखाद्या मोटारीचा एकच उघडा डोळा अंधार भोसकत चाललाय. पानपट्टीच्या दुकानात शिप्रेटींचे अभिहोत्र धुमसतंय. शेजारच्या 'गणेश-भुवना'त फुकट्या गिन्हाइकांनी शिंगल च्यावर बाकं अडवलीत. परवाच्या दंगलीत फुटलेली पाटी तशीच मिरवत 'प्रकाश स्टोर्स' दिमाखात उभंय. त्याचा काणा मालक पचापचा थुंकत कुणाशीतरी भांडतोय.

“आरं डोळं फुटलं का रं भडव्या?...”

शिदा दचकला. एका अगडबंब सायकलवाल्यानं त्याच्या कानफटात ठिकून दिली. आय-मायवरनं दोनचार शिब्या हाडसून तो निघूनबी गेला. माराचं शिदाला काईच वाटलं न्हई. शाळेत मास्तराकडनं, कामावर मालकाकडनं अन् गळीत दादाकडनं हे आंगठ्यायवढं पोर आजपातूर मारच खावंय. पन या धावपळीत तो चिखलात धडपडला वता. दसराचा बंद निसटला वता. चेपलीचा आंगठा तुटला वता. आन् प्यांट नको तिथं फाटली वती. फुरऽऽरिदिशी नाक ओडून त्यानं चड्डी सावरली.

दसराचं वसं जरा जाणतंच. चपत्या तर फेकूनच थायला झालेल्या... शिदा पाय वढत चालला वता...पोटात कावळे कोकलतायत.

मायनं सकाळच्या पारीच तांबडाभडक च्या पाजून त्याला बाहेर हाकलला वता, हातावर अंधेली टिकवली वती.

“भेळ खा...नि मर !”

पण शिदा थोडाच मरंल ? साताच्या टोक्याला खपाटी गेलेलं पोट आन् खेवडं त्वांड धिकून त्यो घरातच आडमडनार.

शिदाच्या 'आय'ला पोरींची लई हाऊस हुती. शिदा व्हायचा तवा पोरगी व्हायला हवी म्हणून तिनं खंडुवाला

नवस बोलला वता. रिबिनी, बांगड्या,माळा समदं आनायला चारदोन पैशे गाडग्यात साठवले वते. पन पोरगी झालीच न्हई. हे अवलादी कार्ट जल्माला आलं. डोस्क्यानं हाफम्याड, पुना बापाच्या मुळ्यवर आलेलं. हिकडं शिदानं व्यांहाऽ केलं न् तिकडं आक्षीडेन् हून बाप पटकला. तवाधरनं शिदाच्या मायचा शिदावर हा आस्सा दात हुता.

...पायाला भिंगरी लागल्यावानी शिदा आपला बाजार-पेटेतनं भरकटतोय. रंगीबेरंगी फुगे, चाक्या, झालंस्तर शिस-पेन्डाली, प्लास्टीकचा शिनेमा...काय काय मांडलं वतं.अवब ! शिदाच्या प्यांटीच्या खिशात आता तीन नवे शिल्लक हुते. कोपन्यावरत्या मामूकडून शिदानं एक ढबू गोळी घेतली. पैशे थायला हात पुढं क्येला...चरचरीत डागल्याचे ताजे-ताजे वण..

“तुला मारलं रे... ?”

“हा”

“कुनी ?”

“मास्तरनी ! दुसरा उद्योग हाय काय त्याला ?”

“आरं पन कशापाई ?”

“भडव्याला 'टंच' म्हणजे काय तेबी सांगता यीना.”

“पन तुला सांगितला कुनी हा शबुद ?”

“पत्याड गल्लीतला दादू म्हनतो - चाळशीला आली तरी तुझी माय आजून टंच हाय म्हनून.”

“आरारा ! आसं वंगाळ बोलू ने आपुन.”

...गोळी चघळत चघळत शिदा निवाला. पुढल्याच गल्लीत त्याच्या आयची माडी हुती. पानानं रंगलेल्या तिच्या थोबाडाचं दर्सन आता या घडीला त्याला नको हुतं. तिचा त्याला उगाच्या उगाचच उवग आला.

“टंच ससाली !” - त्यानं तोंडातल्या तोंडात शिबी हासडली.

WITH
BEST
COMPLIMENTS
FROM

1, East Street, Pune 1
Estd. 1926

THE
MODERN
BOOK STALL

Specialising in Engineering, Scientific & Humanities.
Phone 22377

VIDYUT
VIKAS

Licensed Electrical Contractors
Specialised in House Wiring, Building Insulation,
Suppliers of all Electrical Appliances.

961, Sadashiv Peth, Poona 30.

आणीबाणीच्या काळात पंतप्रधानांच्या वीस कलमी कार्यक्रमास
आमचा संपूर्ण पाठिंबा.

जीवनावश्यक वस्तूंच्या भावात घट.

पुण्यातील पेशवाई भोजनाचे मध्यवर्ती एकच ठिकाण.

शिवाय राईसप्लेट.

समारंभ, पार्टी, स्वागत-समारंभ, टिफीनीद्वारा घरपोच.

एकवेळ अनुभव घेऊन खात्री करा.

पूना गेस्ट हाऊस,
लक्ष्मीरोड पुणे-३०

चालक
गजानन सरपोतदार

[महावी]

...घराचें हिरवं दार बंद हुतं. शिदाला कुणी थोवाडीत मारल्यागत झालं. तो तिथंच पायरीवर मरगाळून वसून न्हायला. म्होरेंच मुन्शिपास्तीचा नळ बदाबदा पानी ओकत हुता. वाईच त्याला पानी प्यावं वाटलं. पन शरीर वंगाळ. कुरकुरत हुतं. तो तसाच भिंतीला लवंडला. पडत्यापडल्याच त्यानं दप्तर वतलं. फसाकूदिशी चारदोन पुस्तकं सांडली. व्हयांची पानं हिकडंतिकडं विखुरली. घराचा अभ्यास करून टाकावा या इच्यारानं शिदा आंग झटकून उठला. मास्तरनं निबंध सांगितला वता - 'माझी आई.'

'मढं गेलं तुझं...आई म्हने.'

शिदानं व्हई उघडली. पेन्शीलीचं थोटुक उचललं. चार-दोन गिरगोठ्या वढल्या न् काय लिहावं या इच्यारात पडला. —टंच टंच टंच !

...पानभर लिहीत सुटला.

...किरकिरत दार उघडलं. झिंगलेलं थोक मढं शिदाच्या आंगावर कोसळलं. तो हाडबडून उठला. माय दारात दात विचकत उभी होती. तिचं फैनाबाज लुगडं शिदाच्या डोळ्यात

उगीचच छुपत हुतं.

'आज बरीच कमाई झालीया जनु!' मुकाटवानीच शिदा आत घुसला. कोपन्यात दप्तर आदळून तस्साच धूळ-भरल्या त्वांडानं तिच्या पुढ्यात जाऊन वसला. भाकरतुकडा आन् तिखटजाळ कालवण. वखवखल्यागत झालं हुतं ! यव-ड्यात माय करवादली,

'मास्तरनं काय शिकवलं वर्गांत ?' काई न बोलता शिदा तस्साच मचमच जेवत न्हायला.

'आरं, काय त्वांड न्हाई का, मुड्या ?'

निमूटपणं त्यानं उजवा तळ्हात तिच्या म्होरें पसरला.

'तू आशी वागती आन् माला मार वसतुया.' तिरीमिरी-सरशी शिदानं शेवटला घास गिळला, घटाघट्या तांब्याच त्वांडाला लावला आन् उठून दार आदळून बाहेर निघाला.

'कुटं चालला ?'

'मसणात ! धंयाचा टायम झाला आसंल तुझ्या !'

...शिदाची माय त्यो गेलंल्या वाटेकडं एकटक येव्या-वानी वघत न्हायली...

Step in

**RAKA
BOOK
AGENCY**

619 Shaniwar Peth
Appa Balawant Chowk,
Poona 411 030

For
Arts
Science
Agriculture
Medical
Commerce
Law
Engineering
Books
&
Guides.

We also buy and sell
Secondhand books
at Reasonable Rates.

**आपल्या कॉलेजच्या
ग्रंथालयास
मराठी पुस्तके
आम्हीच पुरवितो !
आपणास लागणाऱ्या
कोणत्याही विषयावरील
मराठीतील पुस्तकासाठी
आजच भेटा—**

**आनंद
पुस्तक
मंदिर**

टिळक रोड, पुणे ३०
दूरध्वनी ४०५७८

**MILLS
MILLS
MILLS
PAPCO MILLS KHOPOLI**

**A Leading
Mill in
Western India**

**Specialises in
the Manufacture of
all kinds of Industrial
Wrapping and Packings
Always insist on
Papco Brand Duplex
Deluxe Boards.**

**PAPER & PULP
CONVERSIONS, LIMITED**

Registered Office :
1183, Shivajinagar,
Fergusson College Road,
Poona 411 005

Phone :
55301 • 55302

**Mills ;
KHOPOLI
(Dist. Kolaba)
Maharashtra State
Phone :
25 ■ 55**

एका डॉलीची व्यथा !

■

कु. भूषणा नगरकर, द्वि. व. साहित्य

खरं म्हटलं तर डॉलीला परकर-पोलकं घालून आजी-बरोबर देवळात जायला खूप आवडतं. शेजारची मीना जाते ना, तसं ! पण डॉलीच्या मम्मीला मात्र हे मुळीच आवडत नाही. शिवाय डॉलीची आजी पण तिला आता भेटत नाही. ती आता डॉलीकडे राहात नाही. मम्मीचं नि तिचं पटत नाही म्हणे ! डॉलीला आजी खूप आवडते. पण मग मम्मीची का तिच्याशी भांडणं होतात ? डॉलीला काहीच कळत नाही.

डॉलीचा रोजचा कार्यक्रम अगदी ठरलेला आहे. सकाळी सहा वाजता गजर होतो. (पूर्वी आजी डॉलीला उठवायची. आता डॉली स्वतः गजर लावायला शिकलीय. आजीच्या जवळ आजीला चिकटून झोपायला किती गंमत वाटायची डॉलीला !) डॉली मोठ्या नाखुशीनं उठते. खिडकीत उभं राहून दात घासायला तिला आवडतं. पण ममी रागावते. म्हणून ती घरातच दात घासते आणि दूध प्यायला येते. पपा जर त्याच वेळी ब्रेकफास्ट घेत असले तर डॉलीला बरं वाटतं. कारण मग पपा तिच्याशी गप्पा मारतात, तिचं नाक पकडतात आणि तिला खूप हसवतात. पण मम्मीला हेसुद्धा पटत नाही. सकाळचा वेळ ' बिझी ' असतो ना !

मंतर डॉली अंधोळ करते आणि थोडंसं होमवर्क करते. मग नऊ वाजता जेवते. युनिफॉर्म घालते. आयाकडून केस विंचरून घेते. आणि स्कूलबसची वाट पाहात दारात उभी राहते.

संध्याकाळी ती शाळेतून आली की बहुधा घरात कोणीच नसतं. पपा बाहेरच असतात; त्यांच्या दवाखान्याची वेळ संध्याकाळची असते. ममी तर सोशल वर्कर असल्यामुळं तिला अजिबातच वेळ नसतो. पण डॉलीला आता ह्याची सवय झालीय. ती आयानं खायला दिलेलं शहाण्यासारखे खाते आणि एकटीच गच्चीवर जाऊन उभी राहते खाली चाललेला मुलांचा खेळ पाहात ! त्या मुलांमध्ये डॉलीनं

खेळलेलं मम्मीला पटत नाही. डॉली हळूहळू त्यांच्या खेळात रमून जाते. मीना खेळताना किती मोठ्यांदा हसते, नाही ? डॉली पण हळूहळू स्वतःशीच हसते. तेवढ्यात मीनाचं बरं लक्ष जातं आणि ती डॉलीला बोलावते, ' ये ना खेळायला. ' डॉली संभ्रमात पडते. मम्मी आली तर ? पण शेवटी ती खाली येते.

ती त्या मुलांकडे जायला लागते तेवढ्यात मम्मीची गाडी येते आणि डॉलीच्या रंगाचा बेरंग होतो. ती तशीच मागं फिरते आणि घरात येते. एकटीच आपल्या खोलीत जाऊन बाहुलीशी खेळत बसते.

रात्री जेवताना पपा नसतातच. मम्मी तर कधीच डॉली-बरोबर बसत नाही. खरं तर डॉलीला पप्पांबरोबर खूपखूप गप्पा मारायच्या असतात, त्यांना शाळेतल्या गमतीजमती सांगायच्या असतात. पण तिला एकटीलाच जेवावं लागतं.

जेवण झाल्यावर डॉली बाहेर येते तर मम्मी वाचत बसलेली असते. डॉली उगाचच तिच्याजवळ जाऊन उभी राहते. मम्मी आपल्याशी काहीतरी बोलेल असं तिला वाटतं. तिला खरं तर मम्मी आवडते. ती दिसते किती छान ! डॉली तिच्याकडे पाहात उभी राहते. तेवढ्यात मम्मीचं तिच्याकडे लक्ष जातं आणि ती म्हणते, ' डॉली, इथे नको उभी राहूस. जा खोलीत जाऊन होमवर्क कर. ' डॉली हिर-मुसल्या मनानं खोलीत जाते आणि आज्ञाधारकपणे पुस्तक घेऊन बसते.

तेवढ्यात तिला मीनाच्या मोठ्यांदा हसण्याचा आवाज येतो. डॉली खिडकीशी जाते. मीना आणि छोटा संजू खेळत असतात. त्यांचे आई-बावा त्यांच्याकडे पाहात तिथेच उभे असतात.

मीनाच्या आईकडे पाहून डॉलीला स्वतःच्या आईची

[पुढील पान २० पहा

कानेटकर, नियती, मी....आणि ताशी सत्तर मैल !

■

शिरीष सहस्रबुद्धे, वृ. व. साहित्य

माझ्या एका मैत्रिणीशी मागं एकदा मी एक पैज मारली होती. मला स्कूटर वेगात चालवायला जमते आणि आवडते असा माझा दावा होता. आणि त्याचा पुरावा म्हणून मी कुठल्याही रविवारी संध्याकाळी सात वाजता लक्ष्मी रोडवर ताशी किमान चाळीस मैल वेगानं स्कूटर मारून दाखवावी, असं तिचं म्हणणं होतं. मी वॅलेंज स्वीकारलं आणि मग आम्ही पैजेचा तपशीलही ठरवला. म्हणजे तिंनं स्पीड मोजायला माझ्या मागं बसावं, एक ॲम्ब्युलन्स बोलवून ठेवावी वगैरे वगैरे. चेष्टेतून वाद सुरू झाला, आणि काही विचार न करता, चाळीसच काय पण सत्तर स्पीडनंसुद्धा गाडी हाकायचं आव्हान मी दिलं. दोघेही इरेला पडलो होतो. यापलीकडे कशातच काही अर्थ नव्हता. पण ती म्हणाली तसा मी माथेफिरू किंवा अविचारी खरंच होतो का ? या स्पीडनं चालवण्याचा परिणाम काय होणार आहे याचा विचार मी केला नव्हता हे खरं आहे. पण मी तो करणारही नव्हतो. का करावा ? समजा, विचारपूर्वक मी गाडी चालवली असती, तर परिणामात काय फरक पडणार होता ? मला माहीत होतं आणि आहे ते एवढंच, की पुढचा-मागचा विचार करणं हे जितकं शहाणपणाचं असतं, तितकंच निरुपयोगीसुद्धा असतं. कारण गाडी चालवणारे आपण असलो तरी आपल्याला चालवणारं दुसरंच कुणी असतं.

×

या 'दुसऱ्या कुणाचा' प्रश्न हा माणसाच्या जातीला पडलेल्या अनादी आणि अनंत अशा काही कौञ्चांपैकी एक आहे. प्रत्येकजण आपापल्या मर्जांप्रमाणं आणि कुवतीप्रमाणं या 'दुसऱ्या कुणाचं' स्वरूप ठरवीत असतो. बहुधा लोक त्याला परमेश्वर म्हणतात. हे ठोक किंवा घाऊक नाव. त्यात मग अनेक जाती, पोटजाती वगैरे हुडकून काढल्या जातात. कुणी त्याला सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान वगैरे मानतात आणि

'जेथे जातो तेथे तू माझा सांगाती, चालविशी हाती धरो-निया' असं म्हणून आपला सगळा भार त्याच्यावर टाकून मोकळे होतात. त्याचा कौल प्रतिकूल पडला तर 'Man proposes and God disposes' असा सुस्कारा टाकून स्वस्थ बसतात. हा एक प्रकार झाला. दुसरा, देवावर विश्वास नसणारी किंवा असणारीसुद्धा काही मंडळी 'दैवा'ला वरचढ मानतात. 'दैव करील ती पूर्व दिशा' असा त्यांचा दैवावर हवाला असतो. याच दैवाला काहीजण चुकीनं 'नियती' असं म्हणतात. पण थोडा फरक आहे त्यात. एखाद्याचं दैव हा त्याचा वैयक्तिक भाग झाला. ज्याचं-त्याचं दैव त्याच्या कपाळावर किंवा हातावर लिहिलेलं वगैरे असल्याचं ते सांगतात. हा खाजगी कारभार नियतीला मंजूर नाही. नियती अशी ज्याच्या-त्याच्या, प्रत्येकाच्या भानगडीत पडत नाही. 'नशीब माझं' असं आपण एखाद्या वेळी चटकन म्हणून जातो, तसं 'नियती माझी' असं कधी कुणी म्हटलंय ? त्यामुळंच की काय, 'नियती'ची प्रतिमा माझ्यासमोर येते ती फालतू गोष्टीत लक्ष न घालणाऱ्या एखाद्या बच्चा वॉसच्या किंवा जनरल मॅनेजरच्या रूपात आणि थाटात. सगळ्यांच्या नशिवाच्या दोऱ्या मुठीत वागविणारी आणि सगळ्यांच्या दैवांची सूत्रं हलवणारी अशी एखादी शक्ती म्हणजे ही नियती असली पाहिजे, असं आपलं उगीचच वाटतं.

×

प्रसिद्ध नाटककार प्रा. वसंत कानेटकर यांनी 'मला काही सांगायचंय' या आपल्या नाटकात नियतीचं एक तत्त्वज्ञान ओझरतंच, पण फार छान सांगितलंय. त्यांच्या इतर काही नाटकांच्या तुलनेत हे नाटक थोडं उपेक्षित राहिलंय आणि ते कुणाला आवडत असलंच तर कोणकोणत्या कारणांसाठी आवडत असेल हे सांगता येणार नाही. अर्थात हे तत्त्वज्ञान हे त्यातलं एक कारण असायची शक्यता कमी वाटते. ही

जाणीवही मला नक्कीच आहे, क्री हे तत्त्वज्ञान सांगण्यासाठीच त्यांनी नाटक लिहिले असणे शक्य नाही; कारण तो भाग येतो तोच अगदी निसटत्या-पुसटत्या घडिने.

या नाटकाच्या दुसऱ्या अंकाच्या सुरुवातीला कानेटकरांनी लिहिलेले—

देवकीनंदन : गोंड ! ओ नो. बाप्पाजी, या जगात देव नाही. संकल्प आणि सिद्धी यांच्यामध्ये फक्त नियती उभी असते.

बाप्पाजी : त्या नियतीलाच आम्ही देव म्हणतो.

देवकीनंदन : चुकताहात बाप्पाजी ! तुमचा देव दयाळू आहे, परम कारुणिक आहे, श्रद्धावंताच्या भक्ती-उपासनेला पावणारा आहे. आमची नियती एक ठार आंधळी शक्ती आहे. सत्-असत् तिला दिसत नाही, न्याय-नीतीचे कायदे तिला उमजत नाहीत, सुख-दुखांचे हिशेब तिला समजत नाहीत...

—हे सगळे काही पोकळ शब्दांचे फसवे खेळ नव्हेत. फार थोड्या शब्दांत कानेटकर इथे खूप काही सांगून राहिले आहेत. निदान त्यांना तेच सांगायचे-सुचवायचे असावे असं मला तरी वाटतं. नियती म्हणजे देव नव्हे. नियतीच्या खेळातल्या सगळ्या चांगल्या गोष्टी तेवढ्या बाजूला काढून धर्ममार्तंडांनी त्याला एक गोंडस आकार दिला— तो देव. नियती मात्र फार वेगळी आहे. ती देवासारखी— देव मानलाच तर— दयाळू वगैरे नाही. भक्तांचं कल्याण हा प्रकारच तिच्या गावी नाही. सज्जनांचं संरक्षण आणि दुर्जनांचं निर्दालन करणे हे तिचं ब्रीदच नाही. किंवा ती न्यायदेवतेसारखी समतोल वगैरेही नाही. तिच्या आंधळेपणाचा संबंध निःपक्षपातीपणाशी सुळीच नाही. न्याय, नीती तिला उमजत नाही ते याच अर्थानं. आता प्रश्न असा निर्माण होईल, क्री मग नियती आहे तरी कोण आणि कशी ?

×

पण तिच्या रंगारूपाशी आपल्याला करायचंय काय ? निर्गुण, निराकार परमेश्वर आपल्याकडेच्या भक्तांना चालत नाही हे खरं आहे. पण नियतीला सगुण, साकार करावयाचा खटाटोप फुकट आहे. आणि समजा, ती साकार झाली तरी काय फायदा ? नवस-उपासनेची चिरीमिरी घेऊन प्रसन्न होणारी नियती नव्हे. सगळ्या विश्वाचा खेळ करणारी ती शक्ती आहे. तिच्यासमोर कुठलीही युक्ती व्यर्थ आहे. तिच्या खेळाला कुठलेही नियम नाहीत. कसलंच तर्कशास्त्र तिला टोळक नाही. कारण आणि परिणाम किंवा कार्यकारणभाव

अशा तर्कशुद्ध गप्पा ती जाणत नाही. पुण्यामुळे स्वर्ग किंवा पापामुळे नरक असा फरक तिच्या व्यवहारात नाही. अमूक केल्यामुळे तमुक झालं किंवा होईल ही भाषाच तिच्या राज्यात बोलली जात नाही. चित्रगुप्तासारखी प्रत्येकाच्या जन्मो-जन्मीचा जमाखर्च ठेवून ज्याच्या-त्याच्या पापपुण्याचं फळ त्याला देणारी अकौंटंट मंडळीही नियतीनं पदरी बाळगलेली नाहीत. तिला गरजच नाही या कशाची. तिची सत्ता ही निव्वळ तिच्या लहरीवरच चालते. 'हे असं का झालं ?' या प्रश्नाचं तिच्याकडून मिळणारं उत्तर 'व्हायचं होतं म्हणून' एवढंच असतं. आणि का व्हायचं होतं तर नियतीची तशी इच्छा होती म्हणून. वस्स, इतकंच. इथं सगळी प्रश्नोत्तरं संपतात. सगळे ज्ञानसागर रिते होतात. न्याय-नीती-तर्क सारी शास्त्रं विसंगत आणि हास्यास्पद ठरतात; कारण सगळ्या प्रश्नांचा, ज्ञानाचा आणि शास्त्रांचा उगम जसा नियतीतून होतो, तसाच अंतमुद्धा नियतीमध्ये आणि नियतीपाशीच होतो. एवढंच नव्हे, तर भक्ती, प्रार्थना, नवस-उपवास आणि उपासना— कशाचीही मात्रा तिच्यापुढं चालत नाही. आणि म्हणूनच सज्जन माणसं आयुष्यभर का दुःखानं पोळतात आणि दुर्जन तेवढे सुखाच्या राशीवर का लोळतात, 'Why do sinners' ways prosper ?' या हॉपकिन्सच्या सवालाला आपल्याकडे 'नियती' शिवाय दुसरं उत्तरच नाही. दारू पिऊन बेफाम गाडी हाकणारे ड्रायव्हर्स म्हातारपणापर्यंत जगतात आणि रहदारीचे सर्व नियम पाळून जाणारे अपघातात दगावतात ! या आणि अशा हजारो विसंगतींना आहे दुसरं काही उत्तर ?

×

नियतीचा हा विलक्षण खेळ व्यवहारात तर पदोपदी पाहायला सापडतोच; तसा साहित्यात, कलेतसुद्धा त्याचा कवडसा पडतोच. ओ. हेन्रीच्या 'गिफ्ट ऑफ द मेजाय्' किंवा 'द नेकलेस' यासारख्या कथांमध्ये किंवा थॉमस हार्डीच्या 'ज्यूड द ऑबस्क्युअर' व इतर कादंबऱ्यांमध्ये जी विचित्र Irony आपण अनुभवतो, ते Destiny चंच एक रूप नाही का ? एकमेकांवर प्रेम करणारी गरीब नवरा-वायको. खिसमसनिमित्त तो आपलं घड्याळ विकून तिच्यासाठी केसात घालायचा सोन्याचा दागिना आणतो; आणि त्याच वेळी ती आपले सुंदर केस विकून त्याच्यासाठी सोन्याचा घड्याळाचा पट्टा आणते-हा 'गिफ्ट ऑफ द मेजाय्' मधल्या नियतीचा खेळ ! अर्थात नियतीच्या खेळाचं हे उदाहरण फार सौम्य झालं; पण तेसुद्धा घायला हवंच

होतं असं नाही. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत नियती आपल्याला कशी खेळवते याचा प्रत्यक्ष अनुभव काय तुम्हा-आम्हाला नाही ?

हे सगळं पाहिलं आणि विचार केला की कधीकधी निराशेचं एक भयानक सावट येतं मनावर. वाटतं की अखेर आपण कुणीच नाही का ? मांजर उंदराला खेळवतं तसं कुणीतरी खेळवणार आपल्याला. आपली सगळीं सूत्रं अज्ञाताच्या हातात. मग माणूस तरी का म्हणायचं स्वतःला ? अरे आपली जात उपजली ती काय कुणा 'क्ष'ची खेळणी म्हणून ?

पण पुन्हा वाटतं की नाही, हे तसं नाही. नियतीची ताबेदारी म्हणजे निराशावाद नव्हे, निष्क्रियता नव्हे. नेणिवेची निद्रा नव्हे. ती स्वतःची जाणीव आहे, जागृती आहे. नाटकात नाही का, काय घडणार, काय बोललं जाणार, कसं घडणार आणि कसं बोललं-वागलं जाणार, हे नाटककारानं किंवा दिग्दर्शकानं आधीच नेमून, ठरवून दिलेलं असतं. पण म्हणून नटांचं, कलाकारांचं महत्त्व कमी होत नाही. जे घडायचं ते प्रत्यक्षात घडवायची कामगिरी त्यांची असतेच. त्यांना इतरांनी किंवा त्यांनी स्वतःही कमी लेखू नये. आपण सगळे या जगाच्या रंगमंचावर कळसूत्री बाहुल्यांसारखे असू कदाचित. आपल्याला नाचवणाऱ्या दोऱ्या कुणा अज्ञाताच्या हातात असतील कदाचित. पण म्हणून काय झालं ? आपण त्या लाकडी बाहुल्यांसारखे निर्जीव नाही, निष्प्राण नाही. आपलं काम करणं आपल्या हातात आहे. तेच चांगलं करायला काय हरकत आहे ? एक खरं, की आपण प्रयत्न करून, प्रार्थना-विनंस्या करून जे व्हायचं ते टळणार नाही, बदलणारसुद्धा नाही. तेव्हा प्रयत्न, प्रार्थना करूच नयेत. जे अटळ ते स्वीकारावं आणि पार पाडावं. जी भूमिका आपल्या वाट्याला आलीय ती समर्थपणे पार पाडावी, जे करण्यासारखं असेल

ते पूर्णपणे करावं. तेव्हा नियतीची ताबेदारी म्हणजे दुबळा दैववाद नव्हे, तो डोळस आणि सकाम कर्मयोग आहे.

×

लोक काहीही विचार न करता, अकारणसुद्धा देवावर विश्वास ठेवायला का आणि कसे तयार असतात, हे मला कधीच समजलेलं नाही. अर्थात सगळ्यांनाच सगळ्या गोष्टी समजल्याच पाहिजेत असा हट्टही नाही. सामान्य माणसाला निष्काम कर्मयोग कसा साधेल आणि त्यानं तो का साधावा, ही मला सामान्य माणूस म्हणून न समजलेली दुसरी गोष्ट. काम करायचं पण फळाची अपेक्षा करायची नाही हे काय म्हणून ? फळ देणं, न देणं हे नियतीच्या हातात आहे हे कबूल, पण घडणारं जर अटळ आहे, तर प्रयत्नाबरोबरच किमान अपेक्षा करण्यात काय गैर आहे ? नाहीतर या पद्धतीनं हा गाडा चालणार नाही. डॉक्टर निरपेक्ष, निष्काम वृत्तीनं उपचार करायला लागले, तर ती फक्त एक यांत्रिक क्रिया होऊन राहिल. चांगला सर्जन एखादी गंभीर शस्त्रक्रिया करतो तो स्वकर्तृत्व व नियती यांच्यावर योग्य तेवढा विश्वास ठेवूनच. रोगी वाचावा ही त्याची उत्कट आशा, अपेक्षा असते; आणि स्वतःच्या ज्ञानाच्या, कौशल्याच्या मर्यादाही तो जाणतो. आणि तरीही अखेरच्या क्षणापर्यंत प्रयत्न करित राहतो. हे आपल्या हातात आहे, हे आपण करायचं आहे.

म्हणूनच भन्नाट स्पीडनं स्कूटर मारायची पैज लावताना मी माझ्या मैत्रिणीला म्हणालो होतो, की जे व्हायचं असेल ते होतंच, जे करण्यासारखं असेल ते आपण करायचं. आपल्या या प्रवासात आपण मुक्कामी पोचणार की वाटेतच गचकणार ते आपल्याला माहित नाही, त्याच्यावर आपली सत्ताही नाही. आपण फक्त ताशी चाळीस मैल वेगानं धावायचं- हवं तर विनधास्त ताशी सत्तर मैलसुद्धा !

(एक डॉलीची व्यथा : पृष्ठ १७ वरून)

आठवण होते आणि तिचे डोळे भरून येतात. तिची आई किती छान होती ! आणि किती साधी ! कधी रागवायची नाही. डॉलीचे खूप लाड करायची. डॉलीला आईची अगदी तीव्रतेनं आठवण येते आणि ती हमसून-हमसून रडू लागते.

पण मग तिला शेजारच्या राजूचं बोलणं आठवतं. डॉली-

कडे पाहून तो एकदा त्याच्या मित्रांना म्हणाला होता, " अरे डॉलीला आई नाही. तिची आई देवाघरी गेलीय. ती आता कधीच येणार नाही ! "

डॉली जास्तच जोरानं रडू लागते. पण तेवढ्यात तिच्या लक्षात येतं की मम्मीला आपलं रडणं ऐकू गेलं तर ती रागावेल. म्हणून ती हुंदके आतल्या आत दाबीत तिच्या छोट्या पलंगावर बसून राहते बाहुलीला पोटाशी घट्ट धरून ! ✱

मळभ

■

विवेक सबनीस, द्वि. व. साहित्य

डोळ्यावर आलेल्या प्रकाशाच्या तिरिपीमुळं त्याला जाग आली. डोक्याची शीर एकदम तडकलीय असं त्याला वाटलं. डोक्यावर घणाचे घाव वसू लागले. रात्री झोप उशिरा लागल्यामुळं डोळे तांबूस पडले होते. त्याला वाटलं, रात्रभर आपल्या डोळ्यांतून अश्रूंचेवजीं रक्त तर नाही ना वाहिलं? अर्थात ते वाया जाण्यावद्दल आपल्याला काहीच वाटणार नाही म्हणा. कारण ते असून नसून सारखंच... ..

आपलं रक्त मेलेलं आहे- अगदी ठार मेलेलं !

डोक्यावर पुन्हा एकदा घणाचे घाव.

विचार करणं आता सोडून दिलं पाहिजे. कारण घुसलेला प्रत्येक विचारांचा काटा सारं काही ओरबाडून, फाडून बाहेर येतो. कुणीतरी म्हटल्याचं त्याला आठवलं, की विचार करून- करून डोक्याला त्रास होऊ लागला की डोळ्यांपुढं स्वच्छ पांढरा पडदा आणा. त्यामुळं सगळे वाईट विचार त्या पडद्या- मागं दडतील... पडद्याचा पांढरेपणा तो डोळ्यापुढं आणतो. काही काळानंतर तो पांढरेपणा उदास वाटू लागतो. वाटतं आपल्याला वैश्वव्य आलय. परवा त्याला असंच काहीसं स्वप्न पडलं होतं. धूसर पांढरा प्रकाश सगळीकडे पसरला होता. वेळ कोणती, जागा कोणती, कशाचाही अर्थबोध होत नव्हता. तो कुणाचीतरी वाट पाहात होता. कुणाची बरं?... कुणाची का असेना, कुणाचीतरी वाट पाहात होता खरा. भोवतालचा पांढरा पडदा हळूहळू दूर होतोय हे त्याच्या लक्षात आलं. आपण एका ओळखीच्या ठिकाणी येऊन पोचलो आहोत. अशीच कोणतीतरी बाग. झाडाखाली खाली मान घालून कोणाचीतरी वाट पाहतोय. अचानक बागेच्या फाटकाजवळ एक ठिपका दिसतो. ठिपका हळूहळू जवळ येऊ लागतो. त्याला स्त्रीचा आकार येतो. ती हळूहळू जवळ येऊ लागते. ती एकेक पावलागणिक असंख्य युगं तुडवतीय. त्याचा जीव कासावीस होतो. अजून कशी ती जवळ येत नाही? डोळ्यात प्राण

आणून तो तिच्याकडे बघतो. तिचं चालणं चालूच असतं... त्याला राहावत नाही. पिसाटासारखा तो तिच्याकडे धावत सुटतो- खूप वेगानं. त्याच्या लक्षात येतं-तिच्या चालण्यापेक्षा आपल्या पळण्याला वेग नाही. अजून खूप अंतर काटायचं आहे. हे धावणं कधी संपणार? डोक्यातून कळा मारताहेत. हातपाय गळून पडताहेत. शेवटी तो कसातरी तिच्यापर्यंत जाऊन पोचला. तारवटलेल्या डोळ्यांनी मान वर करून तिच्याकडे पाहतो. तरुण असणारी ती एकदम प्रौढ वाटू लागली. नाही म्हणजे तशी म्हातारीच. आपल्या डहुळ डोळ्यांनी त्याच्याकडे डुकूडुकू पाहात होती. कट्...

स्वप्न तुटलं. पण नंतर दरदरून घाम फुटला. अशा परिस्थितीतही तो हसला. तिच्या आठवणीनं त्याला थोडं मोकळं-मोकळं वाटू लागलं. तिच्या साऱ्याच आठवणी तरल आहेत. हळुवार उमलणाऱ्या कळीप्रमाणं त्या प्रत्येक वेळी आणखी ताज्या वाटत जातात.

...एकदा असंच कधीतरी गप्पा मारत होतो हॉटेलच्या फॅमिलीरूममध्ये. डोळ्यांच्या गप्पा. डोळेच सारं काही बोलतात तिचे. आपण सावकाश तिचा हात हाती घेतला. काहीच बोललो नाही. तिचे डोळे भरून आले होते. तिंनं सावकाश मान खाली नेली. म्हणाली, “पुढं कसं व्हायचं रे आपलं?” आपण म्हणालो, “हे बघ, तू कोणतीही काळजी करू नकोस; सारं काही नीट होईल.” नंतर असंच काही आपण पटवून देत होतो. ती पटवून घेत होती. नंतर हाती घेतलेला हात दाबून आवेगानं म्हणाली, “मला नाही ना रे सोडणार?” शपथा, अणाभाका पूर्वीच घेऊन झाल्या होत्या. तिच्या बोलण्यातला ताजेपणा अजूनही शरीरावर रेंगाळतोय.

त्याला वाटलं, बस- हे सर्व सोडून जावं कुठंतरी दूरदूर. --पण जाणारेस कुठं तू? आपण शेवटी त्या वाटलीतल्या भुतासारखेच. कितीही धडपड केली तरी आपण स्वतःला

सोडवू शकत नाही. परिस्थितीनं आपल्याला घट्ट विळखे घातलेत. विषारी... थंड, विषारी ! आपण जितकी धडपड करू तितका हा थंड विषारी साप आपल्याला आवळेल, गुदमरून टाकेल. त्याला वाटलं, आपलं डोकं फोडावं अन् आतले मेंदूचे कापसासारखे पुंजके ओरबाडून काढावेत आणि थावे हवेवर सोडून.

एव्हाना बराच वेळ झाला होता. पोटात किडे कुरतडायला लागलेत ही जाणीव झाल्यावर तो जडपणे उठला. हातापायांना मणामणाची ओझी लावली आहेत की काय ? भिंतीचा आधार घेत तो हळूहळू स्वयंपाकघरात गेला. त्याच्या तोंडाला खूप कोरड पडली होती. वाळलेल्या ओठांवरून जीभ फिरवून त्यानं ओठ ओले करण्याचा प्रयत्न केला. मग भांडंभर गार पाणी प्याल्यावर त्याला जरा थंड थंड वादू लागलं. झाकलेल्या अन्नाचं झाकण त्यानं बाजूला केलं. समोरचं अन्न त्याच्याकडे पाहात होतं. त्यानं तोंड हात स्वच्छ धुतले. खर-खरीत टॉविलनं त्यानं जास्तीत जास्त घासून तोंड पुसलं. त्यानं मग यांत्रिकपणे पोटात घास ढकलायला सुरुवात केली. थोड्या वेळानंतर पोट भरल्याची भावना आली.

जेवणाचं साहित्य आवरून ठेवल्यावर तो बाहेरच्या खोलीत आला. टेबलावरच्या वर्तमानपत्रांशी त्यानं थोडी उगाचच चाळवाचाळव केली. मग नंतर सवयीनुसार तो पलंगाजवळ आला, बसला - समोरच्या भिंतीकडे टक लावून बसला. तो काय विचार करत होता त्याचं त्यालाच माहीत. थोड्या वेळानंतर त्याला डोक्याला मुंग्या आल्यासारखं वाटलं. ही दुपार आपल्याला एकटं बसू देणार नाही. त्यानं पॅटच्या खिशात हात घातला. एक रुपया आणि काही सुटी नाणी त्याच्या हाताला लागली. चला, दुपारी वेळ घालवण्यासाठी एखादा मॅटिनी बघता येईल. आजची ही कंटाळवाणी दुपार बघताबघता निघून जाईल.

तिकीट काढून तो थेटरात बसला. पिक्चर नुकताच सुरू झाला असावा. कारण टायटल्स चालू होती. अतिशय मख्खपणे तो सिनेमा पाहात होता. समोरचं चित्र आणि मनातले विचार यांत कुठंच सुसंगती लागेना. समोर कोणतातरी गुळचट प्रेमाचा तमाशा चालू होता. आपल्या आयुष्याचा नाहीतरी असाच तमाशा झालाय. आपण कुणासाठी काहीच करू शकले नाही-स्वतःसाठीसुद्धा नाही. आपण जनावरासारखे वाढतोय नुसते ! थूः साला जिंदगीवर !

त्याचं समोरचं लक्ष साफ उडालं. डोळे मिटून त्यानं उरलेला सिनेमा संपवला. घामट गर्दीतून वाट काढत तो बाहेर

आला. दुपारचं ऊन डोळ्यांना चटके देत होतं. तो वेड्यासारखा वाहात्या गर्दीकडे पाहात बसला. रिक्शाचे हॉर्न, सायकलच्या किणकिणत्या घंटा यामुळं त्याला हलकं वादू लागलं. कारण गोंगाटाला अर्थ नसतो हे त्याला माहीत होतं.

थोड्या वेळानं रस्ता रिकामा झाला. त्याला खूप कोरडं-कोरडं वादू लागलं. कावळ्याच्या पंखासारखा चमकदार डांबरी रस्ता आणि मधूनच सुळकन जाणारी एखादी मोटार. भ्रमिष्टासारखा तो त्या रस्त्याकडे पाहात बसला. हा उभा, लांबवर पसरलेला ओकाबोका रस्ता. अर्थहीन. त्यावरून जाणाऱ्या मोटारींचे भुरभुरते अनुभव... हं ! त्याला स्वतःची ही कल्पना एकदम आवडली.

सावकाश तो रस्त्याच्या कडेकडेनं चालू लागला. सिनेमामुळं डोक्याच्या शिरा अखडल्यासारख्या झाल्या होत्या. एका इराण्याच्या हॉटेलजवळ येताच घरघरणारा रेडिओ महंमद रफीचं गाणं ओकत होता. त्यानं दुसऱ्या हॉटेलच्या दिशेने पावलं भराभरा उचलली. चालताचालता त्याच्या लक्षात आलं, की आपण अतिशय मनापासून चालतोय. असंच चालत राहावंसं वाटतंय.

अशाच कोणत्यातरी मळकट हॉटेलत त्यानं प्रवेश केला. गळ्यावरच्या मांसल डोळ्याच्या, मख्ख मिशाळ चेहऱ्याच्या मालकानं त्याची दखलही घेतली नाही. तो आत गेला. वापरून काळपट पडलेल्या सनमायकाच्या टेबलावरचा पाण्याचा ग्लास उचलून त्यानं आवतीभोवती बघितलं. कोरड्या घशाला पाण्याचा ओलावा देण्यासाठी सवयीनुसार त्यानं पाणी संपवलं. चहाची ऑर्डर दिली. त्याचं लक्ष समोरच्या आरशाकडे गेलं. आपल्या चेहऱ्यात काही बदल वगैरे पडलाय का तो निरखून पाहू लागला. आपले डोळे सुजलेत. डोळ्याखालचा भागही जरा काळवंडलाय. आपले केस वाळके, भुसभुशीत वाटतात. कपाळावर आलेले केस मागं करून त्यानं केसांवरून हात फिरवला. त्याला वाटलं, हे केस मुळासकट उपटून फेकून द्यावेत.

“ साहेब, चहा. ” पोऱ्यानं चहा ठेवला.

गरम चहाचा त्र्यनं पहिला घोट घेतला. चहा भलताच गरम असतो. ओठ पोळतात. चहाची चरचरीत ऊब अगदी डोक्याची शीर अन् शीर पिंजून काढते. तितक्याच उत्साहानं तो उरलेला चहा संपवितो. वाळलेला चहा कपाच्या काठाला चिकटलेला असतो. गरम चिकट कपाकडे तो बराच वेळ टक लावून बघतो.

(पान २५ पहा)

आमची वाङ्मयीन अभिरुची

■

सतीश कामत, तृ. व. साहित्य

मनुष्य कशाच्या आधारे जगतो ? हवा, पाणी आणि अन्न. उत्तर बरोबर आहे; पण अपूर्ण आहे. कारण हवेवर किंवा अन्न-पाण्यावर जगतं ते मनुष्याचं शरीर. मनुष्याचं मन त्यावर पोसलं जाऊ शकत नाही. त्याकरता वाङ्मयाचीच गरज असते. आणि ही मनाची भूक भागवण्यासाठीच— मग ती भूक कोणत्याही स्वरूपाची असेल— मनुष्य वाङ्मयाकडे धाव घेतो. शिवाय मनाची ही भूक भागली जाण आवश्यकही असतं. कारण मन जिवंत असलं पाहिजे, जिवंत राहिलं पाहिजे. नाहीतर ज्यातलं मन केव्हाच मरून गेलेलं अशा शरीराला— मग ते शास्त्रीय दृष्ट्या जिवंत असलं तरी—अर्थ काय ? तेव्हा मनुष्य आणि वाङ्मय यांचा संबंध हा असा अतूट आहे.

आता ज्याच्याबद्दलच्या आपल्या अभिरुचीचा विचार आपण करणार आहोत त्या वाङ्मयाबद्दल पक्क्या अशा संकल्पना आपल्या मनात आहेत का, याचा आपण प्रथम विचार केला पाहिजे. जे जे छापलं जातं आणि कोणत्या ना कोणत्यातरी स्वरूपात, कोणत्या ना कोणत्यातरी आकारात आपल्यासमोर येतं, त्या सर्वच गोष्टींना आपण 'वाङ्मय' ही संज्ञा देणार आहोत काय ? असं केलं तर फार मोठा घोटाळा होईल. कारण त्यामुळं रेल्वे आणि एस. टी. ची टाइमटेबलं किंवा सिनेमा-सर्कशीच्या जाहिरातीही रामायण, महाभारत आणि ज्ञानेश्वरीच्या पंक्तीला आपला हक्क सांगतील.

तेव्हा ज्या कलाकृतीमध्ये शब्दसौंदर्य आहे, अर्थसौंदर्य आहे, रचनासौंदर्य आहे, सत्य, शिव आणि सौंदर्याचा साक्षात्कार आहे, मानवी भावना, मानवी विचार, मानवी प्रतिक्रिया यांचं-प्रतिविंब जिच्यामध्ये उत्तम तन्हेनं पडलेलं आहे, आणि चिरंतन, शाश्वत असा आनंद देण्याचं सामर्थ्य ज्या कलाकृतीत आहे, फक्त तिलाच 'वाङ्मय' असं नाव देता येईल. मग ते छापलेलं आहे की एखाद्या कागदाच्या चिटोऱ्या-

वर टाकानं खरडलेलं आहे याला फारसं महत्त्व नाही. बाकी निर्माण झालेलं सर्व तथाकथित साहित्य क्षणैक आनंद देणारं आणि म्हणूनच क्षणकाल टिकणार असतं. तेव्हा 'वाङ्मयीन अभिरुची'चा विचार करताना या अशा प्रकारच्या साहित्याची गंभीरपणे देखल घेण्याचं काहीच कारण नाही. बाबुराव अर्नाळकर किंवा गुरुनाथ नाईक यांच्या रहस्यकथा किंवा चंद्रकांत काकोडकरांच्या कादंबऱ्या यांना 'वाङ्मय' ही संज्ञा कधीच देता येणार नाही.

तसेच वाङ्मयाबद्दलचे एखाद्या मुजाण, समंजस आणि रसिक अशा वाचकाचं जे मत, जी प्रतिक्रिया तिलाच 'वाङ्मयीन अभिरुची' असं म्हणता येईल. तेव्हा 'आमची' या गटात सामील होणारा प्रत्येक जण मुजाण असला पाहिजे, प्रत्येक जण समंजस असला पाहिजे. ज्याप्रमाणं हंसाजवळ दूध आणि पाणी यांचा भेद करण्याची शक्ती असते त्याप्रमाणं वाङ्मयातील चांगलेपणा आणि वाईटपणा या वाचकाला निवडून बाजूला काढता आला पाहिजे. आणखीही एक अपेक्षा या वाचकाकडून आहे; आणि ती म्हणजे वाङ्मयीन गुणांचा आस्वाद घेण्याइतकी रसिकता या वाचकाजवळ असावी. तो फक्त चुका काढणारा (फॉल्ट-फाइंडर) नसावा. तेव्हा 'आमची' म्हटल्यावर आपण जर प्राथमिक शाळेतल्या मुला-पासून तो गिरणीतल्या मजुरापर्यंत सर्वांना ही अभिरुचीची पट्टी लावू लागलो तर ते चुकीचं होईल. कारण ही माणसं केवळ मनोरंजन व्हावं म्हणून, लोकलमधला वेळ जावा म्हणून किंवा झोप लागावी म्हणून पुस्तक डोक्यासमोर धरतात. आणि वाङ्मयाकडे केवळ वेळ घालण्याचं किंवा मनोरंजनाचं साधन म्हणून पाहणारा हा गट खीकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहणाऱ्या गटाइतकाच आज निषेधार्ह आहे. या लोकांना आवडनिवड असते, रुची असते, पण 'अभिरुची' असत नाही.

अर्थात अशा वृत्तीच्या गटाचं प्रमाण संख्यात्मक दृष्ट्या जास्तही असेल. पण अभिरुचीच्या संदर्भात महत्त्व संख्येला नसून गुणवत्तेला असतं. अभिरुची ही आपल्यामध्ये निर्माण करावयाची असते, वाढवायची असते, तिची जोपासना करावयाची असते - पुस्तकामधल्या मोरपिसासारखी !

मला वाटतं, की 'आमची वाङ्मयीन अभिरुची' या विषयाची व्याप्ती ही अशी आहे.

आता ही अभिरुची किती प्रकारची असू शकते? माझ्या मते याचे तीन-चार गट आपल्याला पाडता येतील. त्यातला पहिला गट हा स्वप्रंजनात्मक वाङ्मय वाचणाऱ्यांचा होईल. ही माणसं फडक्यांच्या कादंबऱ्यांच्या पानांमध्येच स्वतःला हरवून बसतात. जसं चित्रपट पाहताना काही क्षण असे येतात की, त्या वेळी आपण आपणा स्वतःला चित्रपटातल्या नायकाच्या ठिकाणी व आपल्या प्रेयसीला किंवा पत्नीला नायिकेच्या ठिकाणी पाहू लागतो. तसंच या वाचकांचं होतं. ह्या रोमँटिक कथा-कादंबऱ्यांच्या रेशमी जाळ्यातून त्यांचं मन कधी बाहेर यायला तयारच होत नाही. ज्यात ह्यांचं कल्पना-विश्व चितारलेलं आहे, त्यांच्या भावना साकार झाल्या आहेत, त्यांच्या सुखमय जीवनाच्या कल्पना साकार झालेल्या आहेत, ते वाङ्मय ही मंडळी मोठ्या आवडीनं वाचतात. हे विश्व कचकळ्याचं असलं तरी त्यांना ते प्यारं असतं. अर्थात अशा वृत्तीच्या लोकांना मी दोष देतोय किंवा कमी लेखतोय असं नव्हे. तर फक्त वाङ्मयीन अभिरुचीच्या संदर्भात त्यांचा विचार करतोय. या अभिरुचीचा एकच दोष मला दिसतो आणि तो म्हणजे त्यात पलायनवाद असतो. जगातल्या सर्व प्रकारच्या सुख-दुःखांना सामोरं जाण्याची धमक त्यांच्यात नसते. पण तरीही ही एक 'वाङ्मयीन अभिरुची' आहे असं मी म्हणतो. याचं कारण रोमँटिक कथा-कादंबऱ्या विपुल प्रमाणावर प्रसिद्ध झाल्या असल्या तरी त्यांतील फक्त फडक्यांच्याच कथा-कादंबऱ्यांना या वाचकांनी आपल्या हृदयाचं सिंहासन बहाल केलंय. म्हणजेच त्यातही कोणाचं साहित्य वाचावं आणि कोणतं वाचू नये याची जाण, याची समज या वाचकवर्गाजवळ आहे.

ध्येयवाद ज्या ठिकाणी पानापानात, शब्दाशब्दात आणि अक्षराअक्षरात ठामून भरलेला आहे अशा वाङ्मयाबद्दल विशेष रुची असणाऱ्यांचा एक गट या वाङ्मयाच्या क्षेत्रात असतो. साने गुरुजी किंवा खांडेकर यांच्या वाङ्मयातला ध्येयवाद आपल्या रक्तात भिनावा म्हणून ही माणसं तशा प्रकारचं वाङ्मय जवळ करतात. 'वाङ्मयीन अभिरुची' म्हणून

ही वृत्ती चांगलीही आहे. पण त्यामुळं होतं असं, की या माणसांचे पाय जमिनीवर कधीच असत नाहीत. सत्यस्थितीचं भान त्यांना क्वचितच असतं.

तेव्हा 'आमच्या वाङ्मयीन अभिरुची'चा विचार करताना या परंपरागत वाङ्मयीन अभिरुचींची त्यांच्यातील गुण-दोषांसह नोंद होणं आवश्यक आहे असं मला वाटतं. अशा प्रकारची अभिरुची असणारी माणसं आजही आहेत. आणि म्हणूनच, फडके किंवा खांडेकरांच्या शैलीमधल्या कथा-कादंबऱ्या आज फारशा निर्माण होत नसल्या तरी मराठी वाङ्मयाच्या एका विशिष्ट वाचकवर्गावर त्यांचा जबरदस्त पगडा आहे.

आपण सर्वजण एक चूक नेहमीच करत आलोय; आणि ती म्हणजे धर्म हा जसा आपण म्हातारपणाला जोडून दिलाय तसं वाङ्मयाचं वाचन किंवा काव्यातली रसिकता ही तरुणपणाला जोडलेली आहे. आज एखाद्या वयस्कर माणसाला जर आपण विचारलं की, 'का हो, तुम्ही काही काव्य वाचता का?' तर तो असंच उत्तर देण्याचा संभव जास्त आहे की, 'हल्ली नाही; पण कॉलेजात असताना मी खूप कविता वाचल्याहेत आणि केल्यातही.' तेव्हा आपल्या लोप पावत जाणाऱ्या ताऱ्याबरोबर ही वाङ्मयाबद्दलची रसिकताही जर लोप पावत असेल किंवा लोप पावणार असेल, तर वयाच्या ३५-४० व्या वर्षीच आपल्यातल्या वाङ्मयीन अभिरुचीचा मृत्यू ओढवेल. ज्याला कथेची खरी आवड आहे, काव्याची खरी आवड आहे त्यानं ते मरेपर्यंत वाचत राहिलं पाहिजे. नाहीतर सर्वसामान्यपणे होतं असं की, हे सर्व वाङ्मयवेड चाळिशीपर्यंत संपुष्टात येतं आणि मग मनुष्य सुखासीन तरी बनतो नाहीतर उदासीन तरी बनतो.

पण ज्यांच्या बाबतीत हे घडत नाही त्या वाचकवर्गाची अभिरुची मी सर्वश्रेष्ठ मानतो. कारण मघाशीच सांगितल्याप्रमाणं अभिरुचीची जोपासना म्हणजे अनुभवब्रह्माची उपासना आहे. ती एक कठीण तपश्चर्या आहे. असा जो वाचकवर्ग आहे त्याची आजची वाङ्मयीन अभिरुची काय आहे? तर आपल्या असं लक्षात येईल की, सरस्वतीच्या या उपासकांची ही अभिरुची इतर सर्व अभिरुचीपेक्षा निराळी आहे; फार उच्च आहे.

वाङ्मय हे केवळ रिझवण्यासाठी नाही हे तर त्याला केव्हाच कळलंय. आजच्या वाङ्मयाकडून त्याची तशी अपेक्षाही नाही. हे वाङ्मय जीवनदर्शी आणि जीवनस्पर्शी असावं असं त्याला वाटतं. वाङ्मयनिर्मितीचा हेतू समाजोद्धार हा

नाही, तर आयुष्याची ' इन्साइट ' तो वाङ्मयाकडून अपेक्षितो. जीवनातल्या अमुक एका अनुभवावर बहिष्कार असं आज नाही; कोणत्याही अनुभवाला जीवनात नक्की काय स्थान आहे हे जाणण्याचा प्रयत्न हा वाचक करतो. फक्त अशा वेळी लेखकाने आपल्या क्लेशी इमान राखावं एवढीच त्याची अपेक्षा असते. मानवी जीवन समजावून घेण्याची तळमळ व त्यासाठी आवश्यक असणारी सहानुभूती या विशिष्ट वाचकवर्गाजवळ नक्कीच आहे.

कथेतला साचेबंदपणा आज फुटलाय. जावईबापू, दिवाळ-सण, गोड जेवण, गोड शेवट हे सर्व आता संपलय. आणि लेखकाच्या लेखणीच्या बदलत्या टोकाबरोबरच वाचकवर्गाचीही अभिरुची आज बदललेली आहे. जीवनाचा कलात्मक शोध आज लेखकाबरोबरच हा वाचकही घेताना दिसतो. रोमँटिक कॉलेज लाईफ किंवा सधन घराण्यातील नायक-नायिकांच्या प्रेमकथा हे आजच्या कथा-कादंबऱ्यांचे विषय नाहीत. आज वाचायला मिळतं ते एखाद्या कामगाराचं दुःखी जीवन, आजच्या वाङ्मयातून अनुभवाला येतं ते एखाद्या वेश्येचं खडतर जीवन, एखाद्या विधवेच्या मनाचा कोंडमारा, एखाद्या तरुणाचं विकल जीवन आणि-आणि एखाद्या दलिताच्या मनाचा उद्रेक !

आजच्या वाङ्मयनिर्मितीविषयी इथे चर्चा करण्याचं कारण असं की, समाज तेवढा प्रगल्भ मनाचा असल्याशिवाय अशा प्रकारची वाङ्मयनिर्मिती होऊच शकणार नाही, असं मला वाटतं. कलेचं सामर्थ्य आज लेखकाइतकंच वाचकालाही

कळलंय. जे मानवी मन उन्नत आणि प्रगल्भ करतं तेच खरं वाङ्मय आणि या सामर्थ्यातच वाङ्मयाचं सौंदर्य साठवलेलं असतं. मानवी जीवनातलं विराट दुःख सांगण्याचा प्रयत्न आजचा लेखक करतोय आणि हा वाचक ते जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतोय. जी. ए. कुलकर्णीचा ' काजळमाया ' हा कथासंग्रह किंवा जयवंत दळवींची ' चक्र ' आणि अरुण साधूंची ' मुंबई दिनांक ' ही कादंबरी त्या दृष्टीनं लक्षणीय आहे.

या ललित वाङ्मयाबरोबरच दलित वाङ्मयाचाही फार मोठा उद्रेक आज अनुभवाला येतो. कारण त्यात लेखकानं व्यक्त केलेला अनुभव हा अत्यंत ताजा आहे, खराखुरा आहे आणि म्हणूनच भयंकर आहे. ज्याची आपण कल्पनाही करू शकणार नाही असं जीवन या दलित वाङ्मयातून चित्रित केलेलं आहे आणि हा वाचक तेही जीवन जाणण्याचा, वाचतावाचता जगण्याचा प्रयत्न करतोय.

म्हणून आमची म्हणजे या वर निर्दिष्टिलेल्या वाचकवर्गाची अभिरुची आज आपल्याला इतर परंपरागत अभिरुचीपेक्षा निराळी वाटेल. पण म्हणून तिला हीन लेखण्याचं कारण नाही. ती बदललीय जरूर, पण खालावलेली नक्कीच नाही. किंबहुना या वाङ्मयाच्या माध्यमातून हा विशिष्ट वाचकवर्ग मानवी जीवनाबरोबरच मानवी मनाचाही शोध घेण्याचा प्रयत्न करतोय. आणि ही वाटचाल निश्चितच मोलाची आहे. ती स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे आहे, ज्ञाताकडून अज्ञाताकडे आहे, आदितत्वाकडून अनंतत्वाकडे आहे.

(पान २२ वरून चालू)

एव्हाना पाच वाजून गेलेले असतात. शांतपणे हॉटेलच्या बाहेर येतो. समोरच्या रस्त्यानं खिशात हात घालून तो चालू लागतो. पायाखालून मागं जाणाऱ्या रस्त्याकडे तो पाहात चाललेला असतो. कानाला घासणारी गर्दी त्याला फक्त जाणवत असते. गर्दीत मिसळायचा प्रयत्न करणंही आता शक्य नाही. मिसळायचा प्रयत्न केला तर फेकले जाऊ. त्याची विचारचक्रं फिरतच असतात. आपण कुठं चाललोत, कसे चाललोत याचा हिशेब आता ठेवायचा नाही. असेच चालू आणि असेच दमू.

त्याच्या लक्षात येतं, की आपण पुलापाशी येऊन पोचलोत. पुलाच्या कठड्याजवळ येऊन तो समोरचा देखावा न्याहाळू लागतो. खाली मान करून खालच्या पाण्याकडे नजर

वळवतो. पण नजर स्थिरावू शकत नाही, कारण पाणी संथ लयीत हालत असतं. छोट्याछोट्या लाटा एकमेकींबरोबर नाचत असतात.

तो हळूहळू मान वर करतो. किलकिल्या डोळ्यांनी समोर पाहतो. आपण खरोखरच काही करू शकत नाही. आपण नालायक आहोत, षंड आहोत ! आयुष्याला स्वतःच्या मर्जी-प्रमाणं खेळवण्याची आपली स्वप्नं कधीच उन्मळून पडली आहेत. आपण घडलेल्या घटना शुभासारखे पाहत बसलो. आपण फक्त स्वप्नं पाहिली आहेत. उत्तुंग स्वप्नं ! अगदी आकाशाला भिडणारी !

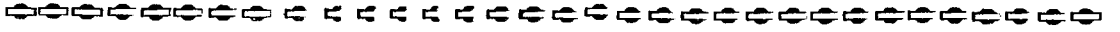
त्यानं समोर पाहिलं. हळूहळू अंधार पडू लागला होता. अचानक त्याच्या डोळ्यांत पाणी आलं. कारण समोरचं अंधुक मळमणारं आकाश त्याच्या घशात घुसमटून आलं होतं !

मेघदूतातील यक्षकान्तेस —

■

कु. मंजूषा दीक्षित, द्वि. व. स।हित्य

संस्कृत साहित्याची सगुण, साकार मूर्ती कल्पिली, तर कालिदासाच्या सात कलाकृती म्हणजे त्या मूर्तीच्या मुकुटातील सात रत्नेच मानायला हवीत. ही सात रत्ने न गुंफता त्याने 'मेघदूत' हे एकच रत्न गुंफले असते तरीसुद्धा त्या मुकुटाची आभा खचितच कमी झाली नसती. हिरा एकच असावा, पण त्याला पैलू पाडल्यानंतर त्याने अनंतरंगी किरणशलाका अनेक दिशांना उधळल्यात तद्वत 'मेघदूत' या एकाच ललितकृतीमधून कितीतरी गुणशलाका अनुभवाला येतात. आणि त्या मेघदूताच्या जन्मापासून आजपर्यंत रसिकमनाला मोहवीत आल्या आहेत.

मेघदूतात काय नाही? ते अल्पाक्षर आहे, सारगर्भ आहे, गंगौघासारख्या अखंडित रसाच्या प्रवाहाने युक्त आहे, ध्वनीने समृद्ध आहे, समतोलता आणि सुश्लिष्टता यांनी संपन्न आहे. पण मेघदूतात विशेष करून जाणवते आणि मनाचा ठाव घेते ती कालिदासाने थरथरत्या मोरपिसाच्या कुंचल्याने अति हळुवारपणे रंगवलेली अनामिक यक्षकान्ता!

याच अनामिक यक्षपत्नीला ही भावांजली.

यक्षजाये, नाजूक जुईच्या कमनीय कायेवर आणि निर्मळ, हळुव्या पुष्पांवर धगधगते अंगार कोसळावे तसे हे विरहाचे संकट तुझ्यावर कोसळले आहे. हे अंगार यक्षमीलनाच्या अमृतसिंचनेचे शांत होणार आहेत हे मला माहीत आहे. पण तरीही भावपूर्ण मनाने हे जलतुषार मी आणले आहेत, तेवढे स्वीकारशील ना?

यक्षकान्ते, तुझे नि यक्षाचे नाते केवळ पति-पत्नीचे नाही, केवळ प्रेयसी-प्रियकराचे नाही, तर ते आणखीही काही आहे. दोन हृदयांमधे नाजूक पण अतूट रेशीमबंधांनी गुंफलेले हे नाते अतूट आहे, असीम आहे, अरूप आहे! एरवी साहचर्याच्या आणि शृंगाराच्या मखमली बिछायतीवर विसावणारे तुझे प्रेम आत्ता मात्र विरहाच्या वैराण वाळवंटात

अश्रूंच्या सरींनी पाऊलवाटा भिजवीत प्रियकराला शोधित आहे.

विरहिणी, अलकानगरीतील शंकराच्या जटेतील चंद्राच्या शुभ्र ज्योत्स्नेने उजळून टाकलेल्या प्रासादातील या गृहस्वामिनीची अवस्था काय आहे? कितीतरी दिवस पतीचा मुखचंद्र दृष्टीस न पडल्यामुळे आर्त चकोरीसारखी झालेली तुझी स्थिती माझ्या मिटल्या डोळ्यांसमोर साकार होते आहे.

'तन्वी श्यामा शिखरिदशना' असे तुझे रूप धुक्याने वेढलेल्या चंद्रकोरीप्रमाणे फिकट, मलीन झाले असेल. विधात्याची स्त्रीजातीमधली आय निर्मिती अशी तुझी मूर्ती विधात्यानेच निर्माण केलेल्या असह्य विरहानलामध्ये-हिमपाताने कमलिनी करपून जावी तशी-होरपळून गेली असेल. तुझा कुरळ केशकलाप कितीतरी दिवसांत प्रसाधन न केल्यामुळे आपले स्वत्वच गमावून बसला असेल. कुंदफुलावर झेपावणाऱ्या भ्रमराचे सौंदर्य धारण करणारे तुझे हरिणाक्ष पूर्वीचे सारे विभ्रम पार विसरून गेले असतील आणि अकाली मोहर गळून गेलेल्या आम्रवृक्षाचे औदासीन्य तुझ्या मोहक मुखाला प्राप्त झाले असेल.

प्राणाप्रिय पती कोठे असेल तिथे सुखरूप असावा व शाप संपताच त्याच्याशी अखंडित मीलन व्हावे म्हणून विघ्नहर्त्या परमेश्वराचे पूजन तू करित असशील. पण मध्येच 'हा ईश्वर माझ्याशी असा कठोरपणे का वागावा?' या विचाराने पूजेत गढलेला तुझा हात थबकत असेल. अश्रूंच्या प्रत्येक थेंबाबरोबर यक्षाच्या आठवणी मनात दाहून आल्या म्हणजे विरहाचे उरलेले दिवस पुन्हापुन्हा मोजीत असशील. खिन्न सायंकाळी यक्षाचे नाव गुंफून स्वतः रचलेले गीत गाण्यासाठी तू वीणेच्या तारा जुळवतेस तोच त्याच्या तीव्र स्मृतीने नयनात दाटलेले आसू तारांवर पडून त्यांचा सूर निसटून जात असेल. आणि पुन्हा कशावशा तारा जुळवतेस तो हाय!

तुझे गीतच स्मृतीतून विरून गेले असेल. कधी पिंजऱ्यातल्या मैनेला दाटलेल्या कंठाने विचारीत असशील, 'रसिके, तुला स्वामीची आठवण येते का ग?' आणि ती मंजुभाषिणी जेव्हा चटकन उत्तर करील. 'रसिके, त्वं हि तस्य प्रिया।' तेव्हा दुःखाच्या कोषातून स्मिताचे सुंदर फुलपाखरू तुझ्या ओढावर विलसत असेल.

रात्र ही तर विरहिणीची वैरीणच ! मनाला काहीच विरं-गुळा नसल्यामुळे रात्र तुला खायला उठत असेल. पूर्वी स्वर्गाय शृंगाराच्या साम्राज्यात अपूर्व आनंदामध्ये जणू क्षणा तच संपणारी रात्र आता दारुण वियोगामुळे तुला युगासारखी भासेल. गवाक्षातून दिसणारे चंद्रबिंब आपली शीतलता सोडून देऊन तुला ग्रीष्मातल्या चंड सूर्याप्रमाणे दुःसह होत असेल. स्वप्नात तरी यक्षाचे दर्शन घडावे अशा आशेने निद्रावश होण्याचा तू प्रयत्न करीत असशील; पण अश्रूना खळ नसल्यामुळे झोपेला अवसर कुठला ? आसवांमुळे झोप नाही, झोप नाही म्हणून स्वप्न नाही, स्वप्नात यक्षाशी समागम नाही आणि त्या दुःखामुळे अश्रूना खंड नाही—असे हे दुष्ट चक्र तुला विचारीला सारखे छळत असणार आणि अशा दुःखमय रात्री प्राचीच्या क्षितिजावर केवळ एकच कला उर-लेल्या चंद्राची कोर दिसावी तशी तुझी देहाकृती न फुललेल्या, न मिटलेल्या भुईकमळाच्या ऋळीसारखी दिसत असेल.

हे व्याकुळ यक्षयोषिते ! ताह्य, सौंदर्य आणि ऐश्वर्य यांचे असृतकुंभ ज्या अलंकेत शिगोशीग भरलेले आहेत, त्याच नवनवोन्मेषशालिनी अलंकेत तुझे असीम दुःख गंगेच्या रूपाने मनाच्या कुंभाचे काठ फोडून अखंड वाहात राहिले आहे.

अलंकानगरी आनंदाची सगुण, साकार प्रतिमा आहे, त यक्षपत्नी, तू असीम काहण्याची प्रतिमा आहेस, मूर्तिमंत विरहव्यथा आहेस. तिकडे अलका प्रेमभराने कैलासाच्या उत्संगावर रेलली आहे; आणि इकडे अनामिके, विरहार्त होऊन प्रियकराच्या स्मृती हृदयाशी धरून तू त्यांना आसवांनी न्हाऊ घालीत आहेस. कैलासाच्या सान्निध्याने अलका मृगालिनीसारखी प्रफुल्ल झाली आहे; आणि अभ्राच्छादित आकाशा-मुळे सूर्यदर्शन न होऊन कमलिनी, तू कोमेजून गेली आहेस. हे अनाम यक्षकान्ते, तुझ्या दुःखापुढे अलकेचे एवढे चिरंतन ऐश्वर्यही वाया आहे.

इतके दिवस होऊन गेले, यक्ष दूर गेलेला ! ना निरोप, ना पत्र. तो कांतेला विसरून तर गेला नसेल ना ? कदाचित .. कदाचित कान्तेचे सौभाग्य... नको ग !

अशा शंका मनाच्या परिसरातसुद्धा आणू नकोस. अग, विरहामधे प्रेम नाहीसे होते असे थोडेच आहे ? उलट भावी मीलनाच्या आशेने ते दिवसेंदिवस अधिकाधिक उत्कट होत जाते. म्हणून रात्री मिटून जाणाऱ्या पद्मिनीप्रमाणे हळवे झालेले तुझे हृदय प्रभातीच्या रम्य सूर्यकिरणांच्या आशेने सावरून धर. दुःखिते, अखंड दुःख कधी कोणाच्या वाट्याला आले आहे का ? कृष्णमेघांनी झाकळलेले आभाळ नाही का कालांतराने निर्मळ होत ? शाङ्गधर विष्णू आपल्या शेषशय्येवरून उठेल तेव्हा तुझ्या सौख्याचा सुरम्य उषःकाल होईल. वर्षभर तू अविरत केलेल्या तपस्येचे सुमधुर फळ तुला लाभेल. आणि शरदाच्या शुभ्र ज्योत्स्नेमधे तुझे तुझ्या प्राणप्रिय प्रियकराशी सुखद मीलन होईल ! माझ्या प्रियसखी, खचितच होईल !

SAMARTH SUBSCRIPTION AGENCY

Importers of Technical & General Books and
Subscription Agents for Foreign Periodicals.

Opp. Jangli Maharaj Temple,
J. M. Road, Poona 411 005

सांजावताना

■

सुजाता दुबळे, प्र. व. साहित्य

आज असं अवेळीच का बरं सांजावलं? माडाच्या झावळ्यातून झिरपणारं पट्टेरी स्वप्न कुठं नाहीसं झालं? समोरच्या आंब्याच्या मोहराला मोहरवणारा तो खव्याळ वारा असा रसून गेला तरी कुठं? असं उदासवाणं वातावरण मला का खुणावतंय? या वातावरणाला आधार का हवाय? म्हणजे माणसासारखा यालासुद्धा कशाचातरी आधार लागतो तर! ही आजची संध्याकाळ काही वेगळीच आहे. आभाळाचं दुःख घेऊन जन्माला आलीय ही. तिचं सांत्वन कसं करू? शेषाची वेदना सलतीय हिच्या उरात. तो सल कसा काडू?

मी काहीच करू शकणार नाही हिच्यासाठी...वाईट वाटतंय, पण इलाज नाहीय...फार उशीर झालाय आता. तिला आता माझ्यासारखंच एकटं राहावं लागणार आहे. अगदी एकटं. हमसून-हमसून रडावंसं वाटलं तर डोळे पुसायला कुणी नाही, खूप खळखळून हंसावंसं वाटलं तरीसुद्धा साथ घायलाही कुणी नाही.

गुलाबाच्या फुलांना नाही का काळ्यावर फुलावं लागत? रातराणीलाही सकाळी मालवावंच लागतं. तसंच आहे हे. काही माणसं एकटेपणाचा शाप घेऊनच येतात जन्माला. खरं तर प्रत्येक माणूसच एकटा असतो. आपल्या ध्येयला गाठायची धडपड करत असतो. दैवाशी पाठशिवणीचा खेळ खेळतच असतो. खूप लोकांना त्यांचं साध्य मिळतंही. पण काही मात्र अशीच असतात की, ज्यांच्या पदरी फक्त प्रतारणेचं, वंचनेचंच माप पुरेपूर येतं. यश त्या फाटक्या पदरातून केव्हाच निसटून जातं. उरते ती एकटेपणाची भयाण पोकळी. त्या पोकळीत घुसमटून जायचं इतकंच हातात उरतं शेवटी.

आजची ही संध्याकाळ अशीच खूप एकटी आहे. तिच्या बरोबर गप्पा मारायला चिसुकली पाखरं नाहीत, लपंडाव खेळायला ती सोनेरी किरणं नाहीत नि शिवाशिबी खेळायला वाराही नाही! हा एकटेपणाचा शाप आहे की वरदान आहे

या गोंधळात गुरफटलीय ती. उत्तर सापडत नाही म्हणून जास्तच अस्वस्थ होतेय. नदीकाठची ती टिटवी नकळत तिला साथ देतीय. संध्याकाळ जास्तच उदास होतीय. मीही अशीच नुसती बघतेय...घशात हुंदका अडकलाय. संध्याकाळ तुम्ही कधी रडताना पाहिलीय? मलाही रडता येणार नाही... आणि रडायचं तरी कशासाठी? कुणासाठी? घसा खूप दुखायला लागलाय... डोळे लाललाल झालेत, पण इलाज नाही. रडून चालणारच नाही मुळी. तिन्हीसांजेच्या वेळी रडू नाही असं आजची सांगते. लक्ष्मी घरात येत असते म्हणजे तेव्हा. पण दाराबाहेरची ही व्यथित संध्याकाळ केव्हाच घुसलीय घरात, मग लक्ष्मी येणार तरी कशी? आणि ही भिंतीवरची पाल केव्हाची चुकचुकतीय. या कातर वेळेची ही किमया तर नाही नं?

देवाचे श्लोक म्हटले की मनःशांती मिळते असं म्हणतात. पण मला नाही खरं वाटत हे. उसनी आणलेली शांती नकोच मला. ही अशी फसवी तडजोड करायची नाही. जसं वाळ्याला आलं तसंच जीवन चागायचंय मला. ते सुंदर नसलं तर सुंदर बनवण्यासाठी मला कसलीही तडजोड करायची नाही. मला तडजोड नकोच मुळी. आजची ही संध्याकाळ 'बागेश्री'च्या सुरात बुडून जाऊन कदाचित सुरेख झालीही असती; पण तिनं छेडलेला 'जोगिया' कसा विसरता येईल? त्यापेक्षा जोगियाच एकला तर? बागेश्रीची तडजोड कशाला? मोठी माणसं या प्रवृत्तीला मूर्खपणा म्हणतील. असेलही मूर्खपणा हा. पण दोन क्षण आनंद मिळावा म्हणून सबंध दिवसाची किंमत मोजायला मी तयार नाही. मग तो दिवस आजच्यासारखा हुरहुरलेला का असेना. मला शो-केसमधलं जीवन नकोय. दऱ्याखोऱ्यात विखुरलेलं, माळरानावर पसरलेलं मोकळं जीवन हवंय. आजकाल शो-केसमधलं जगणंच भूषणा-

(पृष्ठ ३२ वर पाहा)

पंत क्रिकेट खेळतात !

■

कोंडिराम संभाजी मालुसरे, प. पू. साहित्य

आज आठ दिवस पंत ज्या दिवसाची वाट पाहात होते तो रविवारचा दिन अखेर उजाडला. आज काय विचारता, पंतांची नुसती धांदल उडून गेली होती. जणू काय आपण कसोटी सामना खेळावयास जात आहोत ह्या आविर्भावात पंत आपला गोजिरवाणा मुखडा वारंवार फुटक्या आरशात न्याहाळीत होते. शर्टाची कॉलर ताठ करीतकरीत पंत इकडून तिकडे वावरत होते. विचारी कॉलर पंतांच्या ह्या ओढाताणीत फाटली. ती तरी त्याला काय करणार ? कारण पंत काही साधीसुधी व्यक्ती नव्हती. त्यांच्या राकट हातात त्या विचारीचा निभाव तरी कसा लागणार ?

पंताना मैदानावर जाण्यास अजून एक ते दीड तास अवधी होता. तरीपण आपली सर्व तयारी पाहिलेली बरी, ह्या विचारानं पंतांनी आपला मोर्चा सामन्याकडे वळविला. हो, नाहीतर सामन्याच्या वेळी काही तरी घोटाळा हा व्हायचाच. सर्वप्रथम पंतांनी आपली कडक परीटघडीची पांढरीस्वच्छ पॅन्ट हातात धरली. तिची ती चक्री पाहून पंत एकदम खूप होऊन हसले व स्वतःशीच उद्गारले, 'बम् बम् ! आता मी काही खेळो नाही तरी चालेल. कारण माझ्या नुसत्या ड्रेसवर सर्वजण खूप झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. हां...हां आज मला स्वर्ग दोन बोटं उरणार !' असे म्हणत-म्हणत त्यांनी आपल्या पॅन्टची घडी उलगडली; आणि जेव्हा त्यांचे लक्ष पॅन्टच्या मागील बाजूस गेले तेव्हा त्यांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. त्यांच्या डोळ्यासमोर सर्व पृथ्वी गरगर फिरू लागली. क्षणभर पंत दगडासारखे निर्जांत बनले. अशी पंतांची स्थिती का झाली ? कारण पंतांनी जेव्हा पॅन्टची घडी उलगडली तेव्हा भले मोठे खिंडार त्यांच्या नजरेस पडले आणि आता वाचकहो, तुम्ही विचार करा. जर का पंतांनी ही गोष्ट आधी पाहिली नसती, तर असल्या घाईच्या वेळेला किती दैना उडाली असती ! लगेच खिशातील दोन आण्याचे नाणे (जुने

नाणे, नवे नव्हे वरं का !) देऊन एकदाचे पॅन्टचे खिंडार बुजवून आणले. आणि 'आता आणखीन काय संकटं कोसळणार आहेत ?' असे पुटपुटत त्यांनी आपले क्रिकेटचे बूट बॅगमधून बाहेर काढले. बुटाच्या सहवासाला हपापलेल्या झुरळांच्या फौजांच्या फौजा बुटाबरोबरच बाहेर पडल्या व ते पाहताच आमचे शूर पंत दहा हात दूर पळाले व मोठ्याने ओरडले 'अरे वापरे ! काय ही झुरळं. खरोखर, सैन्यात जर एवढ्या फौजा असतील तर नक्की तो देश जगावर राज्य करील.' झुरळे झटकित त्यांनी बूट हातात घेतला, परंतु तो त्यांच्या हातातून गळून पडला. पावसाचे पाणी पडून बुटाचे सर्व खिळे गंजून गेले होते व त्यांचा लालभडक ठिपका पंतांच्या शर्टावर बसला. ताबडतोब पंतांनी आपल्या तपकिरीच्या पांढऱ्यास्वच्छ रुमालाने तो पुसण्याचा प्रयत्न केला. तसेच बूट साफ केले आणि सुटकेचा एक दीर्घ सुस्कारा त्यांनी सोडला. इतक्यात 'म्हटलं जेवायला चला !' ही आपल्या लाडक्या पत्नीची हाक ऐकून 'आलो, आलो', म्हणत पंत पाटावर जाऊन बसले व डोळे मिटून ते कृपाळू भगवंताची आराधना करू लागले, की 'हे कृपाळू भगवंता ! जर ह्या मॅचमध्ये मला ५० धावा काढण्याची संधी तू प्राप्त करून दिलीस तर मी तुला खडीसाखरेचा नैवेद्य दाखवीन आणि भरपूर पाण्यानं तुला रोज आंगोळ घालीन.' नंतर थोड्याच अवधीत पंतांनी घाईघाईत जेवण आटोपले व सामन्यासाठी जावयास निघाले. भल्यामोठ्या ठिगळाची पांढरी पॅन्ट, क्रिकेटचा गंजलेला बूट व डोक्याला काळी कॅप घालून पंतांची स्वारी सिद्ध झाली. भारतातील प्रसिद्ध नटांचे आविर्भाव आरशात करीत अखेर राजकपूरची 'मेरा जूता है जपानी'ची स्टाईल पंतांना फारच आवडली व पंत स्वतःशीच हसले. परंतु एक गोष्ट मात्र त्यांच्या मनाला डाचत होती, ते म्हणाले 'छे ! ह्या

ठिगळाने सर्व ब्यूटी घालविली ! (कारण पंत नुकतेच 'बेदिंग ब्यूटी' पाहून आले होते.) परंतु हरकत नाही, कारण मोठमोठे क्रिकेटरसुद्धा मळक्या व ठिगळे पडलेल्या पॅटी वापरतात. तो आमचा जिमखान्याचा नाना नाही का एकच पॅट पन्नाशी उलटून गेली तरी अजून वापरतो आहे. त्यात काय मोठसं ? आज सर्वजण ह्या पंतांची कमाल बघा. हा पंत प्रथम फलंदाजीस जाणार आणि शत्रुपक्षास त्राही भगवान करून सोडल्याशिवाय राहणार नाही. हां-हां म्हणता ५० धावा सहज होतील. पन्नाशी एकदाची गाठली की बस. टाळ्याचा कडकडाट झाल्याशिवाय राहणार नाही. मग शंभराला तो कितीसा अवधी. हां-हां म्हणता...'

असे गोड स्वप्न मनात रंगवून व त्याचबरोबर पानपट्टीने तोंड रंगवून आपल्या रामायणकालीन दुचाकीवर पंत विराजमान झाले. घड्याळात पाहताच त्यांना वेळेची जाणीव झाली. कारण मॅचला अवघा अर्धा तासच उरला होता आणि अंतरही बरेच कापावयाचे होते. पानाची एक सुंदर पिचकारी देव-आनंद-पद्धतीने मारून पंतांनी आपली सायकल-दौड सुरू केली. परंतु हाय ! हे काय ? अंम बॉम्बएवढा मोठा आवाज कसला झाला ? पंतांना वाटले, 'टाकला असेल झालं पाकिस्ताननं पुण्यावर बॉम्ब ! नाहीतरी पाकिस्तान आपल्याशी फारच वैर करतं. परंतु जाऊ दे, आपल्याला काय त्याचं ?' असे म्हणत पंतांनी सायकल-दौड पुढे सुरू केली. परंतु जेव्हा त्यांच्या कानावर आजूबाजूच्या बघ्यांचे फिदीफिदी हसणे ऐकू आले आणि ती बया (सायकलदेवी) पुढे चालेनाच, तेव्हा सर्व प्रकार पंतांच्या डोक्यात आला. कारण पंतांच्या कोवळ्या वजनाने सायकलच्या टायरला चक्कर येऊन ते रस्त्यात मूर्च्छित झाले. असा संताप आला त्या वेळी पंतांना की काही विचारू नका ! समोरच्या लोकांना खाऊ का गिळू असे त्यांना वाटले. परंतु नुकतेच जेवण झाले असल्या-कारणाने खाण्याचा विचार त्यांनी सोडून दिला. सायकलच्या टायरचे तर अक्षरशः बारा वाजले होते. बरे, बसने जावे म्हटले तर महिनाअखेर आड येत होती. आणि जरी पंतां-जवळ पैसे असले तरी पुणेरी बस वेळेवर मिळणे कधीतरी शक्य आहे का ? इतक्यात वाढ्यातील एक मुलगा पंतांच्या दृष्टीस पडला व त्यांनी आपली 'फ्ल्यू' झालेली गाडी त्याच्या-बरोबर घरी धाडली. आता पायदौड करण्यास पंत सिद्ध झाले. काही म्हणा, परंतु संकटामुळेसुद्धा मनुष्याच्या अंगी धैर्य उत्पन्न होते. नेमक्या ह्याच विचाराने पंतांना एक नवा हुरूपच चढला. 'काहीही होवो, परंतु मॅच खेळल्याशिवाय राह-

णार नाही !' अशी भीष्म-नव्हे, पंत-प्रतिज्ञा केली व एका नव्या ईषेंने ते रस्त्यातून अक्षरशः पळत निघाले असे म्हणालात तरी वावगे दिसणार नाही. अखेर शेवटी ते केसरी-वाढ्या-जवळ आले व त्यांनी मनाशी विचार केला की, नदीतून एक जवळचा मार्ग आहे, तेथून जाऊन म्हणजे वेळेची व चालण्याची बचत होईल. पंतांनी असा विचार करून नारायण पेठेच्या पुलावरून चालण्यास सुरुवात केली. परंतु दैव काय विचित्र पाहा ! आदल्या दिवसाच्या पावसाने झालेल्या निसरडघावरून पंतांनी सूर्यनारायणाळा व त्याचबरोबर पृथ्वीमातेला साष्टांग दंडवत घातला. 'चला, एक शुभ कार्य हातून घडले !' असा विचार करून व अंग साफ करीत पंतांची स्वारी पुढे निघाली. मनात मात्र लाखोली वाहण्याशिवाय राहणे हे पंतांच्या मानी स्वभावास सहन होणे शक्य नव्हते. अशा प्रकारे अनेक संकटांशी झुंज देऊन विजयी झालेला हा झुंझार वीर-पंत मोठ्या डौलाने व भरदार छाती बाहेर काढीत मैदानावर प्रवेश करता झाला. घड्याळात पाहिले तो फक्त दहाच मिनिटे उशीर झालेला. तरीपण लवकर आले असे समाधान करीत पंतांनी आपल्या सहकाऱ्यांकडे मोर्चा वळविला. त्यांना पाहताच एक प्रचंड हास्याचा स्फोट झाला. पंतांना वाटले की, हे आपले स्वागतच आहे व आपण आल्याबद्दल आपले सहकारी आपले स्वागत करीत आहेत. लगेच आपली 'खेळाडू वृत्ती' दाखवून देण्यासाठी त्यांनीही मित्रांच्या हसण्यात भाग घेतला. परंतु आपले मित्र आपणास का हसले हे बिचाऱ्या पंतांना काय माहीत !

कप्तान म्हणाले, "अहो पंत, आम्ही तुमची वाट पाहून थकलो. पाठवणारच होतो गड्याला तुमच्याकडे ! परंतु बरं झालं, इतक्यात तुम्ही आलात. बरं आता लवकर आटपा पाहू, कारण आपणास प्रथम क्षेत्ररक्षण करावयाचं आहे." कप्तानाने आपली विचारपूस केल्याच्या समाधानाने पंत गोड हसले. लगेच पंत क्षेत्ररक्षणास जावयास निघाले. सामना सुरू झाला व पहिल्या षटकात मारलेला चेंडू इतक्या उंच उडाला की तो पाहतापाहता पंताची टोपी गळून पडली व सूर्यप्रकाशात त्यांचे डोके तेजाने चमकू लागले. परंतु तो चेंडूसुद्धा किती लबाड ! त्याने उंच उडताच पंतांकडे 'काका, काका, मला वाचवा !' असे म्हणत धाव घेतली. आता पंत पुरे घाबरले. डोक्यावरील हॅट पडल्याने सूर्यनारायणाच्या तेजाने त्यांचे डोळे सिटले गेले. शेवटी व्हायचे ते झाले ! हातातला सोपा झेल पंतांनी टाकला व डोक्याला हात लावला. मैदानात शेमच्या गर्जना ऐकू आल्या. खुद्द कप्तान पंतांना म्हणाला, "काय पंत, आज

तपकिरीचा झुरका मारलेला दिसत नाही. पहिल्या षट्कात चांगला सोपा झेल सोडलात. आता फलंदाज बाद तरी कसा होणार ? अहो, आपणास ज्या गोष्टी जमणार नाहीत त्या गोष्टीत पडावं कशाला ? हे कप्तानाचे शब्द ऐकून पंतांच्या डोळ्यातून अंगार बाहेर पडू लागले व ते मनाशीच म्हणाले, 'अरे शिंच्या, मला डोस पाजतोस काय ? पण लक्षात ठेव ह्या पंतानं तुझं बारसं जेवलेलं आहे. एक कॅच सुटला म्हणून काय झालं ? मनुष्य आहे. चूक ही होणारच. त्या लेकाला काय होतंय बोलायला ? बरंय, थांब लेका माझा इंगा फलंदाजीत तुला दाखविल्याशिवाय राहणार नाही.' अन् संपले एकदाचे क्षेत्ररक्षण.

पंतांच्या संघाने पॅव्हेलीनकडे धाव ठोकली. विचारे पंत उन्हात सर्वात जास्त पळवे लागल्यामुळे अर्धमेले झाले होते. तोंडात बोलण्यास त्राण उरले नव्हते. अंगातून घामाच्या धारा वाहात होत्या. त्यांचा मधुर सुगंध सर्वत्र दरवळला होता. जीभ कोरडी पडली होती. शेवटी एकदाचे धापा टाकीत पंत पॅव्हेलीनमध्ये पोचले. आता काय फलंदाजी, असा ते मनाशी विचार करीत होते. आपल्यासारख्या उत्कृष्ट गोलेदाजास एकही चेंडू टाकावयास न दिल्यामुळे त्यांच्या मनात विचार आला, 'जाऊ या. गोलेदाजी नाहीतर नाही.' कप्तानाला लाखोली वाहणे सुरुच होते व दम घेतघेत ते वाकावर बसले. आता ह्या पट्ट्याला जावयास मिळेल, अशी सुखद स्वप्ने रंगविणाऱ्या पंतांना हळूच कोणातरी म्हणाले, "अहो पंत, तुमचा फलंदाजीचा क्रमांक आठवा आहे; तेव्हा काही घाई करू नका; सावकाश होऊ दे. हे ऐकताच पंतांनी ताडकून उडी मारली. बातमी सांगणाऱ्याच्या खाड्यादशी एक तोंडात थावी असा विचार त्यांच्या मनात आला. परंतु पंतांनी आपला वेत बदलला. कारण बातमी सांगणाऱ्याचा काय दोष ? कॅप्टन सांगेल ते खरे. 'बरं बरं, आठवा तर आठवा. अगदीच अकराव्यापेक्षा काही वाईट नाही. आता असा खेळून की बस...' असे म्हणत माठातील गार पाणी आणण्यास त्यांनी रामास सांगितले. पाण्याचा आस्वाद घेऊन ते सामना पाहण्यात दंग झाले व डोळ्यांसमोर सुखस्वप्ने रेखाटू लागले. 'आता काय माझा नंबर जवळ आलाच. अजून दोघेजण बाद झाले की निघालाच हा पट्ट्या खेळावयास...अरे ! पण हे काय ! माझा नंबर अगदी जवळ आला तोच हा वशा बाद झाला की ! "अरे राम्या, आवर. माझ्या पायाचे पॅड आण पाहू. लवकर आण म्हणतो ना ? माझा नंबर जवळ आला आहे." लगेच पंत पॅड बांधू लागले. परंतु एका पॅडचे बकल तुटलेले. आता काय करावे ? आता तर पंतांचा नंबर जवळ आला.

इतक्यात पंताना एक युक्ती सुचली व आपला तपकिरीचा पांढरा स्वच्छ रुमाल त्यांनी पॅडभोवती गच्च बांधला व एकदाची स्वारी सज्ज झाली. पंत पुटपुटले, 'आता कोण मला क्रिकेटर म्हणणार नाही ? माझा रुबाव तर पाहा. क्रिकेटरला अगदी शोभून दिसण्यासारखा आहे.' इतक्यात कॅप्टनचा कर्कश आवाज पंतांच्या कानांनी पडला, "अहो पंत, तुमचं लक्ष तरी कुठं आहे ? गडी बाद होऊन परतला तरी तुम्ही अजून खेळावयास गेला नाहीत ?" पंत तंत्रीतून जागे झाले व आपले अंग सावरीत पंतांनी मैदानात प्रवेश केला.

नदीवरील चिखलात पडल्याने पडलेला मोठा डाग, पॅटला लावलेले ठिगळ, पायाला बांधलेला रुमाल असा वेष धारण केलेल्या पंतांच्या अगडबंब देहाकडे पाहून प्रत्येकजण तोंडावर हात ठेवून हसत होते; परंतु ह्या गोष्टीकडे लक्ष देण्यास पंतांना वेळ होता कोठे ? कारण पंत फलंदाजीस निघालेले होते. सर्वांच्या डोळ्यात अंजन घालण्याची त्यांची प्रतिज्ञा होती. अखेर ही स्वारी फलंदाजीसाठी उभी राहिली व पंत पहिला चेंडू खेळू लागले. त्या गोलेदाजास खरोखर काहीसुद्धा दया करण्याची बुद्धी परमेश्वराने दिली नाही. अगदी पाषाणहृदयी होता लेकाचा तो. कारण त्याने चेंडू इतक्या जोराने टाकला की क्षणभर पंतांच्या डोळ्यासमोर अंधेरी आली व चेंडू एकीकडे तर वॅट दुसरीकडे असे दृश्य पंतांना शुद्धीवर आल्यावर दिसले. आता मात्र पंतांना दरदरून घाम सुटला व ह्या गोलेदाजाच्या तावडीतून आता आपण वाचत नाही अशी पंतांची पुरेपूर खात्री झाली.

परंतु हा मराठा गडी अगदीच लेचापेचा नव्हता. आपले पिळदार बाहू आवरून तो तयारीत होता. परंतु गोलेदाजच असा काही भयंकर होता की, त्या भीतीने पंतांच्या घशाला कोरड पडली व जीभ आतल्या आत गरगर फिरू लागली. पुढचाच चेंडू पॅटला इतका जोराने घासून गेला की, ज्या ठिकाणी पंतांनी आपली पॅट शिवली होती तेथील सर्व दोरे ताडताड कापले गेले. तो चेंडू पॅटला ओझरता स्पर्श करून निघून गेला पंतांना वाटले, 'वा काय पण मी चेंडू मारला ! अरे, काही झालं तरी गल्लीच्या टीमचा मी कॅप्टन होतो.' पण अक्षरशः बिचाऱ्याचे पानिपत झाले व पूर्ववत खिंडार पडले. मेहेरबानी त्या खिंडारातच चेंडू जाऊन लपला नाही. आता मात्र पंतांना खरोखरच लाज वाढू लागली. फाटक्या पॅटने खेळताना त्यांच्या मनाला तीव्र वेदना होत होत्या व आता काहीही करून लवकर परतलेच पाहिजे असा विचार करून पंतांनी लवकर बाद होण्याचे ठरविले व न बघता ते

चेंडू मारू लागले. पण काय आश्चर्य ! कधीही बॉल व बॅटची गाठ न पडणाऱ्या पंतांच्या बॅटीने प्रत्येक बॉल मारला जात होता. आता बाद कसे व्हावे ह्याचा नवीनच विचार पंत करू लागले. कारण खेळावे म्हटले तर फजीतीची वेळ येऊन ठेपलेली. बरे बाद होण्याचा एवढा प्रयत्न करूनसुद्धा पंत बाद झाले नाहीत आणि एकदा तर एका क्षेत्ररक्षकाच्या हातात ' घे बाबा एकदाचा कॅच ' असे म्हणत पंतांनी चेंडू त्याच्याकडे मारला. परंतु तो क्षेत्ररक्षकही पक्का बुळ्या निघाला. त्याने त्या चेंडूला जरासुद्धा स्पर्श केला नाही. त्याचप्रमाणे गोलंदाजाचे चेंडूसुद्धा स्तंपात येईनात. आता काय करावे ?

आऊट जातो म्हटले तरी हे लोक सुखाने आऊट होऊन देत नाहीत. काय करावे ? इकडे आड व तिकडे विहीर अशी पंतांची स्थिती झाली. आणि त्यातच भर म्हणून की काय क्रिकेटच्या बुटांनी ऐनवेळी घात केला. कारण कुजलेल्या बुटाचा तळ पळताना ग्राऊंडवर निखळून पडला व बुटाचा फक्त वरचाच भाग तेवढा शिल्लक राहिला. पंतांना खिज-विण्यासाठी एक वात्रट म्हणालासुद्धा, " काय पंत, ' तेरा जूता है जपानी और पाटलोन हिंदुस्थानी ' खरं की नाही ? " या त्याच्या खोचक विनोदाचा पंतांना अत्यंत राग आला. पण करणार काय ? ऑफिसच्या मॅनेजरपासून मित्रांपर्यंत सर्वांचे जोडे खाण्याचेच त्यांच्या कपाळी लिहिले होते.

शेवटी कशीबशी मॅच संपुष्टात आली. सर्व खेळाडू एकत्र जमले व बिचारे पंत मात्र कोपण्यात बसून घाम पुशीत होते. आज कधी नव्हता असा भयंकर प्रसंग पंतांवर ओढवलेला होता. संकटाला तोंड देण्याने धैर्य प्राप्त होते हे जरी खरे

असले तरी प्रत्यक्षात मात्र तसे घडत नाही. पंतांचे इतर मित्र मात्र आपापले सामान आवरून सायकलीवर स्वार झाले व जाताना " बरं आहे पंत, जातो आम्ही. परत आपली भेट पुढील मॅचला. बायू, बायू. " हे उद्गार पंतांच्या अंतः-करणाची चिरफाड करून गेले. खरोखर आज पंत किती हिरिरीने व उत्साहाने मॅचला आलेले होते. नववधूबरोबर फिरावयास जावयाचे सोडून ' आधी मॅच, मग बायको ' अशी आधुनिक तानाजीची प्रतिज्ञा करून पंतांनी घर सोडले होते. मनात आज आपल्या मॅचचे वर्णन सांगून हिला खूप केल्या-शिवाय राहणार नाही, असा गोड विचार पंतांना गुलगुल्या करीत होता.

फिरावयास गेल्यावर आज नेहमीपेक्षा जरा जास्तच भेळ घेऊ, इत्यादी कितीतरी विचार त्यांना आनंद देत होते.

परंतु हाय ! सामना संपला, सर्वजण निघून गेले आणि सुखसाम्राज्यात डुंबणारे पंत आपले फाटकेतुटके सामान गोळा करून व फाटलेल्या पॅटचे टिंगळ लपविण्याचा प्रयत्न करीत रखडतरखडत घराकडे निघाले.

रे बिचारे पंत !

पहा दौडत पंत निघाले घराकडे ।

चालताना बोचती पायास खडे ॥

उन्हाची ती झापड बसे ।

टक्रलास हा घाम फुटे ॥

घाम पुसतापुसता पंत पडे ।

पंत ओरडती आता क्रिकेट पुरे ॥

(पृष्ठ २८ वरून)

वह मानलं जातय. त्यासाठी जिवाचा कोंडमारा झाला तरी चालतो. आपल्या अंगातील कलांचा जीव घुसमटला तरी तो सहन करावा लागतो. हसू येत असताना खोटं-खोटं रडावं लागतं आणि खरोखर रडू येत असताना चेहऱ्याची इल्ली मोडणार नाही याची काळजी घेत हसावंच लागतं. तिरस्कार वाटतो मला असल्या लोकांचा. अशा लोकांमध्ये आधार शोधण्यापेक्षा या आजच्या विनचेहऱ्याच्या संध्याकाळचा आधारच जास्त खरा वाटतो मला. ती काही बोलत नसली तरी निदान खोटी सहानुभूती तरी दाखवत नाही. माझी आसवं

पुसत नसली तरी त्यांची टिंगल तर करत नाही या शो-केसमधल्या लोकांसारखी ! म्हणूनच खूप जवळची, ' आपली ' वाटतीय ही संध्याकाळ.

संध्ये, बघ आकाशात एखाद-दोन तारका उगवल्यायत. ...की तुझेच अश्रू चमकतायत हे ? तसंच असेल. तू आसवं ढाळू नकोस संध्ये, फार मौल्यवान आहेत ती. माझ्यासारखीच अनेक वेडी माणसं भेटणार आहेत तुला. त्यांना असाच निःशब्द दिलासा द्यायचाय. ते काम फक्त तूच करू शकशील. आवर नं ती !

श्री सुवर्ण सहकारी बँक लि.

*

मुख्य कार्यालय	जोगेश्वरी शाखा	टिळक रोड शाखा	श्रीपूर शाखा
७५९/५१, डेकन जिमखाना, फर्ग्युसन कॉलेज रोड, पुणे ४११ ००४ दूरध्वनी ५४५२९	३१, बुधवार, रेणुसे त्रिहिंडग, पुणे ४११ ००२ दूरध्वनी ५०३१९	२०३५/२, टिळक रोड, पुणे ४११ ०३० दूरध्वनी ४२६४८	श्रीपूर ता. माळशिरस जि. सोलापूर

ठेवीवरील व्याजाचे दर

९१ दिवस किंवा त्यापेक्षा जास्त पण ६ महिन्यांपेक्षा कमी	६ १/२ टक्के
६ महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त पण ९ महिन्यांपेक्षा कमी	७ टक्के
९ महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त पण १२ महिन्यांपेक्षा कमी	८ टक्के
१२ महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त पण ३६ महिन्यांपेक्षा कमी	९ टक्के
३६ महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त पण ५ वर्षांपेक्षा कमी अथवा ५ वर्षे	१० टक्के
५ वर्षांपेक्षा जास्त	११ टक्के

आम्ही नव्यानेच सुरू
केलेल्या
' कॅश सर्टिफिकेट '
योजनेत पैसे गुंतवा.

सौजन्यशील

सेवा

म्हणजेच

' सुवर्ण-सेवा '

*

जनतेस खूष खबर

भारती मध्यवर्ति सहकारी ग्राहक भांडारात
जपानी परदेशी कापडाचा प्रचंड स्टॉक

विविध रंगी मनमोहक नायलेक्स- ६४४, ६८८, ६०८८, १४७९,
एम्ब्रॉयडरी, बुली जॉर्जेट, प्रिंटेड शामु सॅटीन साड्या- बोस्को- व्हाईट व
विविधरंगी केटी शर्टिंग, सिल्को जेकॉर्ड शर्टिंग- स्टेचलॉन- वॉपनेट- ट्रेटेक्स
चेमिलॉन, प्लेईंग कार्ड्स, नेलकटर्स इ. अप्रतिम कापडाची व सौंदर्यप्रसाधनांची
धूमधडाक्याने विक्री चालू आहे.

याशिवाय परदेशी घड्याळे, नियंत्रित कापड, अन्नधान्य यांचा बम्पर स्टॉक.

आपणही आजच आमच्या भांडाराला
भेट द्या.

रास्त भाव - उत्कृष्ट माल

भारती मध्यवर्ति सहकारी ग्राहक भांडार लि.

अलका टॉकीजशेजारी, पुणे ३०

आनंदराव पाटील
बी. ए., बी. टी.
व्हाईस चेअरमन

पतंगराव कदम
एम. ए., एलएल. बी.
चेअरमन

बाळासाहेब देशमुख
बी. ए., जी. डी. सी. अँड ए.
जनरल मॅनेजर

हुंडा आणि स्त्रीमुक्ती.... ?

एक रंगलेला परिसंवाद

संध्याकाळी ५।। ची वेळ. तसं कॉलेज या वेळी फारच शांत असतं. पण या वर्षांच्या १७ जानेवारीला म्हणाल तर नऊ नंबरचा हॉल रंगीबेरंगी कपड्यांनी नुसता फुलला होता. समाजशास्त्र विभागाने आयोजित केलेला 'हुंडापद्धती आणि स्त्रीमुक्ती' हा परिसंवाद हेच कारण. दुसरं काय असणार ?

जरा आत डोक्यावून पाहिलं तर सगळ्या 'भगिनीच' ! आपले 'बंधू' लोक कुठेच दिसेनात. "मुलांनीही जरा आत बसून घेतलं तर सोयीचं होईल" असा नाजूक आवाज कानावर पडल्यावर बाहेर उभ्या असलेल्या चारपाच बंधूंचा चेहरा खुलला; आणि तेही मग आत जाऊन स्थानापन्न झाले.

प्रा. सौ. शास्त्री यांनी प्रास्ताविक भाषणास सुरुवात केल्यावर जरा शांतता पसरली. प्रारंभीच त्यांनी, अध्यक्षा सौ. कुमुद पोरे (गोखले इन्स्टिट्यूट) यांनी परिसंवादाचे अध्यक्षस्थान भूषविल्याबद्दल त्यांचे आभार मानले. आपले विचार स्पष्ट आणि परखडपणे मांडण्याचे अध्यक्षांनी आवाहन केल्यावर प्र. व. सा.च्या सुनंदा करमरकर बोलायला उभ्या राहिल्या. अर्थात असल्या विषयावर बोलायचा पहिला मान स्त्रीलाच असणार ! त्यांच्या मते 'हुंडा' म्हणजे निव्वळ सौदेवाजी ! आणि या सौदेवाजीला आळा घालायचा असेल तर उपाय म्हणजे वरपक्ष आणि वधूपक्ष यांतील सामंजस्य !

नंतर 'हुंडा' आणि 'हुंडा' व गुप्तधन (अर्थात मान-वत्ता संदर्भ देऊन) यांचा परस्परसंबंध लावून प्रेक्षकांना हसवले तृ. व. सा.च्या शिरीष सहस्रबुद्धे यांनी ! अध्यक्षांनी केलेल्या सूचनेचा फायदा घेऊन त्यांनी पुरुषी बाण्यानं 'वधूपिते चावट असतात' असं प्रांजलपणे मत मांडलं. स्त्रियाच जुन्याला चिकटून राहतात; आणि मग हे सारं 'मुक्ती' वगैरे स्तोम माजतं. बापानं मुलीला जन्म दिला तर हुंडाही (अर्थात मागतील तेवढा !) घ्यायला का कुरवूर करावी, असा स्पष्ट प्रश्न त्यांनी श्रोत्यांपुढं उभा केला.

या साऱ्या प्रकरणाचं मूळ प्राचीन संस्कृतीत शोधण्याचा प्रयत्न केला प्र. व. सा.च्या बीना ढवळीकर यांनी. 'हुंडा म्हणजे चिंगम नव्हे' हे त्यांनी अगदी ठणकावून सांगितलं. एकंदरीत समाजात आज विज्ञाननिष्ठा आणि बुद्धिनिष्ठा यांच्या अभावाबद्दल त्यांना असलेला खेद बऱ्याच प्रमाणात दिसून आला.

पुढे मुख्य विषयाची साधक-बाधक चर्चा केली प्रा. श्री.

देव यांनी. विषय समजावून देण्याच्या आपल्या नेहमीच्या कौशल्यानं त्यांनी श्रोत्यांना समजावून दिलं की, आजच्या समाजात 'ह्यूमन सोसायटी' (मानवी समाज) कुठेच अस्तित्वात नाही, उलट उदोउदो चालला आहे 'बुइमेन सोसायटी' आणि 'मेन सोसायटी' यांचा ! स्त्री, पुरुष अशा भेदामुळे हा सर्व गोंधळ माजला आहे. स्त्री-पुरुषांना-विशेषतः भारतीय स्त्री-पुरुषांना स्वतंत्र निर्णय घेण्याची कुवत (Decision-making sense) फार उशीरा येते. त्यांना स्वतंत्र व योग्य निर्णय जर त्वरित घेता आला तर हा 'मुक्ती' प्रश्न बऱ्याच अंशी सुटू शकेल.

'हुंडा आणि स्त्री-मुक्ती' असला विषय विद्यार्थी वक्त्यांसाठी अवघड असल्याचे प्रथमच कबूल केलं प्रा. सौ. साठे यांनी. समाजाच्या विचार-अविचार पद्धतीशी हुंड्याचा जवळचा संबंध असल्याचं त्यांनी सांगितलं. यासाठी त्यांनी महत्त्व दिलं स्त्रियांना. स्त्रियांनी- अर्थात सर्व मातांनी- आपल्या अपत्यांवर योग्य संस्कार करून 'माणूस' घडविण्याचं कार्य केलं पाहिजे, असं त्यांनी प्रतिपादन केलं. शेवटी, लग्नाच्या स्टेशनपाशीच आपल्या आयुष्याची गाडी न थांबवण्याचं नम्र आवाहन त्यांनी भगिनीवर्गाला केलं.

आधी झालेल्या वक्तृत्वाचा परिणाम म्हणूनच की काय, गोखले इन्स्टिट्यूटच्या वंदना सोनाळकर यांनी ८ फेब्रुवारी हा दिवस 'हुंडाविरोधी दिवस' म्हणून पाळण्याची विनंती सर्वांना केली.

शिक्षणपद्धतीत बदल किती आवश्यक आहे हे सांगताना आपल्या अध्यक्षीय भाषणात सौ. पोरे यांनी एक मार्मिक उदाहरण दिलं. त्यांच्या मते बालबोध पाठ्यपुस्तकातून आजही 'सगुणा पाट मांडते; आणि राम गायत्रीची धार काढतो.' कुठेही 'रामा, पाट मांड, सगुणा, गायत्रीची धार काढ' असं वाक्य आढळणार नाही. स्त्री-जीवनातील कम-कुवत वाजू पुढं मांडताना त्यांनी सांगितलं की, "लग्नाच्या स्टेशनमध्ये मुलीची गाडी 'व्हिक्टोरिया टर्मिनस' सारखी तिथेच थांबते; उलट मुलाची गाडी मात्र शक्य तितका कोळसा, पाणी भरून घेऊन पुढं घोडदौडीचा यत्न करीत असते." प्रा. सौ. साठे यांनी मांडलेल्या 'माणूस घडविण्या'च्या मुद्द्याचा पुनरुच्चार करून त्यांनी मुलांवर स्त्रियांतर्फे संस्कार होणं आवश्यक असल्याचं जोर देऊन सांगितलं. ✨

स्पर्धा

आंतर महाविद्यालयीन वादस्पर्धाचे

आमचे विजयी मानकरी सांगतात :

- वाङ्मय : जीवनाचा आरसा
- साहित्यिकाची बांधीलकी
- आंतरजातीय विवाह
- विद्यार्थ्यांकडून शिक्षकाचे मूल्यमापन
- पुरुष लेखकांनी रंगविलेले स्त्रीचे चित्र

स्पर्धक-सतीश गणेश कामत (तृ. व. साहित्य
प्रथम पारितोषिक
स्पर्धा-मा. पंडितराव स्मरणार्थ वक्तृत्व स्पर्धा, ठाणे.
विषय- वाङ्मय : जीवनाचा आरसा.

विषय- साहित्यिक / कलाकारांनी प्रस्थापित
सामाजिक नीतिमूल्यांची बंधने पाळलीच पाहिजेत.
(प्रस्तावास प्रतिकूल.)

वाङ्मयाकडे ' जीवनाचा आरसा ' या एका निराळ्याच दृष्टिकोणातून पाहायला आपल्याला प्रथम शॉन शिकविले असं मला वाटतं; आणि आज हे विधान नुसतं पटतंच असं नव्हे, तर अनेकदा अनुभवालाही येतं. ' वाङ्मय ' या आरशाच्या संदर्भात सामान्य आरशानुसार नुसत्या बाह्यांगपेक्षासुद्धा अंतरंगाला अधिक महत्त्व असतं. म्हणजेच मनुष्याच्या वर्तनापेक्षा मनुष्याचे विचार, मनुष्याच्या एखाद्या घटनेबद्दलच्या प्रतिक्रिया, त्या घटनांचे त्याच्या मनावर होणारे आघात व त्याच्या भावना इत्यादी सर्वांचं प्रतिबिंब अशा आरशात अधिक सुस्पष्ट उमटलेलं दिसून येतं. त्यामुळेच सामान्यतः ' साहित्य ' या संज्ञेला खऱ्या अर्थानं पात्र ठरणाऱ्या सर्व साहित्यिक कलाकृतींमध्ये त्या त्या काळाच्या समाजजीवनाचं प्रतिबिंब आपल्याला दिसून येतं. अशा कलाकृती या चिरंतन व शाश्वत आनंददायी असतात. अशा वाङ्मयातील पात्रे, प्रसंग, काळ, स्थळ इत्यादींमध्ये बदल झाला तरी मानवी भावना, विचार, प्रतिक्रिया या बदलता येत नाहीत. असं वाङ्मय कालातीत, देशातीत, भाषातीत असतं. आजचं वाङ्मय त्या दृष्टीनं पाहिलं तर ते मानवी जीवनाचं प्रतिबिंब दाखवून थांबत नाही, तर मानवी मनाचा ठसाही त्यामध्ये उमटलेला दिसून येतो.

*

स्पर्धक-शिरीष मधुकर सहस्रबुद्धे, तृ. व. साहित्य
प्रथम पारितोषिके.

स्पर्धा-१. कै. प्रा. द. सी. पंगू ढाल वादस्पर्धा, कोल्हापूर.
२. बॅ. नाथ पै वादस्पर्धा, इचलकरंजी.

हा विषय तसा अनादि,अनंत असूनही त्यावर रण माजण्याचं कारण एवढंच, की साहित्यासंबंधी, कलेसंबंधी काही बोलण्याचा हक्क आपल्याला आहे, असं एकमेकांना उगीचच वाटत असतं. पण साहित्यात शब्द नेहमीचेच, व्यवहारातलेच असले तरी साहित्यिकाचं समाजातलं स्थान हे त्याच्या प्रतिभेमुळे,सृजनशीलतेमुळे श्रेष्ठ, वरिष्ठ असतं. साहित्यिकांच्या अत्रवत्त्वाचीही सोय न करणाऱ्या समाजानं साहित्यिकांकडून सेवेची किंवा बांधीलकीची अपेक्षा करावी हा न्याय विचित्रच. खऱ्या कलाकाराच्या संदर्भात बांधीलकी हा शब्दप्रयोग अप्रस्तुतच आहे. खरी कला किंवा खरे कलाकार यांचा विकास त्यांना अनिर्बंध आविष्कारस्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय होऊच शकणार नाही. कलाकाराचं हे अमर्याद स्वातंत्र्य आणि समाजहित, समाजाची प्रगती या दोहोंत काही जालिम अंतर्विरोध आहे-असा जो ग्रह आपण करून घेतलेला आहे तो संस्कृतिविघातक आहे. साहित्य वा कला, समाज आणि बांधीलकी या तीनही महत्त्वाच्या संकल्पनांचा काहीतरी अपूर्व गोंधळ आपण केलेला आहे. कलाकारांनी समाजाची बांधीलकी मानायची म्हणजे नक्की कुणाची बंधनं पाळायची ? माझ्या मते सगळ्या मानवसमाजाचीच. त्याने माणूसकीशी, स्वतःच्या आत्म्याशी, आपल्या सृजनशीलतेशी आणि व्यापक पातळीवर जीवनाच्या प्रवाहाशी इमान राखावं, दगाबाजी किंवा व्यभिचार करू नये-हाच स्वधर्म, हीच त्याची बांधीलकी !

*

स्पर्धक-सुनंदां रघुनाथ करमरकर, प्र. व. साहित्य
प्रथम पारितोषिक.

स्पर्धा- महात्मा फुले वक्तृत्व स्पर्धा.
विषय- आंतरजातीय विवाह.

आमच्या समाजजीवनाचा कलंक ठरलेली जातीयता नष्ट करण्यासाठी ' आंतरजातीय विवाह ' हा एक चांगला उपाय आहे. जातीय भेद नष्ट व्हावेत यासाठी सरकारी उत्तेजन, कायदे यापेक्षासुद्धा ' विवाहा 'सारखा संस्कारच अधिक परिणामकारक ठरेल. जातिभेदांविषयीचा विरोध जेव्हा आमच्या मनाला जाऊन भिडेल तेव्हाच आम्ही आंतरजातीय विवाहांना मान्यता देऊ शकू. आमच्या तरुणांमध्ये याकरिता आवश्यक असणाऱ्या धाडसाचा अभाव दिसून येतो. आंतरजातीय विवाहांच्या संदर्भात " दोन भिन्न संस्कारांच्या व्यक्ती एकत्र आल्यावर कलहांची शक्यता " बोलून दाखवणं ही उथळ विचारानं शोधलेली पळवाट आहे. विवाहातून दोन विचारांमध्ये, कल्पनांमध्ये समतोल घडतो. विरोध घडलाच तर त्यातही विकासाचं तत्त्व दडलेलं असेल. तेव्हा जीवनातील महत्त्वपूर्ण घटनेद्वारा जातीय भेद नष्ट करण्याचा ' आंतरजातीय विवाह ' हाच खरा उपाय आहे.

*

स्पर्धक- चित्रा विश्वनाथ गोखले तृ. व. शास्त्र.

प्रथम पारितोषिक. (प्रतिकूल)

स्पर्धा- विद्यावर्धिनी वादस्पर्धा, धुळे

विषय-विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांचे मूल्यमापन करावे.

' मूल्यमापन ' व्हावयाचे असेल तर त्यासंबंधीचे दोन्ही घटक समान पातळीवर असणं आवश्यक आहे. ' विद्यार्थ्यांनी प्राध्यापकांचं मूल्यमापन करावं ' हे एक फॅड आहे; पाश्चात्य निःसत्त्व धान्याबरोबर आलेली ही एक निःसत्त्व कल्पना आहे. शिक्षक हा कलावंत असतो. त्याचवर विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनाचे निर्बंध घालून चालणार नाही. ' शिकवणं ' हे क्षेत्र संपूर्णतया शिक्षकाचं आहे. त्यात बेजाबबदार अशा विद्यार्थ्यांनी ढवळाढवळ करण्याची आवश्यकता नाही आणि त्यांना तसा नैतिक अधिकारही नाही. शिक्षक हा पुस्तकी ज्ञानापलीकडची एक जीवनेदृष्टी विद्यार्थ्यांना देत असतो. शिवाय शिक्षणक्षेत्र ही काही न्यायसंस्था नव्हे. तेव्हा अशा मूल्यमापनाची आवश्यकता तर नाहीच. विद्यार्थ्यांना तसा अधिकारही नाही.

*

स्पर्धक-बीना मधुकर ढवळीकर, प्र. व. साहित्य
प्रथम पारितोषिक. (प्रतिकूल बाजू)

स्पर्धा- साने गुरुजी स्मरणार्थ वादस्पर्धा, जळगाव.

विषय- अभिजात मराठी वाङ्मय रस्त्यावर येत आहे. !

प्रस्तुत विषयाच्या संदर्भात वाङ्मयावद्दल्या कल्पना सुस्पष्ट हव्यात. वाल्मीकि रामायणापासून इयत्ता तिसरीच्या गाडडपर्यंत जे जे छापलं गेलं आहे ते सर्व ' वाङ्मय ' होऊ शकणार नाही. अमूर्त आणि आदर्श अशा सौंदर्यतत्त्वांचा साक्षात्कार घडविणारं, कलात्मक प्रमाणबद्धता आणि परिपूर्णता याविषयीची तत्त्वं आविष्कृत करणारं वाङ्मय हे अभिजात वाङ्मय असतं. असं वाङ्मय हे शाश्वत, आनंददायी स्वरूपाचं असतं. ' अभिजातता ' या कल्पनेतच वाङ्मयाच्या ' रस्त्यावर येणं ' या प्रक्रियेचं पूर्ण उच्चचटन होतं. अशा साहित्याशिवाय असंलेंलं लेखन वाङ्मयीन दृष्ट्या मूल्यहीन आहे. कलेपेक्षा कारागिरी ज्यात अधिक आहे आणि ' मागणी तसा पुरवठा ' या बाजारी खाक्यानंच जे लिहिलं गेलंय असं साहित्य खपावं म्हणून रस्त्यावर येणं अटळ आहे. जे रस्त्यावर आलंय-सवंग स्वरूपाचं आहे, त्याला अभिजात म्हणणं ही मोठी चूक आहे. तेव्हा जे रस्त्यावर आलं आहे ते अभिजात साहित्य नाही आणि जे अभिजात मराठी साहित्य आहे ते रस्त्यावर येणार नाही.

*

स्पर्धक- बीना मधुकर ढवळीकर, प्र. व. साहित्य

प्रथम पारितोषिक. (अनुकूल बाजू)

स्पर्धा- आबासाहेब वीर वादस्पर्धा, " वाई.

विषय- " विद्यार्थ्यांनी प्राध्यापकांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन करणे शैक्षणिक दृष्ट्या आवश्यक आहे. "

आमच्या आजच्या शिक्षणपद्धतीत सर्जनशील अशा ज्ञानप्रक्रियेला सुरुवात व्हावी असं वाटत असेल तर अत्यंत लाभदायी ठरणारी ही योजना आहे. विद्यार्थ्यांना प्राध्यापकांच्या मूल्यमापनाची संधी मिळाली तर शिक्षणक्षेत्रातल्या हौशा-गवशा-नवशांचा शोध लागेल व सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विद्यार्थी स्वतःचं मूल्यमापन करायला शिकतील. दुसऱ्याच्या चालण्यातले दोष काढायचे तर स्वतःला आधी व्यवस्थित चालता यायला हवं. तसंच प्राध्यापकांचे दोष दाखवायचे तर अगोदर स्वतःचे दोष पाहयला हवेत. यामुलं विद्यार्थी आत्मपरीक्षणास प्रवृत्त होऊन अधिकाधिक जबाबदार बनतील. ' प्राध्यापकांची कार्यक्षमता ' यातून त्यांची शिकविण्यातली तन्मयता, शिकवतानाचं कौशल्य आणि विषयातलं ज्ञान एवढ्याच गोष्टी अभिप्रेत आहेत. तसंच ' मूल्यमापन ' म्हणजे प्राध्यापक काय, किती आणि कसं शिकवतात हे पाहणं इतकाच अर्थ आहे. या मूल्यमापनावर प्राध्यापकांचं वेतन, बढती,

नेकरी इ. गोष्टी अवलंबून नसतील. शिवाय यात प्राध्यापकां-
विषयी अनादराच्या भावनेचा प्रश्न नाही. फक्त विसाव्या
शतकाच्या उत्तरार्धात शिक्षकांबद्दलची श्रद्धा, आदर आंधळा
न राहता डोळस असावा ही अपेक्षा करण्यात गैर काय आहे ?

*

स्पर्धक- **वीना मधुकर ढवळीकर**, प्र. व. साहित्य
प्रथम पारितोषिक. प्रतिकूल बाजू.

स्पर्धा- 'विद्यालंकार' तर्फे आयोजित वादस्पर्धा
मुळंड मुंबई.

विषय- "मराठी वाङ्मयात पुरुष-लेखकांनी रंगविलेलं
स्त्रीचं चित्र अवास्तव, अतिरंजित व अनैसर्गिक
आहे."

अवास्तव, अतिरंजित इ. शब्द जरी नेहमीचेच असले
तरी वाङ्मयातील स्त्री-चित्रणाबद्दलची मतं व्यक्त करताना या

शब्दांचे अर्थ लक्षात घेणं महत्त्वपूर्ण आहे. शिवाय अवास्तव,
अतिरंजित व अनैसर्गिक ह्या तीन्ही गोष्टी स्थल, काल, परि-
स्थिती-सापेक्ष असतात, आहेत. ग्रामीण भाषा ही शहरात
अनैसर्गिक असेलही; पण खेड्यात पूर्णतया नैसर्गिक आहे.
म्हणजेच स्थलसापेक्षता लक्षात घेणं आवश्यक आहे. आज
शहातर साली कॉलेजात नऊवारी साडीसारखा पोशाख अनै-
सर्गिक वाटला तरी २५-३० वर्षांपूर्वी तसा वाटण्याचं काहीच
कारण नाही- नव्हतंही ! तेव्हा कालसापेक्षतेचाही विचार
करायला हवा. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन मराठी साहित्य
वाचलं तर असं लक्षात येतं, की त्यातली स्त्री ही समाजातल्या
त्या त्या काळच्या परिस्थितीशी नातं सांगणारी, आपल्या
अस्सल रूपातच आपल्यासमोर येतेय. जे लेखन 'साहित्य'
म्हणवून घ्यायलाही पात्र नाही त्यातलं स्त्री-चित्रण हा वादाचा
मुद्दा नव्हेच ! तेव्हा मराठी साहित्यातलं स्त्री-चित्रण हे
वास्तव, नैसर्गिकच आहे.

Specialist in
Drawing Materials

**BORANA
STORES**

1998, Tilak Road, Pune 30
Phone 42491

MANNEYS
FOR
BOOKS

Manneys, 7 Arsenal Road, Pune 411 001
Phone : 23683

भारतीय काव्य और कवि-कल्पनाएँ

किशोर कृष्ण शेवडे, द्वि. व. साहित्य

भारतीय काव्य का आरम्भ आदि-कवि महर्षि वाल्मीकि के मुख से हुआ। वनमें एक बार घूमते हुए इस महाकवि ने एक तीरन्दाज को पेड़पर बैठे एक कौच पक्षी को मारते देखकर दुखी होनेसे उसे शाप दिया कि

“ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौचमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ”

इस संस्कृतमयी शापवाणी से आगे चलकर काव्यका विकास हुआ। रामायण-महाभारतादि महाकाव्य भारतीय संस्कृति को ललामभूत ग्रंथ बने हैं। इन पुराने काव्यों में इतिहास के अलावा प्रदेश और प्रकृति का बयान मिलता है। संस्कृत के क्षेत्र में कविकुलगुरु कालिदास का अव्वल स्थान है। आपने ‘रघुवंश’ और ‘कुमारसंभव’ महाकाव्योंका निर्माण किया। ‘भेघदूत’ में यक्ष घटा के द्वारा अपनी प्रियतमा को सन्देश भेजता है। यक्ष के घर के बयान में-यदि गर्भवती नारी अशोक वृक्ष को दायें पैर से टुकुराए, और हरसिद्धार के पौधे के आलबालमें यदि मदिरा की चुल्ह थूके, तो उस नारी की चाह फलवती होती है, ऐसी कल्पना आ गयी है। संस्कृत काव्य में प्रकृति का ज्यादा तौर पर वर्णन पाया जाता है। ‘कुमारसंभव’ के आरम्भमें हिमालय का वर्णन ‘पृथ्वी को नापनेवाला डण्डा’ इस प्रकार किया गया है।

“ अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ ”
हरएक रंगों के कुछ सङ्केत दिये गये हैं। सफेद रङ्ग हास्य, कान्ति, मलिनता, यश, आशा, क्रीर्ति आदि सङ्केतोंके लिए पाया जाता है। लाल रङ्ग यौवन, क्रोध आदि कल्पनाओंके लिए, हरा रङ्ग सरसता के लिए और प्रसन्नता के लिए, तथा आनन्द उल्लास के लिए इस्तेमाल किये हुए दीख पड़ते हैं। प्रणय तथा शृङ्गार का भी वर्णन मिलता है। चन्द्रमा प्रणयको उत्तेजित करता है, तथा सूरज पराक्रम का चिन्ह है

ऐसे सङ्केत मिलते हैं। चन्द्रमा की रोशनी में चन्द्रकान्त मणि पिघलती है, तथा रात में कमल पत्र के दो तरफ चातक पञ्छी आपस के विरह से कोलाहल मचाते हैं। ऐसी कल्पनाएँ ‘नैषधचरितम्’ में की गयी हैं। चकोर केवल चन्द्रमा की रोशनी पर गुजारा करता है, हंस नीरक्षीरविवेकी है आदि कल्पनाएँ संस्कृत से अन्य भाषाओंमें ली गयी हैं।

भारतीदासन् तमिल काव्यक्षेत्र में एक महान् कवि हैं। उनके ‘तङ्गप्पापा ओडि वा’ काव्य में ‘कण्णोळि’ शब्द का प्रयोग हुआ है। इस का अर्थ है आँखोंका तेज। यह कल्पना हिन्दी की ‘आँख का तारा’ कल्पना से ली गयी है। हिन्दी की ‘चोली-दामन का साथ’ कल्पना का परिवर्तन तमिलमें ‘तलै लेळिन सम्बन्द’ (सिर और तकियेका सम्बन्ध) इस प्रकार हुआ है। मराठी के समान तमिल को मीठा कहा गया है। ‘शिल्पधिकारं’, ‘अघनानूरु’ तथा ‘तिरुक्कुरळ’ तमिल के महाकाव्य हैं। ‘तिरुक्कुरळ’ मराठी की ओवी के समान रचा गया है। उसमें इसापनीति की तरह नसीहत दी गयी है। रामायण के आधारपर तमिल में ‘कीमायणं’ नामक काव्य रचा गया है। इस काव्य में रावण को एक सात्त्विक राजा कहा गया है। मारीच राक्षस क्राञ्चनमृग के रूप में सीता की पर्णशाला में आकर अपने पीछे दौड़ाता है; तब सीता को पुकारता है, और कहता है कि मेरी देह में घुसा बाण निकाल दे। इस प्रकार कीमायणं में बयान किया गया है। भारतीदासन् ‘दीपावळी’ कविता में लिखते हैं कि द्रविड लोग नरकासुर के वंशज हैं। भगवान श्रीकृष्णने नरकासुर को मारा अतः वे दीवाली न मनाएँ। ‘एनिनुम् नांगल इन्दियरे’ शीर्षक कविता में ऐक्यभावना बतायी गयी है। तमिल काव्य के विषय आम तौर पर राष्ट्र-पुरुष तथा प्रकृति रहे हैं। प्रणयपर भी काव्य रचा गया है। शिवाजीपर तमिल में कविताएँ हो चुकी हैं। एक कविता में

भारतवर्ष सारे विश्व का सौभाग्य तिलक है, इस प्रकार बयान किया गया है।

“ जय भवानी जय भारतं,
शेनैतलैवरघळ् शिरन्दमंत्रिघळ् ॥
नीरदन् पुदलवर इन निनैव हजादिर ।
भारतनाडु पकिलाम् तिलकं ॥
नीरदन् पुदलवर निनैव हजादिर.

कुलदीपक की कल्पना तमिल में ‘ कुत्तुविळ्कु ’ (बहुज्योति दीप) इस शब्द में प्रकट की गयी है। संस्कृत के समान तमिल में हरएक रंगके कमल को अलग नाम दिया गया है।

तेलुगु कविताएँ बहुतेरी भक्तिभावना पर आधारित हैं। त्यागराज ने तेलुगु में कई रचनाएँ रची हैं। शिवाजी को एक तेलुगु कविता में महाराष्ट्र के चरित्र का प्रतीक कहा गया है। ‘ महाराष्ट्रान्वयोत्तम सुण्डौ ’ शब्द में शिवाजी का चरित्र वर्णित किया है। श्री सुब्रह्मण्यशास्त्री की कविताओंमें काव्य-प्रतिभा तथा आत्मकेंद्रित विषय मिलते हैं।

सुब्बराय की कन्नड कविताओंमें माँ को महत्त्वपूर्ण स्थान दिया गया है। ‘ नन्नतायि ’ कविता में नारियल के पेड़ के पत्तोंकी बनायी कुटी का वर्णन है। तथा माँ महलोंको छोड़ कर इस कुटीमें आती है, और पुत्रकी बुनी शीतलपाटी पर बैठती है इस तरह कल्पना की है। माँ और पुत्र के प्यार का बेजोड नमूना यहाँ मिलता है।

“ नन्नूर सोगोळ हेणेदु ना कट्टुवेनु
पुट्ट गुडिसलनोन्द ताथिगेन्दु ।
हिरिय मन्दिय हलवु हिरिय मनेगळ कळेदु
ताथि बरुवळ नन्न पुट्ट गुडिसलिके
रत्नासिंहासनदि कुळितु कोळ्ळुव ताथि
कुरुवल्लु ना हेणेद गरिय चापेयलि ॥ ”

कन्नड में पुरन्दरदास की कई रचनाएँ मशहूर हैं। सामूहिक गीत तथा लोकगीत रचे गये हैं। शिवाजी का वर्णन एक कन्नड कविता में ‘ हगेगळिगिवनु जमराय ’ याने ‘ दुष्मनोंका यमराज ’ इस तरह मिलता है। उसी कविता में कहा गया है कि शिवाजी का नाम लेनेसे ही आदमी के तन में नया तेज पैदा होता है।

रवीन्द्रनाथ टगोर भी शिवाजी के तेज से प्रभावित हो चुके थे। उन्होंने ‘ शिवाजी उच्छव ’ नामक काव्य रचा, जिसमें दूटे हुए भारतवर्ष को एक फेन्देमें बॉन्धने की कल्पना बतायी है। इस काव्यमें बहुत लम्बे वाक्य का प्रयोग हुआ

है। रवीन्द्रनाथ की उपमाएँ उदात्त हैं। आप की हरएक कविता में प्रकृति का वर्णन मिलता है। ‘ शेषेर सन्ध्या ’, ‘ पथिक ’ आदि कविताओं में प्रकृति का आलङ्कारिक वर्णन मिलता है। नीचे दी हुई कुछ पङ्क्तियोंसे यह बात स्पष्ट होती है।

“ कोन् दूर शताब्देर कोन् एक अख्यात दिवसे
नाहि जानि आजि, माराठार कोन् शैले
अरण्येर अन्धकारे बसे
हे राजा शिवाजि, तव भाल उदभाषिया ए भावना
तडित् प्रभावत एशेछिल नामी
एक धर्म राज्य पाशे खण्ड छिन्न विकिखम
भारत बेन्धे दिब आमि ।
शान्तमुखे त्रिछाड्या आपनार कोमल
शामल निर्मल उत्तरी
तन्द्रातुर सन्ध्याकाले शत पल्ली सन्तानेर
दल दिक् वक्षे करि ॥ ”

×

“ आमार सोनार बाङ्गला आमि तोमाय भाल बाशि
चिर दिन तोमार आकाश तोमार बातास
आमार प्राणे वाजाय बाँशि
फागुने तोर आमेर बने प्राणे पागल करे,
ओ मा, अग्राणे तोर धन भरा खेते आमि कि देखिछि
मधुर हाशि ॥ ”

इन काव्यपङ्क्तियों को राष्ट्रगीत का सम्मान मिला है। वायु बन्सी बजाती है, धान हँसता है आदि सङ्केत यहाँ आये हैं। देश को अँझन कहा गया है। और कवि इस अँझनमें खेल चुका है ऐसा वर्णन किया गया है। रवीन्द्रनाथ ने शिवाजी को सन्त कहा है। आपने काव्यद्वारा जनजागृति की। रामप्रसाद ने उनकी कविताओं में जीवन को ज्वार और भाटे के अनुसार मचलती नाव कहा है। टगोरजी ने प्रेमी आँखों का रिश्ता एक कविता में बताया है कि प्रेयसी की आँखें जितनी लाल बनेंगी उतनी प्रियतम की खुलेङ्गी, तथा प्रिया का बन्धन जितना सख्त होगा उतना प्रियतम का दृढ़ता है।

“ ओदेर आँखि जतइ रक्त हबे, मोदेर आँखि फेट बे ।
ओदेर बन्धन जतइ सख्त हबे मोदेर बन्धन तूटे बे ॥ ”
बँङ्गला के प्रणय काव्य में मन को कली कहा गया है। तथा प्रणय को आग कहा गया है। गुलाब का फूल प्रेम का, तथा चम्पक का फूल सौन्दर्य का प्रतीक है ऐसा माना गया है।

जीवन को कई चीजों की उपमाएँ दी गयी है। कोरा कागज़, पानी का बुदबुदा, दिवस यात्रा आदि के साथ जीवन का सन्तुलन किया गया है। किसी ने नौका के साथ तुलना की है। गुजराती काव्य में आम तौर पर जीवन और उसके अनुसार प्रणय काव्यविषय बने हैं। जीवन को एक नदी कहकर सुख-दुख उसके दो छोर हैं ऐसा बताया है। नदी की मोड़ याने जीवन को बदल देनेवाली घटना है ऐसा सङ्केत मिलता है। जीवन के अलावा प्रकृति भी काव्य का विषय बना है। किसी की आलोचना करनी हो तो भी काव्य द्वारा की जा सकती है। गुजराती में चुटकीला काव्य पाया जाता है। 'कलम बगाड्युं' याने लेखनी गूझाना। इस शब्द से आलोचना सङ्केत की जाती है। प्रणय काव्य में प्रेम को सुवासिक कोड़ा कहा है, और मिलन की आतुरता के लिए 'आंखना टीवां करीने बाखामां बेसुं' इन शब्दोंका प्रयोग किया गया है। 'आंख ना टीवां' याने आँखें किसी चीज़ पर केन्द्रित करना। कैलास पण्डित की 'हथेली' कविता में हथेली को मोर की चीख और यादोंका आइना कहा गया है। काल रङ्ग आफत, दुख, मौत उदासी का सङ्केत माना गया है। किसीने काले रङ्ग को दुष्कृत्योंके साथ जोड़ दिया है। जीवन को युद्ध की उपमा भी दी गयी है। मन को सूई और तन को डोरा कहा गया है। किसीने जीवन की तुलना सङ्गीत से की है। आगे दी हुई काव्यपंक्तियाँ भली भौंन्ति यह बात स्पष्ट कर देती हैं—

“मन मारु सुई तन मारो डोरा
खेचरजीना चरणे लीन माथा मोरा ॥”

जीवन को किसी ने खेल समझा है। मौत एक अशुभ चीज़ नहीं बल्कि वह मानव और सजीव वरदान है। यह रघुवंशकी कल्पना सभी भाषाओंमें ली गयी है। जीवन को एक सङ्केत कहा गया है।

“मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्, विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥”

(रघु. ८.६१)

कवि दाद की गुजराती कविताओंमें सागरको उदात्ता, विशालता का प्रतीक बताया गया है। आकाश को भी शून्यता का, उदात्ता और अनन्तता का प्रतीक बताया गया है। वर्षा सङ्केतोंका और विपुलता का प्रतीक बनी है। दवेजी आपनी 'खटारा' कविता में मौत एक किनारा है ऐसे लिखते हैं। मौत को परमधाम भी कहा गया है। किसी और गुजराती कवितामें बिजली की चमक चैतन्य का सङ्केत करने के लिए

इस्तेमाल की गयी है। फूलोंकी महक कीर्ति का प्रतीक बनी है।

उर्दू की शायरी बहुतेरी शृङ्गाररसप्रधान है। अमीर खुशू और मिर्जा ग़ालिब आदि कवियोंने उर्दूशायरी में ठोस योगदान दिया है। मिर्जा ग़ालिब का 'दीवाने ग़ालिब' काव्यग्रन्थ मशहूर है। ग़ालिब का उर्दू शायरीमें बेजोड़ स्थान है। उसे उर्दू शायरी का सीमाचिन्ह कहा जाता है। “सारे जहाँ से अच्छा हिन्दोस्ताँ हमारा” उर्दू की मशहूर कविता है। उर्दू शायरीमें तर्क, तत्त्वज्ञान और कई शास्त्रोंका सङ्गम हुआ है। “था लिखा बात के बनते ही जुदा हो जाना” इन शब्दोंमें मौत का कटु सत्य बताया गया है। 'दीवाने ग़ालिब' में जीवन को एक दीप कहा गया है। प्रेम के गमसे निकली ज्वालाओंमें यदि पत्थर पड़े तो पत्थर से लहू टपकता है, पर हमारा हृदय इतना सशक्त है, की वह विरह ज्वालाओंमें पड़ने पर भी उससे लहू टपकता नहीं। ऐसा प्रणय काव्यमें ग़ालिब ने कहा है।

“रगे रङ्गसे टपकता वो लहू कि फिर न थमता

जिसे गम समझ रहे हो यह अगर शरार होता ॥”

उर्दूमें शायरी के गज़ल, कलाम आदि प्रकार होते हैं। मराठी के कवि माधव ज्यूलियन ने कई गज़लों का मराठी में अनुवाद किया है। यह काव्यकृति गज्जलाञ्जलि नाम से मशहूर है। 'कोमल' के गज़ल में जख्म और सपने सोने की बात कही गयी है। तथा दीप अपनी रोशनी के ज़रिये दुनिया को हँसता है ऐसी कल्पना की गयी है। सुबह अणु से जङ्ग लेती है, और लहू की लौ जलती है आदि कल्पनाओंकी गज़लों में भरमारसी दीख पड़ती है। शर्माजी के 'मैं शहन्शाह हूँ' कविता में होठों से प्यार बहाने की कल्पना बतायी है।

मराठी काव्यक्षेत्र में कविता के कई प्रकार मिलते हैं। 'ज्ञानेश्वरी' से मराठी काव्य का आरम्भ हुआ। केशवसुत, भा. रा. ताम्बे, कवि अनिल, कवि यशवन्त आदि कवि मराठी काव्यके लिए ख्यातनाम हैं। पिछले जमाने में नामदेव, एकनाथ आदि सन्त अभङ्ग रचना के लिए विख्यात हैं। बाद में पोवाडा, लोकगीत, निसर्गकाव्य, प्रेमकाव्य आदि प्रकार पैदा हुए। होनाजी बाळा, कविराय राम जोशी आदि कवि लोकगीत के क्षेत्र में मशहूर हैं।

इतनी बड़ी काव्य-परम्परा देखकर मेरा मन उभर आता है, और हम सब हिन्दुस्तानी किसी अटूट धागे से परिवद्ध हैं इसकी प्रचीति आकर लगता है—

“एत्तनै विछुदु आरत्तिल्, एनिनुम् आलं ओरु भरमे।

एत्तनै मोळिघळ् इन्नाडिल् एनिनुम् नाङ्गळ् इन्दियरे ॥” ❀

मैंने कितने सपने देखे

□

छाया स. कुलकर्णी, वृ. व. साहित्य

क्या तुम मीठेमीठे सपनोंके टूटनेका दुख जानते हो? क्या संसारके स्वार्थसे तुम्हारा गहरा परिचय है? क्या नियतिकी निष्ठुरता का भयंकर रूप तुमने देखा है? जरूर देखा होगा। और अगर नहीं देखा होगा तो कभी न कभी तो जरूर देखो गे। नियतिके इस चक्करसे कोईभी आदमी नहीं बच सकता। निसर्ग हमें हमेशा यही सिखलाता है, 'तुम अपनी सामर्थ्यकी कितनी भी दुहाई क्यों न देते हो, आखिर तुम्हें कठपुतलियोंकी तरह मेरे सामने नाचना होगा, तुम्हारे इंद्रधनुषी सपने क्षणार्धमें चूर-चूर करनेका सामर्थ्य मुझमें है। और क्या यह सच नहीं है?

छोटा बच्चा सोचता है, मैं आज, अभी यह सुंदर खिलौना खरीद लूँ। लेकिन माँके पास पैसे कहाँ होते हैं? वह कहती है, 'छोटे, मैं तेरे लिए कल इससेभी सुंदर ढेर-सारे खिलौने लाऊँगी। और उसका 'कल' हमेशाके लिए 'कल' ही रहता है- कभी 'आज' नहीं होता। याने बचपनसेही बच्चेको सबक मिलता रहता है, 'तुम्हें यँही कुछभी नहीं मिलेगा। झगड़ो, प्रयत्न करो, अपनी तकदीर तुम खुद बनाओ।' आशावादी मनुष्यप्राणी कोशिशभी करता है, मगर उसके पत्ले क्या पड़ता है? कुछ नहीं। किसीको अपनी शिक्षाकी अंतिम मंजिलतक पहुँचना होता है, तो किसीको अपने प्यारमें सफल होनेके लिए समाजसे झगड़ना होता है। तो कोई देशसेवा करके वतनका नाम उज्ज्वल करना चाहता है। अपनी अपनी मंजिल पानेके लिए हरकोई जानकी बाजी लगाता रहता है। नदी साहिलतक पहुँचनेके लिए संकटोंका सामना करतीही है न? मगर इसमें नियति हमारा कितना साथ देती है? आज हम कितनेभी तो ऐसे लोग देखते हैं जो केवल मृत्यु नहीं आती इसीलिए जीते हैं। ऐसा क्यों? आखिर मनुष्यकी सामर्थ्यकोभी कभी न कभी, कहीं न कहीं सीमा आतीही है। कितनी बार वह निराशाकी राक्षसी लहरोंसे मुकाबला कर सकता है? कितनी देर तक वह गमके सागरमें डूबा रह सकता है? कभी न कभी तो उसे हार माननीही पड़ती है हम कहते हैं वह आदमी बहुत खुश-

किस्मत है, जीवनकी सारी खुशियां उसने पायी हैं मगर यह सब दुनियाकी नजरोंमें! उसके दिलमें जाकर देखोगे तो पता चलेगा, उसका कोई ना कोई सपना अधूराही रह गया है। उसे जो सचमुचही चाहिए था वो नहीं मिला है। उसके दिलमें कहीं न कहीं एक खालीपन है, जो वह अन्ततक नहीं मिटा सकता। एक दर्द है जो बतिया नहीं जा सकता।

आज तो इस दुनियाके मेलेमें सैर करनेकोभी जी नहीं चाहता। चारों ओर नकली लोग, झूठा प्यार और कृत्रिम व्यवहारसे बना हुआ ऐसा वातावरण है कि दिल घुटने लगता है। और क्या ऐसे लोगोंमें रहकर हम अपने सपने पूरे कर सकते हैं? इसीलिए तो नियति हमारा साथ नहीं देती इसकी अपेक्षा गम इस बातका है कि इन्सानियतभी धीरे धीरे लपता हो रही है, जिसके सहारे हम कुछ कर सकें, बन सकें। लेकिन नहीं, हमारे सपनोंको 'सपने' बनकरही रहना पड़ता है। मनमें इच्छा होते हुएभी कुछ नहीं कर सकते और अगर किया भी तो नियतिके हाथों उसका चक्रनाचूर कब होगा कोई नहीं बता सकता। सपनोंकी सुनहरी दुनिया यकायक उजड़ जाती है, खिलते हुए फूलोंसे डोलता हुआ गुलशन क्षणार्धमेंही वीराना हो जाता है। और आखिर हम अपनी किस्मतकोही कोसते रहते हैं। हमारी यह दर्दभरी दास्तान नियति हररोज हरपल देखती रही है। मगर उसे तो दया आतीही नहीं। मगर आश्चर्य और खेद इस बातमें है कि इन्सानभी उसी तरह है, उसेभी अपनेसे अलग रहकर दूसरोंका दुख जाननेकी इच्छा नहीं है। वहभी इतना बेरहम है कि हमेशाके लिए वह दूसरोंके गमसे बेखबर होकर जीना चाहता है। इसीलिए आजके जमानेमें जीवनके अन्ततक यही कहना पड़ता है—

मैंने कितने सपने देखे,

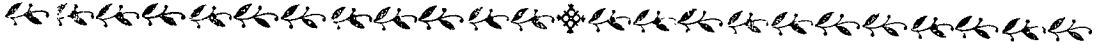
तुमने कितने गीत बुने।

इस दुनियाके शोरमें लेकिन,

दिलकी धडकन कौन सुने?

कविता

— १ —

स्वप्नाचे अलगुजी रंगाचे पाखरू
तुझ्या पापण्यांवर थरथरतं
पापणीतल्या मखमली
काळोखाची ऊब घेऊन
त्यातल्या चांदण्या टिपायला
आमूसतं
तू जेव्हा पापण्या
किलकिल्या करतेस
तेव्हा वाटतं
त्या चांदण्यांबरोबरची ती मखमली ऊब
वितळतिये की काय ?
मग डोळे उघडत जाणाऱ्या
प्रत्येक क्षणामागे
प्रश्नांची पानगळणी सुरू होते.
गळकरी पानं
वाळकरी रास
वाळकरी रास
दबता त्रास !

विवेक सबनीस, द्वि. व. साहित्य

— २ —

तुझ्या
धपापत्या श्वासांबरोबर
मी फार दूरवर प्रवास केला
पान, फूल, बाग
वागेतला बाक
यांना साक्ष ठेवून
पण अलीकडं
तुझं उधळं शरीर
पान
फूल
बाग
बाक
कश्याकश्याचीही आठवण
देत नाही
ध
पा
प
ता
ना.

विवेक सबनीस, द्वि. व. साहित्य

प्राजक्तफुले आणि प्लेटो

त्या दिवशी—
तत्त्वज्ञानाच्या पुस्तकाशेजारी
जेव्हा मी थोडीसी प्राजक्ताची फुले ठेवली—
खळखळून हसायला लागले
प्लेटो आणि सॉक्रेटीस (पुस्तकातलेच !)

म्हणाले—
अरे वेड्या,
सुकून जाणारायत फुलं ती थोड्याच वेळात,
सुवास निघून जाणार आहे,
अरे, हे सगळं स्वप्न आहे स्वप्न.

अनिल अंतुरकर, द्वि. व. साहित्य

L. D. BHAVE & SONS

Authorised
Dealers for

PHILIPS INDIA LTD.
for their

LAMPS, TUBES
AND
'LEONORA'
DECORATIVE LAMP
SHADES

available at most
competitive rates both in
wholesale and retail at
our following Showrooms

---

(1) Deccan Gymkhana
(Opp. Natraj Talkies.)

(2) Mahatma Gandhi Rd..
(Nest to Central Bank)

A trial will convince you.

L. D. BHAVE & SONS

Central Office :

629-A, Shivaji Nagar,

Jangali Maharaj Road, POONA 4.

माझ्या आत्म्याला मिळाल्यात जन्मजातच
अंडरलाईन्स - दोन !
लालभडक जास्वंदी रंगाच्या.
दोन क्षितिज कक्षांच्या ओळीओळीत-
एक रांगोळी काढली ठिपक्याठिपक्यांची,
कुणी रंग नाही भरले, अन् ठिपके अस्पष्ट-
पावसाच्या थेंबात !
एक हिरवेगार तारुण्य लोपतेय
माझ्या दोन आत्मीय रेघांना भेदून-
तरी का शाश्वत आहेत दोन अंडरलाईन्स
नियॉनसाईन रंगाच्या...
माथ्यावरच्या रथचक्राला अजूनही निःशब्द आकारबंध आहेत
पुढच्या-मागच्या दोन लाईन्सचे
आणि मध्ये पोकळ रिक्तशा पोकळीत
आरसेमहालाच्या असंख्य प्रतिमा...
आत्म्याच्या आणि दोन लाईन्सच्या !
गुलमोहोराच्या भडकल्या आक्रोशासारख्या,
दिव्यांच्या माळांनी सजवलेल्या,
अक्षरांनी निर्जीव अक्षरांची आरास-
आत्म्याची तडफड आवेगी रडणे...
एक बंदिस्त प्रयोगशाळा आत्म्याची रसरसती आक्रंदने
अष्टौप्रहर अन् आजन्म चालू शतकानुशतके-
रेंगाळणारी पाऊले
आत्म्याचीच-
पण दोन अंडरलाईन्समध्येच !

या आकाशानं सदा असं
स्थितप्रज्ञ असायला नको होतं
आगीचे लोळ गिळताना,
दुबळ्या हातांचे, चंद्राला कवटाळू पाहणारे,
केविलवाणे प्रयत्न निरखताना,
त्यानं कोसळायला हवं होतं, खचायला हवं होतं
निदान एकवार रडायला हवं होतं.
पण असं उघट्या जोळ्यानं, मुक्या मनानं
जगायला नको होतं.
तेवढाच आम्हाला नसता का मिळाला दिलासा
एका स्थितप्रज्ञाच्या आसवांचा ?
अन् या जमिनीनंही इतकं
सोशिक असायला नको होतं
चिरलेली लवतरं, फत्तराआड दडवून,
चिखलमय काया हिरवळीनं झाकून
तिनं असं निलाजरं हसू
फेकायला नको होतं.
पोटात उसळलेला लाव्हाचा डोंब बाहेर टाकून,
एखादा कोंब जाळायचं नाटक कशासाठी ?
क्रांतीचं आमिष दाखवून,
निराशेला साथी करायचं कशासाठी ?
पदरात पेटलेला निखारा
आपल्याच अश्रूंनी विझवायचा
अन् उसळता लाव्हा
आपल्याच ना अंकावर शांतवायचा ?
मग का धरावं तिनं क्रांतीचं प्रलोभन ?
अन् हसतमुखानं सजवावं आपल्याच वंचनेचं प्रदर्शन
खरंच ह्या जमिनीनं इतकं
सोशिक असायला नको होतं
अन् या आकाशानं असं
स्थितप्रज्ञही... !

With best Compliments from

SHRIDHAR AND CO.

**Whole Sale Dealers in Saris : Latest Varieieis & Designs.
100 Fanas Wadi, Bombay 400 002.**

---

३४ : परशुरामीय

आर्यभटः— प्रगतिनाट्यस्य नान्दी ।

किशोर कृष्ण शेवडे, द्वि. व. साहित्य.

निखिला ब्राह्मणजातिः गर्विता, यदा प्रथमः भारतीयः उपग्रहः वैज्ञानिकेन प्रयोजनेन प्रक्षेपितः ' आर्यभटो ' नाम । उक्तश्च, "भोः ! शिरोधृतो 'भटः' एव निखिलेन विश्वेन ।" भारतेनावकाशयुगे कृतः पदन्यासः कृत्येनैतेन खलु । उपग्रहोऽसौ भारतीये विज्ञानेतिहासे कनकाक्षरैर्लेखनीये १९ एप्रिल १९७५-दिने रशियास्थितात् कस्माच्चिदवकाशकेन्द्रात् प्रक्षेपितः । उपग्रहप्रक्षेपकेषु देशेषु सन्माननीयं एकादशं स्थानमभजद् भारतः । उपग्रहोऽयं खगोलविज्ञानगतममूल्यं ज्ञानं प्रदास्यतीत्यनुमानतः पञ्चमे शतके जातस्य गणितज्ञस्यार्यभट इति नाम कृत्वा शब्दातीतः सम्मानः कृतः आर्यभटस्य भारतेनेत्युचितमेव ।

जम्बुवर्णोऽयं उपग्रहः बेङ्गलूरसमीपस्थिते प्रीनियाग्रामे श्री. रावधवनयोरार्यक्ष्ये जन्म लेभे । अस्य षड्विंशतिः पृष्ठानि सन्ति । भारक्षास्य ३६० किलोग्राममितः वर्तते । हीरकाकृतेरस्य निर्माणे २६ मासाः व्यतीताः । तथा च रूप्यकाणां कोटिपञ्चकं व्ययः जातः । अस्य व्यासः १४७ सेण्टिमीटरमितः तुङ्गत्वं च ११६ सेण्टिमीटरमितं वर्तते ।

आर्यभटः सस्वाङ्गपरिभ्रमणमण्डाकृतिकक्षायां पृथिवीं परिभ्रमति । परिभ्रमणकालस्तु ९६ मिनिटमितः प्रतिपरिभ्रमणं वर्तते । एवमयं प्रतिदिनं षोडशवारं परिभ्रमति । असावन्तराले षड्भ्यः मासेभ्यः अधिकं कालं स्थित्वा पृथिवीसूर्ययोर्वातावरणस्य नूतनं ज्ञानं सङ्गृह्य मॉस्कोस्थिताय श्रीहरिकोटस्थिताय च अवकाशकेन्द्राय सम्प्रेष्यति । ज्ञानमिदं साङ्केतिकभाषायां स्यात् । अवकाशकेन्द्राधिकारिणः शास्त्रज्ञाश्च भाषामिमां पठित्वा प्राप्तान् सन्देशान् सुलभया भाषयाऽनुवदन्ति । आर्यभटज्ञानतराले प्रयोगद्वयमनुतिष्ठेत् । प्रथमे ' क्ष 'किरणा-

ध्ययनं द्वितीये च ' गामा 'किरणानां संशोधनम् । प्रयोगावश्यकं शक्तिः सूर्यात् लब्धा अन्तस्थविद्युज्जनके परिवर्तिता विद्युत् सौरघटेषु संमीलिता भविष्यति । उपग्रहेऽस्मिन्नैकाः नत्रनलिकाः सन्ति, याः अस्य तपमानं संयमन्ति । मिश्राल्युमिनियममयेऽस्मिन्नुपग्रहे बहूनि लघुयन्त्राणि सन्ति । यन्त्राण्येतान्युपग्रहाय सुयोग्यां दिशं प्रदिशन्ति । तथा च तानि शैत्योष्णताभ्यां जनितायाः आपदः पान्ति ।

अस्य साहाय्येन प्राकृतिकसङ्कटसूचनं, सस्यविषये ज्ञानं च प्रतिदिनं लब्धुं सुशकम् । कृषिप्रधानेऽस्मिन् भारतदेशे ज्ञानमिदं महत्त्वपूर्णम् । जलधिस्थितान् प्रवाहांश्चाविष्कृतान् विदित्वा मोनव्यापारोचितानि स्थलानि ज्ञातुं शक्यानि । तथा च निखिलं भूपृष्ठं निरीक्ष्य खनिजलाभविषयेऽनुमानं कर्तुं सुशकं भवेत् । मेघान्निरीक्ष्य वायूश्चाभ्यस्य पर्जन्यदिशाविषये वायुक्षोभविषये चानुमानं सुशकं भवेत् । सस्यवर्धनं, संरक्षणश्च सम्पायेत । प्रभूतमन्नं लभ्येत । अध्ययनक्षेत्रेऽप्यस्य साहाय्येन महती प्रगतिर्भवेत् । दूरचित्रवाणीकेन्द्रतः प्रक्षिप्ताः विद्युत्हर्षेः आर्यभटाय प्रेषिताः बलवत्यः भूत्वा अधिकक्षेत्रगामिन्यः भविष्यन्ति । तेन च नैके जनाः दूरचित्रवाणीसाहाय्येनाध्यापिताश्चित्रपाठानात्मसात् करिष्यन्ति । आर्यभटस्य सफलं परिभ्रमणं नाम अस्माकं प्रगतिपथे प्रथमः पदन्यासः, तथा नूतनावकाशयुगस्य नान्दी च ।

चन्द्रार्काभ्यां सह स्पर्धमानः अद्यापि कार्यरतः ब्रह्मप्रभुत्वध्वजं प्रकम्पयति, सञ्चरति गगने गर्डवच्च । नास्माकमुद्दिष्टं परिपूर्णम्, अपि तु एतस्मादप्यधिकं कार्यक्षमं उपग्रहं प्रक्षेप्तुकामा वयं, यः निखिलं मानवजीवनं सुखावहं कुर्यात् ।

आमची काही महाविद्यालयीन उपयुक्त प्रकाशने

बी. ए. साठी

(1) सुगम सामाजिक मानसशास्त्र- ले. हुल्याळकर-कावळे-गोळे	रु. १७-००
(2) राज्यशास्त्र- ले. घारे	रु. १८-००
(3) भारताचे आर्थिक आणि व्यापारी भूगोल- ले. पाठक	रु. १८-००
(4) जागचा संक्षिप्त इतिहास	रु. २८-००

एस्. वाय. बी. एस्. सी.

(5) Physical Chemistry- I Semester	Rs. 7-00
(6) Physical Chemistry- I Semester	Rs. 8-00
(7) Organic Chemistry- I Semester	Rs. 9-00
(8) Organic Chemistry- II Semester by- Prof. Kolhe-Patil	Rs. 5-50

इतर पुस्तकांसाठी
सूची मागवा.

पुणे विद्यार्थी गृह
प्रकाशन
१७८६ सदाशिव पेठ,
पुणे ३०

For standard
educational and general books
and also variety of paperbacks
visit

THE
INTERNATIONAL
BOOK SERVICE

Deccan Gymkhana
Poona 4

(Tel : 57405)

**Art
Centre**

12, Budhwar,
Poona 2
Phone 42466

A
House
for
Stationery.

Authorised dealers
in
Camlin Pvt. Ltd.
Hindustan Pencils
Exercise Books &
Office equipments
Engineering &
Drawing materials
Artist's materials.

विश्वविख्यात टेल्कोच्या सहाय्याने
साकारत असलेल्या पिंपरी येथील
श्री अमृतेश्वर वसाहतीच्या उभारणीसाठी

**भरपूर व्याजाने
ठेवी स्वीकारणे आहेत**

व्याजाचे दर

वर्ष	१	२	३
------	---	---	---

टक्के	१५	१५।।	१६
-------	----	------	----

रु. ५४०० पेक्षा जास्त ठेवीवर
१ टक्का अधिक व्याज.

भेटा अगर लिहा :

**चीफ ट्रस्टी,
श्री अमृतेश्वर ट्रस्ट**

१२०६ अ/४५,
जंगली महाराज रस्ता,
पुणे ४

रु. ५,७०० च्या ठेवीवर द. म. रु. ७५ घरपोच व्याज ✱ रु. ३,००० च्या ठेवीचे साडेचार वर्षांनंतर रु. ६,००० परत
मुदतीच्या पूर्वी १ टक्का व्याज कापून केव्हाही पैसे परत.

महाविद्यालयस्य द्वारे ।

■

श्यामला कामत वृ. व. साहित्य

एक : अलभ्यः खलु लाभः यदयं भवतः दर्शनम् ।

अपर : वत्स ! तथैव मन्यताम् ।

एक : सम्प्रति किं करोषि ? कुत्र अर्थार्जनार्थं गच्छसि ?

अपर : आम् ! 'फिलिप्स' नाम्नी कम्पनी विद्यते तत्र गच्छामि ।

एक : कथं गच्छसि ? पुण्यपतने प्रसिद्धां द्विचक्रीं आरुह्य अथवा कम्पन्या वाहिका आगच्छति ?

अपर : शृणु रे ! तत्र अधिकारी अस्मि न कर्मकरः । कथं द्विचक्रीं आरुह्य गमिष्यामि ? अस्माकं कम्पन्याः वाहिका आगच्छति ।

एक : अधिकारी अस्ति ! अतः मन्ये वाहिका भवतः गृहं आगच्छति वाहनचालकः च 'इत इतो भवान्' इति उक्त्वा नयति किं भवन्तम् ?

अपर : तिष्ठ, तिष्ठ । कालान्तरेण द्रक्ष्यसि ।

एक : तदस्तु । अधुना तावत् कुत्र तिष्ठसि वाहिकाप्राप्त्यर्थम् ?

अपर : परशुरामभाऊ महाविद्यालयस्य समीपे ।

एक : एवम् ! अधुना ज्ञातं कुतः भवान् दुर्लभः इति । नूनं महाविद्यालयस्य समीपे स्थातुं भवान् प्रभाते एव तत्र गच्छति, येन कन्यकानां अपि दर्शनं सुलभं अथ च वाहिकाभ्रंशस्य भयमपि नास्ति ।

अपर : अरे हट् । ब्रह्मचारी अहं केवलं वाहिकाप्राप्त्यर्थमेव तत्र गच्छामि ।

एक : सत्यम् । आविवाहं सर्वः ब्रह्मचारी एव ।

अपर : किं रे, किं कारणं अद्य मां पीडयसि ?

एक : साधु साधु ! मित्रं इति आगतोऽस्मि । त्वं च पृच्छसि— 'किमर्थं मां पीडयसि' इति । तत् गच्छामि अपुनर्दर्शनाय— येन भवान् सुखेन 'तस्याः' प्राप्तये समर्थः भविष्यति ।

अपर : तस्याः कस्याः ?

एक : ननु वाहिकायाः ।

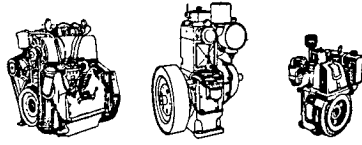
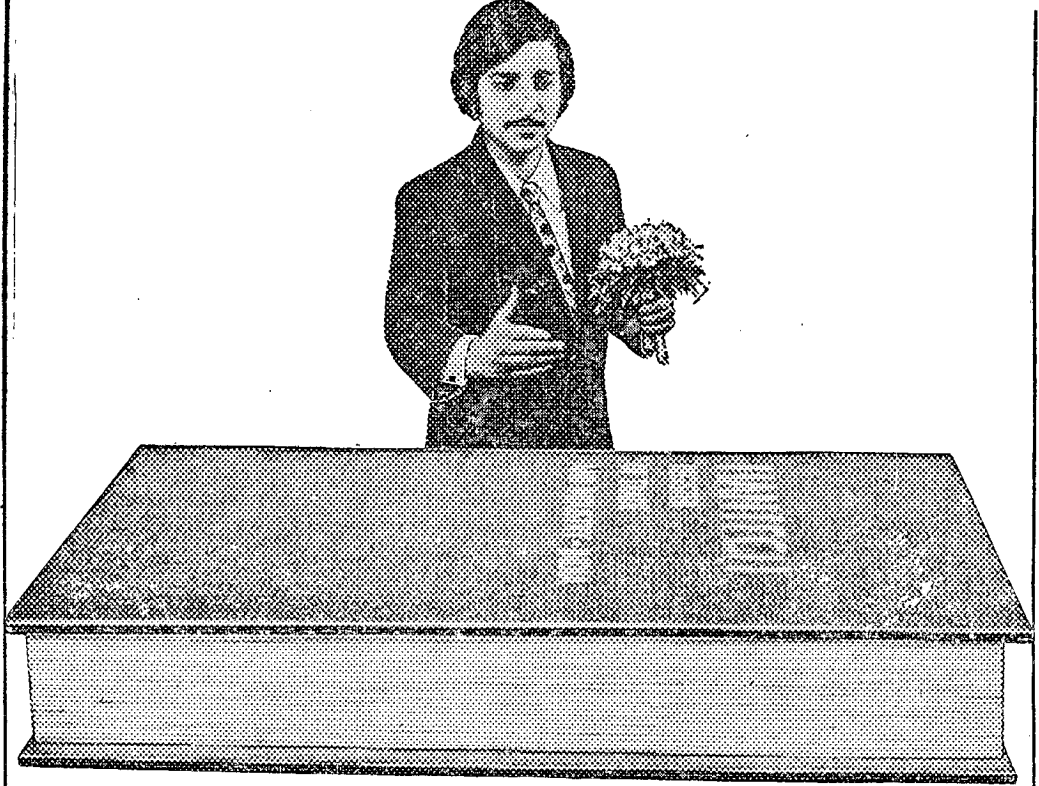

FOR ALL GUIDES
COLLEGE & (Old &
BOOKS New)

VARMA BOOK CENTRE

Appa Balwant Chowk, Poona 30.

वैभवाचा संकेत

PRAITHBA 7518MAR

अध्ययनामागे उद्दिष्टे ही असतातच.
जिज्ञासा हा त्याचा मूलाधार. परिश्रम आणि सातत्य ही
कार्यप्रणालि...प्रगतिसाठी अतिशय उपयुक्त ठरणारी...
जीवन समृद्ध होऊ शकते ते केवळ याच मार्गाने...
अपेक्षापूर्ति होत राहिल्यामुळे।

किलोस्कर उत्पादनेदेखील त्यांच्यापासून केल्या
जाणाऱ्या अपेक्षा सर्वार्थाने पूर्ण करतात. अविरत कठोर
परिश्रम आणि दीर्घकालीन संशोधन यांचे सुमधुर फळ

म्हणजे विविध, विश्वासपात्र किलोस्कर उत्पादने...
शेती आणि औद्योगिक विकास या दोन्ही आघाड्यावर
अनमोल कामगिरी बजावणारी...

याच दृष्टिकोनातून विचार केला तर तुमच्याकडूनसुद्धा
आम्ही पुष्कळ गोष्टी शिकतो, सर्वांगिण उन्नतिसाठी
आम्ही अंगिकारलेल्या व्रताचा आणि त्यासाठी
आरंभिलेल्या तपश्चर्येचा तो एक महत्वाचा भाग आहे
असेच आम्ही मानतो.

किलोस्कर ऑईल इंजिन्स लिमिटेड

१३, लक्ष्मणराव किलोस्कर पथ,
खडकी, पुणे-४११ ००३

© Registered User - Kirloskar Oil Engines Ltd. Poona-411 003.

एक
रुबाबदार
व्यक्तिमत्त्व

डॉ. रा. वि. घाटे

प्रा. डॉ. रामचंद्र विनायक घाटे हे उपप्राचार्यपदावरून १९७५ मध्ये निवृत्त झाले व गेले वर्षभर ते निवृत्तिपूर्व रजेवर असून दि. १९-४-१९७६ रोजी महाविद्यालयाच्या सेवेतून निवृत्त होत आहेत.

रुबाबदार देहयष्टी व तितकेच रुबाबदार व प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व, कनिष्ठवार्षांत सारख्याच तन्मयतेने मिसळणारी वृत्ती, इतरांना संधी देऊन पुढे आणण्याची माणुसकी या गुणांनी डॉ. घाटे हे आपल्या सहकाऱ्यांमध्ये प्रिय झाले होते. रसायनशास्त्रात संशोधनाचे कार्य करून बरेच संशोधनपर निबंध प्रसिद्धित संशोधनमासिकांतून प्रसिद्ध केले आहेत. विद्यापीठातील अभ्यासक्रम अद्यावत् करण्यामध्ये त्यांनी भरीव कामगिरी केली. उच्चनीच असा भेदभाव न करता सर्वांना बरोबर घेऊन काम करण्याच्या वृत्तीमुळे व मनाच्या दिलदारपणामुळे सर्वांच्या अंतःकरणत त्यांनी आदराचे स्थान मिळविले. टॅनिम हा त्यांचा आवडता छंद.

सत्तावीस वर्षांच्या दीर्घ भेवेनंतर ते निवृत्त होत आहेत. त्यांचे निवृत्त जीवन निरामय व सुखसमाधानाचे जावा !

डॉ. घाटे - कर्तृत्वाचा आलेख

१९४८	स. प. मध्ये रसायनशास्त्राचे व्याख्याते
१९४९	प्राध्यापक म्हणून वढती
१९५७-६६	जिमखाना-चेअरमन
१९५९	शि. प्र. मंडळीचे आजीव सदस्य म्हणून निवड
१९६०	रसायन विभागाचे प्रमुख
१९६३-६८	श. शि. महाविद्यालयाचे महामात्र
१९७१-७२	नू. म. वि. मराठी शाळेचे महामात्र
१९६६-६९	} महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य
१९७२-७५	

पुणे, मुंबई व शिवाजी विद्यापीठाच्या रसायनशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सभासद व अनेक समित्यांवर नियुक्ती.

With Best
Compliments
From

A Well-Wisher
Bombay-Poona Rd.,
Poona 12

You've
known us for 20 years

You'll now know us
better with life-saving
AMPICILLIN Anhydrous
the drug of the decade.

Hindustan Antibiotics

now manufactures
AMPICILLIN Anhydrous
in bulk for the first
time in India.

Ampicillin Anhydrous : what every Intensive Care Unit knows as the SOS antibiotic. The broadspectrum, quick-acting drug that has given the World a new lease on life, will now be available to millions of Indians.

Ampicillin Anhydrous is the latest in a long line of life-savers manufactured by Hindustan Antibiotics in bulk. Penicillin, Streptomycin, Hamycin and Vitamin C, all frontliners in the life & death battle against killer diseases like tuberculosis, pleurisy, pneumonia.

Ampicillin Anhydrous will now join the fray. The urgent search for a better antibiotic never stops- not at Hindustan Antibiotics. That was how we discovered Hamycin which proved an international breakthrough in skin infection therapy. It is Hindustan Antibiotic's bulk production of primary products which other Pharmaceutical Companies later turn into various formulations. Like Crystapen, Seclopen, Seclomycin, Comycin-S, Sopen, Penivoral, Penstren, Merstrep, Dupen, Pronapen, Combiotic, Streptenex . . .
you could run out of breath naming them.

Hindustan Antibiotics

PIMPRI, POONA - 411 018.
SO THAT LIFE MAY GO ON.

Springs

■

Shailaja S. Athalye, T. Y. B. Sc.

Few things are more refreshing than the sparkling spring water; cool and untouched by the summer's burning heat. Throughout the centuries man has turned to springs for refreshment and in earlier ages the origin of their seemingly inexhaustible bounty caused a great deal of speculative thought. In their attempt to shed light on the mystery, the more keen-witted of the early philosophers soon perceived that there was a connection between springs leading into streams which in turn lead into rivers and finally to the sea. One fact, however, brought them to abrupt stop. The sea, although constantly receiving water from the rivers of the world, never rose in height. Was it, like the Danaid's barrel, bottomless? The explanation seemed unlikely and it was suggested instead that the sea-water returned to the springs through deep subterranean cavities.

It is curious that the first man to realise what actually happened was not a scientist but an artist. He was Bernard Palissy, the potter, perhaps more famed for throwing his furniture into the furnace to maintain the temperature of

his kiln, as he tried to discover the secret of producing enamel; he was notwithstanding a discerning observer of natural phenomena. His discourse—Admirable de la Nature at Fountains (1580) contains the following extract: "When I had well considered the sources of natural fountains and the place in which they proceeded from, and were engendered by, it was none other than rainwater". This conclusion he patiently and carefully demonstrated by his observations.

Today we know that springs are the outflow of ground water, that aquifers (water to carry) are rocks which are saturated with water and from underground reservoirs; that spring appears whenever subsurface water flows out at a point, where an aquifer intersects the slope of a hillside.

Wherefrom aquifer should, theoretically emerge as continuous seep along the line of contact of permeable strata. More commonly, it flows out at a number of separate points along this line; these points are known as springs and the line as spring-line.

The appearance and the origin of the

points of emergence are very rapid. The exact location may depend upon the existence of more porous zones; slight variation in the slope gradient the presence of cracks or joints in the aquifer, or on some other factors. Sometimes it is clearly marked by a flowing spring. Sometimes there is a running stream, flanked by poplars and willows that can be seen from miles around, while water-loving plants, reeds, iris, forget-me-not and mosses spring up round about. Some springs are large enough to supply whole village with water and settlements have grown up round them, especially in arid areas.

The quality of a spring depends on thickness and chemical composition of the soil and rocks through which it passes.

The hill consists of a series of inclined rock-layers, permeable and impermeable beds alternating. The beds outcrop on the surface of the hill; where falling rain sinks into the permeable layers to form a series of underground reservoirs in which the water flows slowly down the slope of the strata, later emerging as lines of springs lower down the hill-side.

The first permeable layer of rock is near the surface and can be polluted easily by animals or by human agencies.

टेलि नं. ४१४४६ **साईनाथ कमर्शियल सर्व्हिसेस** २४५ नारायण पेठ, चोप्रा मॅन्शन, लक्ष्मी रोड, हॉटेल द्वारिकाचे वर, पुणे ३०

आमची वैशिष्ट्ये

इंडस्ट्रियल फोटोग्राफी
कलर फोटोग्राफी
मॉडेल फोटोग्राफी
टेबल टॉप्स स्पेशलिस्ट
ऑमॅच्युअर
डेव्हलपिंग, प्रिंटिंग
व एन्लार्जिंग
आउटडोअर असाइनमेंट
स्पेशलिस्ट.

ग्राहकांस सुवर्णसंधी

फ्री डेव्हलपिंग, पार्टी, मॅरेज, बर्थ डे इत्यादी समारंभांचे फोटो २४ तासांत मिळतील व आमच्यातर्फे सुंदर आणि सुबक अल्बम सप्रेम भेट.

✱
नवी आवृत्ती प्रसिद्ध झाली

(बी.ए. व एम्.ए.च्या विद्यार्थ्यांस अत्यंत उपयुक्त)

शिवाजी, नागपूर व मराठवाडा या विद्यापीठांनी शिफारस केलेले आणि अन्य विद्यापीठांच्या विद्यार्थ्यांतही लोकप्रिय असलेले हे पुस्तक अद्ययावत स्वरूपात विद्यापीठीय परीक्षांच्या काही महिने आगोदर प्रसिद्ध झाले आहे. मराठवाडा विद्यापीठाच्या एम्. ए. (अर्थ-शास्त्र)च्या शेतकी अर्थशास्त्र (इकॉनॉमिक्स ऑफ अॅग्रिकल्चर) या पेपरासाठी उपलब्ध असलेला एकमेव अद्ययावत ग्रंथ

भारतीय अर्थव्यवस्था भाग १

(दुसरी आवृत्ती : फेब्रुवारी १९७६)

लेखक : प्रा. (डॉ.) स. श्री. मु. देसाई

आणि प्रा. श. शं. जोशी

(पृष्ठसंख्या १२ + ८१० किंमत रु. ३०)

गो. य. राणे प्रकाशन

२०४० टिळक पथ, पुणे ४११ ०३०

The water of the upper layer is therefore suspected for it may carry salmonella typhosi (Typhoid fever) and other water-borne bacteria.

The second permeable layer is formed of porous limestone and the water with which it has impregnated has dissolved some of the CaCO_3 . The additional CaCO_3 produces a type of hard-water. The taste of mineralised water is generally unattractive and soap lathers in it only with difficulty. Nevertheless, water-supply of many areas of the world comes from limy rocks and consists of lime-bearing waters, perfectly drinkable but not ideally palatable.

The third permeable bed is sandstone, an excellent aquifer from all points of view. Sand is generally capable of holding greater quantities of water than most of other porous rocks and allows it to flow freely over long distances. Water that has been filtered through it is entirely free from all traces of organic matter.

The fourth permeable layer is composed of gypsum. The water contained in

this rock dissolves some of the CaSO_4 , and so is unfit to drink.

It is clear then that far and away the best spring is one whose water has been filtered slowly through a thick bed of sand. To preserve its purity such a spring must be enclosed within a protected area where it is illegal to deposit manure, or to establish slaughter-house or chemical works. A water-tight tank should be built round it roofed over to keep the spring free from air-borne dust. A pipe line supply will then be fed to the water tower from which the water will finally be distributed.

Springs were harnessed by many ancient people to provide their towns with drinking water. There is enormous number of places whose names are based on the latin word for spring; showing how this type of supply determined areas of settlement. For example Fountainbleau, Fontenay in France; Fontanarego in Spain; Fontaine in Italy and Fontana in Switzerland.

1072 Sadashiv Peth, Near Shanipar, Poona 30

Phone : 43331

**With Best
Compliments From**

S. G. & Co.

Manufacturers & Suppliers of
Liquor Ammonia
All Types of Files
Stationery Articles.

Cancer

■

Sujata Ranade, S. Y. B. Sc.

There is no more glittering prize for medical research than a cure for cancer. Scientists and doctors in the laboratories have been searching for new drugs, probing into the basic processes of the living cell and trying to discover what makes the cancer cells different. They have found out that cancer is characterised by the growth of cells at an abnormal rapid rate and no longer obey the 'rules' of growth and differentiation. They quite suddenly cease to respond any such restraints and set off on a 'lawless' course of increased division, invasion of adjacent normal tissues and even migration through blood streams and lymph channels to other parts of the body. Scientists have been desperately trying to find the cause of cancer. But it is probably wrong to talk of a cause of cancer as if it were only one. The way in which normal cells are forced to become malignant cancer cells may be common to all cells, but the first causes which trigger off this change may be very different. Certain factors have been finally established as the causes of cancer.

1. Heredity

Cancer in general is not an inherited disease, but there is however a great and probably genetically determined variation in resistance to the establishment of malignant growth in the body. Thus it has been observed that the cancer of the stomach is more common in people having certain blood groups than others.

2. Chemical Factors

The induction of malignant tumors by chemical substances was shown by many people. The chemical substance likely to be the cause of the lung cancer is benzpyrene because it was found in cigarette smoke and cigarette smoking has been firmly determined as the cause of lung cancer. Benzpyrene is also present in diesel exhaust fumes. Many other chemical carcinogens are known and some of them are important in the industries. Thus naphthylamine which is used in dye-stuff and rubber industry, when absorbed, leads, after a long time to the cancer of the bladder. However, cancerous changes are not formed by the

chemicals immediately, but they alter the normal cells in same way so as to predispose them to the development of cancer. Another substance called aflatoxin is the most potent carcinogen known and is produced by a fungus which grows mainly on peanuts. Recently nitrosamines have been attracting a great deal of attention among the cancer researchers. They are among the potent carcinogens and may be produced from the raw materials during cooking.

3. Radiation

This is perhaps the most ubiquitous carcinogen. There is no doubt that it can cause cancer— Hiroshima, Nagasaki and the effects of prolonged treatments with radiation. For medical research hence proved that. Also it has been observed that cancer of the skin due to radiation in the uranium miners is very common.

4. Viruses

Viruses have been shown to cause cancer in animals like mice, chicks, etc; but whether it is applicable to human cancer also was not certain. But recently the Nobel prize-winners of 1975 in medicine namely Dr. Temin, Dr. Baltimore and Dr. Dulbecco have been honoured for their discoveries concerning interactions between viruses and cancer cells. Their work has answered two important questions : namely, Can viruses cause cancer? And if so, which virus causes which cancer?

Even though the above causes are

known, the essential nature of cellular change, as a result of which control of growth and power of differentiation is lost, is not known. Abnormalities of nucleic acid namely RNA and DNA are however found in cancer cells, suggesting that major contribution in finding the exact cause of cancer may be expected from molecular biology, especially somatic mutations.

While the scientists having been searching frantically for the real cause of cancer in order to find its cure for nearly 20 years, yet they have not achieved 100% success.

So a small group of medical scientists have chosen a completely different way of fighting cancer. They are observing patients and working with paper and pencil only and have been progressing towards a far more effective alternative i. e. prevention of cancer. So till the time there is no cure for cancer, prevention seems the only way to get rid of this disease. This method chiefly consists of international comparison of cancer patients. For example in the Western countries, twice as many die of stomach cancer as in parts of England. Also liver cancer is thousand times more common in Africa than in the western world. Why?

It is in the differences like these : that cancer epidemiologists are finding clues, which before long may lead to ways of preventing cancer. The implications of the above problems are clear. Differences in the environment, diet, surroundings, personal habits, climate

etc. must be responsible for human cancer. If only these vital differences can be tracked down, much cancer can be preventable. This idea, that widespread cancer may be preventable represents a profound change in medical opinion. All the time everyone hoped for a cure, but hardly anyone through out of prevention. Today, the prospects of any kind of general cure still seem remote, but the cancer epidemiologists are highly optimistic. Thus, Prof. Richard Doll of Oxford, who along with Sir Austin Hill finally nailed smoking as the cause of lung cancer, says, "I see no reason why the next 20 years should not see the discovery of the principal causes of

cancer of the intestine, stomach, breast, oesophagus etc." Thus, the means of preventing cancer of all types could be within our reach.

The procedure followed by the epidemiologist is as follows : Let us take the example of lung cancer which was a lethal epidemic 50 years ago. The death-rate— especially male death-rate rose to about 22 times between 1923-64. Clearly some recent addition to the environment was responsible. The epidemiologists then make an informed guess as to the agent causing cancer. In case of lung cancer it was reasonable to look for something in the air and so tobacco smoke, along with coal smoke and exhaust fumes

आपल्या
कोणत्याही
आनंदाच्या
प्रसंगी
मांडव
हवाच.

हेमचंद्र दाते

त्याकरिता
विश्वासाने भेटा :

उत्कर्ष
मंडप 'हरिसुवन' कार्यालय,
४३७, नारायण पेठ,
पुणे ४११०३०

आमचेकडे मांडवाखेरीज डेकोरेशन,
टेबल, खुर्च्या, बैठकी, गाद्या,
इलेक्ट्रिक डेकोरेशन सामान इत्यादी
भाळ्याने मिळेल.

सर्व प्रकारच्या प्लॅस्टिकच्या
औद्योगिक वस्तूसाठी
भेटा अगर लिहा—

पल प्लॅस्टिक प्रॉडक्ट्स

सिटी रेल्वे बुकिंग ऑफिस शेजारी,
पुणे २ ✳ फोन : २२०९६

were the major suspects. Finally, elaborate painstaking statistical studies are needed to show that there is a connection between suspected agent and cancer. Though it is possible statically to prove only association and not causation in case of smoking and lung cancer, the evidence of association can be so overwhelming that causation has to be accepted. This epidemiological approach has been successful in the case of lung cancer and has achieved quite a bit of success in case of other cancers. So, till the time the general cure for cancer is found out, this way of prevention will alone help us to fight against cancer.

However, it is not that no cure has been found at all for cancer. In fact great advances are being made in that

field too. But these cures are a bit too expensive and not very economic.

The first problem in treating cancer is the diagnosis of disease. No single diagnostic test for cancer exists, because the sensitivity of that test varies from person to person. At present in order to reach a diagnosis doctors take into consideration the development of symptoms and findings of physical examination. From this they see whether any special investigations are required. X-rays examinations are common. But since tissues are transparent to the rays other procedures are adopted. The so-called 'Barium meal' when ingested outlines the hollow organs such as stomach, intestine and thus the abnormalities of growth in these organs can be detected. Some

---

**To keep up harmony in life
Invest in Small Savings.
Invest in Tax Free Schemes
and enjoy a carefree
retirement.
Small Savings is the only
way to help yourself and
help your Nation too.**

**For Details please contact
the nearest Post Office.**

Issued by :

The Directorate of Small Savings,

19th floor, New Administrative Building,
Bombay 400 032 • Phone No. 291306

cancers can be detected by direct inspection of body cavities and organs by specialised apparatus like gastroscope and bronchoscope. Other specific methods are also available in detecting particular cancers. For example, the rate of growth of normal cells is slow and so the rate of intake of material for synthesis is small. Tumor cells have increased metabolic demands and thus may be detected if the material taken up is labelled in detectable way. For this radio-active isotopes are used.

Once the cancer has been detected, next step is to cure it. For this purpose surgery may be used. The aim of surgery is to remove cancer cells from body and

thus cure the patient. But it is not always successful because cancer cells spread far and wide within quite a short time. Another way of curing cancer is by radio-therapy. The aim of this is to kill cancerous cells in situ, and do sufficient damage to the part growing abnormally without any significant damage to surrounding normal tissue. This is done by a narrow beam of radiation directed at the body so as to pass through the tumor. The radiation used may be Gamma-rays from radium or radio-active isotopes of cobalt, iron, gold and iodine. The radio-active element may be brought into close contact with the part to be treated, by insertion of

-
- ★ उत्कृष्ट फोटो
  - ★ प्रॉम्प्ट डेव्हलपिंग, प्रिंटिंग, एन्लार्जिंग
  - ★ फोटोग्राफीचे कोणतेही साहित्य
  - ★ झेरोक्स कॉपीज
  - ★ कलर प्रिंटिंग, डेव्हलपिंग

ग्रॅम : VIBICO ✱ फोन ५५४३१

व्ही. बी. अँड को.

फोटोग्राफर्स व

अधिकृत फोटोग्राफिक डीलर्स,

२७८/७९, नारायण पेठ,

'जीवन दर्शन', लकडी पूल नाका

पुणे ३०

- ★ रास्त किमती
- ★ श्रेष्ठ दर्जा
- ★ निवड करण्यास भरपूर व्हरायटीज.

radium needles into infected tissue or by an injection of colloidal radio-active gold into body cavity.

Still another way of curing cancer is by chemotherapy. It has been the hope of all those who treat cancer patients, that the chemists, especially the bio-chemists and pharmacologists would discover a drug. That like a guided missile would head straight for all cancer cells and destroy them without harming normal cells. Though as yet no such chemical cure is in sight, a steady progress is there. Chief chemicals used in treating cancer can be classified into 4 groups :

1. Antimetabolites- Which act on

cell metabolism by inhibiting nucleic acid synthesis.

2. Cytotoxic drugs- act on already formed nucleic acids of cells.

3. Hormone treatment- deals with neutralising certain hormones by others so that cancer produced due to hormone is destroyed.

4. Antibiotics- used in curing so many other diseases are also effective to a certain extent in treating cancer.

To summarize, no chemical cure is yet in sight for treating cancer but a steady progress continues on all fronts and we will surely get an answer to cause and thus cure of so much dreaded cancer by 2000 i. e. in next 25 years.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज सप्तम शताब्द जयंति शके १८९७ निमित्त
श्रीमत् स्वामी सत्यदेवानंद सरस्वती [क्षेत्र आळंदी] यांच्या हस्ताभरातील
स्वरूपानंद-बोधिनी श्री ज्ञानेश्वरी (विरामचिह्नित संहिता)

ग्रंथवैशिष्ट्य : परिचय व नम्र निवेदन पत्रकाची आजच मागणी करा.

✽ पृष्ठसंख्या (डबल क्राऊन) अंदाजे ७०० पाने ✽ मूळ किंमत १८ रुपये ✽
✽ प्रसिद्धिपूर्व सवलतीची किंमत १५ रुपये ✽

प्रस्तुत 'स्वरूपानंद-बोधिनी' ज्ञानेश्वरीचा ग्रंथ आम्ही येत्या गुरुपौर्णिमेला किंवा (अगदी अपरिहार्य कारण असल्यास) शके १८९८ च्या गोकुळ अष्टमीस आपणांस सादर करित आहोत.

सवलतीच्या प्रती मर्यादितच असल्यामुळे फक्त १० रुपये भरून आपल्या नजीकच्या बुकसेलर्सकडे ग्रंथाची नोंद करता येईल. अथवा-

अनमोल पुस्तकालय ♦ विहवटरी बुक सेन्टर
रासिक साहित्य ♦ व्हीनिस बुक स्टॉल
अप्पा बळवंत चौक, पुणे ४११०३० ॥ फोन नं. ५४१६६, ५६२६९

Now we shall deal with cancer from humanitarian point of view. What happens to the cancer patients in society? Because of unknown causes of cancer for such a long time, there is a deep-seated fear of this disease which prevents widespread public understanding of actual potential that exists for cure or long time survival. This prevents the idea that cancer patients can be rehabilitated.

But now, rehabilitation is playing an important role in the life of cancer patients.

The Indian Cancer Society, the only one of its kind in the whole of Asia, has started a Rehabilitation Unit which provides physical, psycho-social and vocational rehabilitation facilities for the cancer.

Cancer patients have only disease in common, but the disabilities resulting from this disease and its treatment are varied in nature; one cancer patient may suffer from severe facial disfigurement; another may be having a minor speech defect due to removal of a part of tongue; the third may have lost his speech due to removal of vocal box; a fourth may have lost his arm or leg due to cancer.

Therefore, training for each of them has to be planned on individual basis. The cancer patients have to be trained

as early as possible; so sometimes training is given even while the patient is undergoing treatment. This way they are saved from feeling frustrated and depressed; because their mind is occupied with something constructive. Besides, they also feel that they are useful citizens who are earning their own living. Also, since cancer is the disease of old age group, usually those above thirty years, therefore it is essential that they are given intensive short term training at the earliest.

The occupational therapist, the most important person in the field, has to find ways and means of engaging these patients. Once the patient is able to earn his own living, the role of the rehabilitation unit ends as far as this individual is concerned. In this way many people are guided away from frustration and fear of death and become responsible citizens who are able to support themselves.

Thus this idea of Rehabilitation which is very young as yet and not known by many a people, is doing the most important thing that could even be done in the life of a cancer patient. So with introducing this idea which I do not think is known by many of you, I close.

Wild Life, its Status and Importance in Modern Age

□
S. W. Patwardhan F. Y. Sc.

Living world has an unlimited variety of organisms. Wild life includes astonishing organisms like wild animals, birds, reptiles, insects and flora of forests, scrubs, plains and marshes. In fact nature cannot be defined.

We, men from the so-called modern age think that we have conquered over nature. Really, homosapians is a species out of the millions of species, no doubt is well evolved and intelligent. It is our duty to realise the responsibility as the most intelligent animal, towards all forms of life and discovering delights from them. Modern ecologists perceive that man is an interdependent part of nature. A spokesman for conservationists, Aldo Leopold has argued that the golden rule applies to the lands, to its animals and plants, as well as to man. Really, "Nature is the book of which God is the author."

Some important aspects of wild life can be stated as follows.

Nature study; Research and education : Morphology, behaviour, parental care, courtship activities of animals are interesting and worth study. There may be some species unknown. For instance,

the queer animal found a few days ago in Jawa has feet of goat, trunk of tiger and feathers like bird. Research of 'Life' adds a great knowledge to science.

Wild life provides natural resources for education. The educational tours to wild life areas will be appreciated by students. Studies will be more melodious and memorable.

Photography : Man has invented the super art of photography. He is in quest of beauty, flying colouration, variety in sizes and shapes. Photographers catch the living moments of wild life. But if wild life as such is present, there is no need of photography. A thing of beauty is joy for ever.

Genetical aspect : Study and research on hybridisation of domestic species with wild species is needed.

Useful wild life : The animal products are meat, skins, furs, hairs, hides, horns, hooves and medicinally useful ingredients. The rat snakes are friends of farmers as they check the rat population and thus stop losses in food grains.

Insects are also very useful. The bees

स्पॉटर्स क्लर्स व
खेळाडूंचे गणवेश
यांसाठी
पुण्यातील प्रसिद्ध कारखाना

पायोनियर डार्इंग हाऊस

दातेवाडी, १८४७ सदाशिव पेठ,
पुणे ३०

फोन ४१५९६

“ प्रकका रंग हेच आमचे वैशिष्ट्य ”

and other insects are the best pollinators in plant world. Honey bees offer us honey and wax; silk worms donate astonishing silk and Lacworms give Lac.

Birds play important role as dispersers of seeds, pollinators, controllers of insects and rodent menace. They provide meat, eggs, feathers, nests; and fertilizers e.g. 'Guyano' in Peru. The canaries warn coal-miners while Ladybirds in England are indicators of pollution. The 'Royal Primula' plants forecast the earthquakes. The uses of the flora and fauna of wild life are too numerous to be enlisted.

Wild life and Ecology : In nature animals, plants, non-living environment exist in a perfectly integrated, well balanced system- Ecosystem.

Reproductive potential in organisms runs far ahead of available food and space. Were it not predators, animals and plants would overproduce. Such an imbalance is seen when normal population ratios are upset in some way. For example, the imbalance caused in coyote (prairy wolf) and rabbit relationship results in worse conditions than before. The increased rabbit populations consume immense amount of pasture grass.

A good balance is maintained between herbivorous and carnivorous animals and the rest of the communities. Alteration of natural equilibrium has many consequences particularly in agriculture and forestry.

The ecologists especially question

the advisability of disturbing natural plant and animal communities on lands marginal and submarginal for agriculture. Such areas tend to deteriorate rapidly under the grazing of domestic animals or cultivation. On these lands where conventional agriculture is uneconomical or impossible on a long term basis, there is need to recognise wild-life as an important nutritional resource.

Aesthetic and Ethical aspect of wild life :

Since man is a part and parcel of living world he has inborn love for nature. The poets, writers, nature-lovers, in general everyone look towards the wild life with aesthetic point of view.

We get moral happiness, contentment and calmness of mind, enjoyment and recreation to our tired bodies and jaded brains in company of wild life—away from hustlebustle of city life. It is full of green, shady trees, singing birds, happy creatures and velvety lawns.

Wild life also offers simple outdoor enjoyments like picknicking, camping, skying, hiking and water sports. Hunting has been a favourite sport for many centuries.

Wild life and Nation : Wild life is the invaluable treasure of the nation and we are always proud of it. National parks and faunal reserves are part of the cultural heritage of civilized men everywhere; priceless examples without comparison anywhere. Wild life, differ-

WITH
BEST
COMPLIMENTS
FROM

Archem Laboratories

Suppliers of fine
Laboratory Chemicals
and Dealers
in All Kinds of
Scientific Requisites

1558, 'Uday Kiran '
Chimanbag, Dongre's Buildings,
Poona 411 030 (India)

With
Best
Compliments
From

Economic Transport Organisation

30/1 - A
Bombay-Poona Road,
Dapodi, Pune 411 012

rent sanctuaries and national parks are interesting places for foreigners who give us a lot of foreign exchange. The subcontinent of India presents an astonishing variety of wild life.

But the most unfortunate fact is the extinction of 106 species during the last two thousand years. In addition to those already extinct, many others are vanishing or threatened. The primary factor in the depletion of world's fauna and flora has been the civilized man operating either directly through excessive commercial hunting, tree felling, or more disastrously indirectly through invading natural habitats, or introducing to the primitive fauna more aggressive, exotic animals. Pollu-

tion, indiscriminate use of insecticides and fungicides also cause destruction of wild life.

Modern man has now noticed the facts. The wild life conservation problem is well tackled by taking appropriate measures. The techniques are- (i) prohibition (ii) limitations (iii) preservation and replacement (iv) establishment of sanctuaries, national parks, restricted game areas. The rules and regulations have been formed. Hunters are highly penalised.

IUPN (International Union for Protection of Nature) established in 1957 is functioning quite well. World Wild Life Fund was inaugurated in 1961. The governments in respective countries are

---

|||||

WITH BEST
COMPLIMENTS
FROM

Maharashtra Sports
High Class Sports & Out fitters.
Tilak Road, Poona 80
Phone : 41487

trying their level best. Many writers have described the precarious state of wild life. Radio and television programmes have reinforced their pleas for conservation.

Till late the state of affairs in India has received little publicity and attention, though we are proud of the fact that wild life conservation was known and practised in India over two thousand years ago. The Emperor Ashoka's fifth pillar edict gave protection to wild life.

Let us have Jim Corbett's words :—
“ For the book of nature has no begin-

ning as it has no end. Open the book when you will, and at any point in your life and if you have the desire to acquire knowledge and happiness, you will find it of intense interest and no matter how long or how intensely, you study the pages, your interest will not flag, for in nature there is no finality.”

The sacred duty of modern civilized man is to realise the status and importance of wild life and to accept the slogan - “ Live and let live. ”

With
Best
Compliments
From

ADVANI-OERLIKON LIMITED

EQUIPMENT PLANT
Chinchwad
Poona 411 019

Shooting Stars (Meteorites)

□

D. Y. Bhat, S. Y. B. Sc.

Throughout history man has been fascinated by 'shooting stars'. They were once thought to be gifts from the God; and even the smallest were collected and carefully preserved in temples. Right from early times meteorites have been attributed to extraordinary causes. It was not until a fall at Banaras in India in 1798, that the scientists began to attribute the phenomenon to a natural cause.

Since 1803 many falls of meteorites have been observed, some have been spectacular. In January 1868 in Poland, more than 100,000 small meteorites fell in an area of cultivated land covering no more than 15 sq. miles. On the 30th June 1908, a meteor estimated to weigh more than 40,000 tons, crossed the sky of Siberia and fell in the region of Lake Baikal. The noise of the explosion was heard 600 miles away. The countryside was devastated for 40 miles around and more than 80 million trees were blown by the blast of the explosion.

Origin of Meteorites : What exactly are meteorites? Are they fragments of the hypothetical planet-vulcan,

which, it has been suggested, once lay between Mars and Jupiter? Vulcan, this theory holds, was about as large as the moon, and its explosion would have created a considerable number of blocks of all sizes. Many of these the biggest still continues to revolve round the sun.

Meteors are solid objects heated to incandescence by friction, as they pass from space into the earth's atmosphere. Several millions - most of them not bigger than grains of sand - fall daily and vaporise before reaching the surface. Large meteors may travel so rapidly through the atmosphere that only their outer surface is vaporised, leaving a solid core. Their volume is large enough that these meteors may plunge into the ground, exploding and producing craters. Most of the metal content vaporises in the explosion.

Meteors generally travel in groups or swarms. Some swarms appear from the same direction at regular intervals and are part of the solar system and have an orbit around the Sun. Tiny meteors or cosmic dust, which fall in such great numbers daily give rise to those specta-

cles of the night sky, the shooting stars. It is certainly a splendid effect to be produced by so slight a cause. The height at which they pass and become sufficiently heated to be visible is estimated at about 60 to 100 miles. Surfaces of fresh snow have sometimes been observed to be covered with minute drops of melted iron after a group of shooting stars has crossed the sky.

Meteors move at an estimated velocity of 25 miles/sec. The earth moves round its orbit at a speed of 18.5 miles/sec. If the meteors are moving in the same direction, the speed of the encounter as they overtake the earth is about 6.5 miles/sec. On the other hand if they are moving in an opposite

direction, the velocities are added to one another and the speed of encounter is then 43.5 miles/sec. In any case the friction against the earth's atmosphere is sufficient to raise the surface temperature of the meteors to several thousand degrees and make them incandescent. Colour varies with the surface temperature of the meteors. An iron meteorite as small as the head of a pin can shine with a light equal to that of a star of the first order.

Meteorites can be classified into three categories according to structure and chemical composition :

(1) Iron meteorites (2) Carbon meteorites and (3) stony meteorites.

वेस्ट कोस्ट पेपर मिल्स,
आंध्र प्रदेश पेपर मिल्स,
प्रतिभा एलस्टिक इंडस्ट्रीज, पुणे
यांचे अधिकृत विक्रेते

रामभगत
पछानदास
सोमाणी

सर्व प्रकारच्या वहांचे कारखानदार
कागद व स्टेशनरी मालाचे
घाऊक विक्रेते

६१० रविवार, पुणे २

फोन :

२४९७७, २३४४९

Numerically larger are Iron meteorites. They can be compared to nickel-steel, chrome steel and cobalt steel. Though extremely hard and rigid they are brittle. They form bulk of meteorites which explode in outer atmosphere. The nickel-steel belonged perhaps to the core of the planet vulcan and gives a possible INDN (INDICTION) of the constituents of the interior of the earth.

Carbon meteorites are rare; only ten are known to the present day. Carbon is not free and combines with nitrogen,

hydrogen and oxygen.

Stony meteorites are composed mainly of iron and magnesium silicates.

Many meteorites contain radio-active elements and as a result their absolute age can be determined by radioactive elements. The average age is 4600 million years-the same as that of the earth. This significantly indicates that meteorites are part of cosmic material from which the earth and the solar system was formed.

With
Best
Compliments
From

**A. P.
Constraction Co.**

ENGINEERS &
CONTRACTORS

45. Mahatma Gandhi Road, Poona 411001

Pollution

■
Raju Nerli, F. Y. B. Sc.

Will this be man's last decade? Frightened scientists frankly warn of the possible death of planet earth through pollution. Action must be taken by an informed and concerned public now! Planet earth is sick, very sick. The symptoms of this planetary disease are all around us in our air, our water and our food.

Why has man rather suddenly within the last decade found himself in this environmental state? Who or what is at fault? Much of our environmental deterioration is the direct or indirect result of advances in technology. Now man has acquired such additional capacity to tamper with his environment that he threatens to destroy it.

The internal combustion engine, synthetic particles, inorganic nitrogen fertilisers, plastics, man-made radio-isotopes have severely strained the finely tuned ecological balance of our globe. Modern man has felt it his destiny to manipulate, control and drastically alter his environment. He wishes to exploit nature and the earth's abundant riches rather than to live in harmony with the laws that govern this intri-

cate ecological balance of our world.

Polluted air contains nearly 80 to 90% of deadly gases. Layers of polluted air, largely the product of high flying jets can be found as high as 43,000 feet. Motor vehicles are responsible for over 30% of any nation's air pollution. Roughly 60% is attributable to industry. More CO₂ is being released due to the burning of so-called fossil fuels, than can be assimilated by green plants, which in return release life-giving oxygen. School children in Tokyo some times have to wear masks on heavily smoggy days. Traffic police in certain areas must take 'Oxygen breaks' to keep from being overwhelmed by noxious exhaust fumes. Our oceans and sea-vital links in earth's life-giving cycles—may indeed soon see the day of their death. Already the oceans serve as international garbage cans for the industrial wastes, oil of the tankers, pesticides and fertilizers, carried both by winds and surface waters. It is a dismal fact that most industrially advanced nations have seriously contaminated and despoiled almost every one of their water sources. Much of earth's oxygen supply

is produced by the phytoplanktas of the sea and then circulated all over. Nearly 50 to 70% of the oxygen of the world is produced by these marine diatoms or organisms. If man by his massive technological advancement threatens them, we would soon be running out of oxygen. As a fact when Torry Canyon broke up off the coast of Britain its hoard of crude oil polluted vast stretches of water and beach. It was a 120,000 ton tanker which carried enough crude oil to keep 54,400 cars running for one year of normal use, when converted into gasoline or petrol. Nearly 1% of the total oil extracted from the whole earth is put into sea every year by those large monstrous tankers. D. D. T. is the most notorious intruder into the aquatic web. Many industries use sea as their outlet to waste products. The problem is, these chemicals are now found worldwide in fish and marine birds. If this continues soon overnight the world's marine fisheries would be wiped out.

A garbage explosion is threatening many of our major cities in the world

with gigantic garbage disposal problem. Mountains of trash, refuse and waste down has grown to unmanageable size. Every year the earth generates nearly 2.5 billion tons of animal wastes, 2.1 billion tons of mineral wastes, 55,00,00,000 tons of agricultural waste and crop residue, 250,000,000,000 tons of household and municipal wastes and 110,000,000 tons of industrial wastes. These statistics show out to about 100 pounds of solid waste per person per day. We throw more than 300,000 tons of paper, 40,000,000 tons of plastics, 48,000,000,000,000 cans and 26,000,000,000,000 bottles and jars and it keeps growing every day. At the end of sixties nearly 30,00,00,000 junked automobiles, trucks, buses filled the world's junkyards and nearly 1000 million tyres were discarded to form a landscape.

It is time to act now; begin to act not just talk. Talk is fine but it too can become another form of pollution- word pollution. It's not all that bad. This precious allotment of time however is fast running out and the survival of man is at stake. ❀

भारतात केव्हाही,

कोठेही प्रवासास चला.

आरामशीर व सुरक्षित प्रवासासाठी

टूरिंगज व लक्झरी बसेस सेवेस तयार. भेटा :

प्रसन्न टॅव्हलर्स

प्रो. के. वा. पटवर्धन

विद्यापीठ ट्रान्सपोर्ट कॉन्ट्रॅक्टर्स

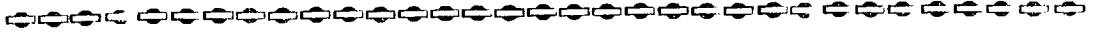
१४७१ शुक्रवार, पुणे २

फोन : ४३२१३ ❀ ५८९०३

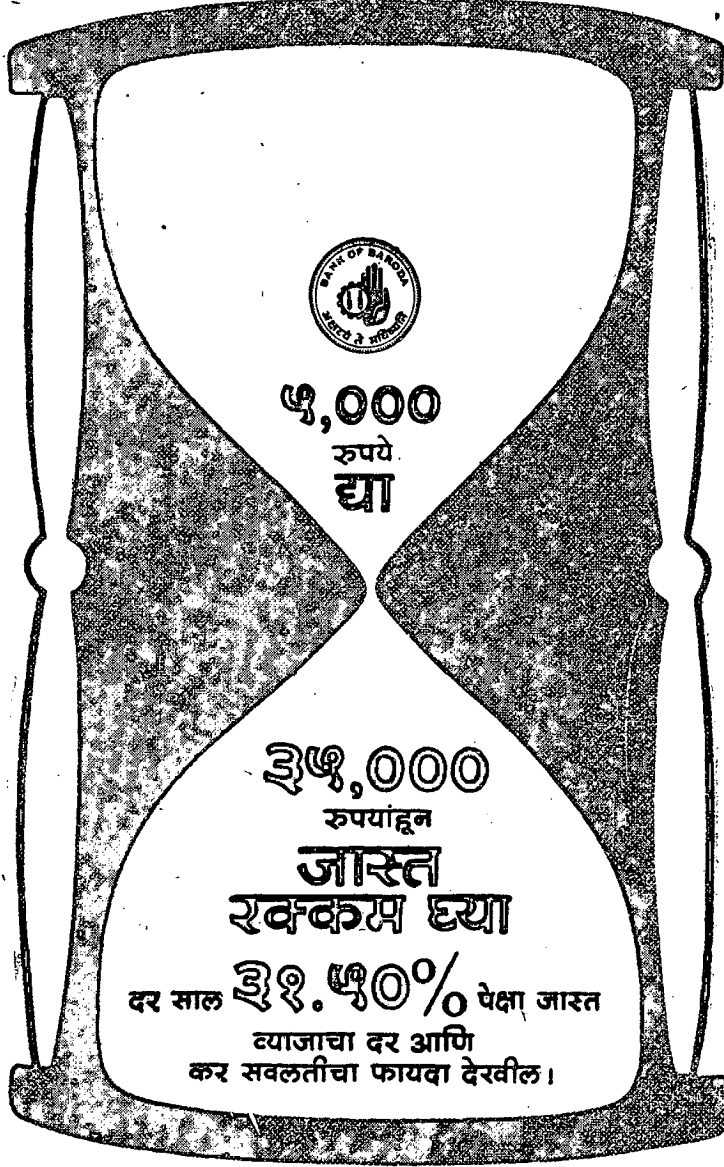
Books

■

Manju S. Manohar, P. D. Arts

When pain or sorrow befall me,
When gloom and darkness I do see,
When all things for which I care,
Disappear, though I know not where,
When so called friends do turn their back,
And all self-confidence I lack
I care not for valleys green,
I care not for God supreme,
Unconscious my footsteps fall
Towards the shelves there in hall,
Stocks and stocks of knowledge true,
All kinds of teachings, old and new,
Are preserved in volumed thin,
All mysteries unfurled within
I journey then through- time and space
With their help to any place,
Alexander, Caesar too,
Nepoleon and Nehru,
Come to life again on earth
And tell the story of their birth
Battle-tales of long ago,
Are reliven then and so
Books, my friends, the truest kind
Sooth the unrest of my mind,
So in my sorrow I appeal,
To these consolders true and real.

आपण रु. १,००० किंवा त्यापेक्षा जास्त रक्कम आमच्याकडे जमा करा व आमच्या योजनेखाली २० वर्षांत ती सात पटीपेक्षा जास्त करी हीते ते पहा.

बाजूच्या तक्त्याचा नीट अभ्यास करा.

द्वैकद्वन दरवर्षी भिल्लणारे रु. १,००० पर्यंतचे व्याज करमुक्त असते. अधिक उरपत्र असलेल्या वर्गांना ही तर पर्वणीच आहे. संपूर्ण माहितीसाठी तुमच्या नजिक असलेल्या आमच्या शाखा एजंटाना भेटा.

ठेवीची मुदत	दरसाल व्याज (जवळ जवळ)
६१ महिने	१३%
८४ महिने	१४%
१०८ महिने	१६%
१२० महिने	१७%
१४४ महिने	१९%
१८० महिने	२२%
२४० महिने	३१.५०%

बि. स. म. वी. ची गंगोत्री

बँक ऑफ बरोडा

(प्रमुख राष्ट्रीयकृत बँक)
भारतात आणि परदेशांत — हॉलंड, केनिया,
मॉरिशस, फिजी बेटे, पियाना आणि संयुक्त अरब
अमीराट्स येथे ८०० हून अधिक शाखांचे जाळे.

'Our Sweetest Songs Are Those That Tell of Saddest Thoughts.'

■

C. P. Hiremath, T. Y. B. A.

“Human life”, Dr. Johnson observed, “everywhere is a state, in which much is to be endured and little enjoyed.” The stout old Doctor evidently took a gloomy view of man’s existence on this globe, but he is not the only thinker who has expressed discontent about man’s lot in life. From time immemorial poets and philosophers have exercised their minds over the proportion of joy and sorrow in human life. And a great many of them are inclined to tilt the balance in favour of sorrow and suffering.

Thus Keats speaks of ‘the fever and fret’ of this world, where “men sit and hear each other groan.” Matthew Arnold perceived a sick melancholy pervading the affairs of men. Thomas Hardy, the Victorian novelist, depicted human beings as miserably helpless creatures, the playthings of an arbitrary and ruthless fate. Shakespeare in his famous play ‘Macbeth’, says—“Life is a sad tale, told by an idiot, full of sound and fury, but signifying nothing.” Shelley sang of the eternal

heartache of humanity, when he said—

“We look before and after.

And pine for what is not.”

Probably, nobody knows what life really is, for everybody views it through his own glasses which may reflect the glow of joy or the gloom of sorrow. Nevertheless, the fact remains that life is a blend of joy and sorrow; or in Shakespeare’s words : ‘Life is a mingled yarn of pleasure and pain.’ That these two strains are equally matched is more than one can say. Yet, somehow sorrow and suffering appear to attract greater notice and leave a deeper and more abiding impression on us than laughter or joy. Psychologists would hold that joy and sorrow are just two kinds of emotions which move the heart to some extent. It is difficult to subscribe to such a simplified explanation for everybody knows to his cost that tears and groans, whatever their cause, shake a person more violently than smiles or laughter. Moments of happiness appear to be fleeting, but

hours of sorrow are interminably long. Laughter and merry-making, of course, do leave their marks on us, but the wounds inflicted by sorrow and bereavement leave indelible scars. The death of a son shakes his mother's heart much more as compared to his birth. This is probably the reason why life seems to have more shadows than bright spots.

When Shelley wrote the famous lines : " Our sweetest songs are those that tell of saddest thoughts ", he had, of course, in mind the terrible heartache of humanity. " The thousand ills that flesh is heir to- " This utterance in its

immediate context presented a striking contrast between the perfect joy of the skylark and the unfathomable misery of human beings. But what he said in that context came to have a wider and deeper significance. This line has today a meaning which Shelley probably never had in mind, And yet this is what makes the works of great poets immortal. What the young romantic bard said more than a century ago has come to be an imperishable reflection of the deeper and poignant aspects of human life !

With Best
Compliments
From

SHA VITHALDAS SAKALCHAND

Laxmi Narayan Market,
1557, New Shukrwar Peth,
Poona 411 002

Phone 45525

Suppliers of Chemicals

एस्. जी. गोखले आणि कंपनी
मंडप काँट्रॅक्टर
फर्निचर काँट्रॅक्टर
इंटीरिअर डेकोरेटर

फर्निचर, गाद्या,
चादरी, क्रॉकरी वगैरे
भाड्याने देण्याची
खास सोय.

१३५८/अ, शुक्रवार पेठ,
नातूबाग. वाजीराव रोड,
पुणे ४११ ००२
फोन : ४०५९३

Indian Scientific Satellite

■

R. S. Agharkar, P. D. Sc.

India's first scientific satellite 'Aryabhata' has been designed and built by the Indian Space Research Organisation (ISRO) at the Indian Scientific Satellite Project (ISSP) in Bangalore. This diamond-shaped, 26 faced blue and violet spacecraft is 147 cm. in diameter and 116 cm. high. It carries instruments to conduct the following experiments—

■ X-ray astronomy— for the detection and study of x-ray emission from outer space in the 2–100 KeV energy range.

■ Solar neutron and Gamma rays— to investigate neutrons in the energy range of 10–500 MeV and Gamma rays of energy 0.2 to 20 MeV emanating from the Sun.

■ Aeronomy— to detect and study the presence of Supra-thermal electrons of a few eV to about 100 eV energy and the ultraviolet background at the F-region of the ionosphere. It is the presence of ionosphere which has made long distance radio communication around the globe possible. The study of ionosphere is therefore of great

importance in the area of wireless communication.

After the launch vehicle ejects the Satellite into the preplanned orbit which is about 500 Km. above the ground; the craft starts circling the earth at a speed of about 8 Km per sec. At this speed it will take the satellite nearly 90 minutes to travel once around the earth.

Spin system: The satellite is stabilised by means of a spin system which consists of six onboard spherical titanium containers filled with compressed nitrogen gas and connected to a pair of nozzles protruding at diametrically opposite ends of the satellite frame. Immediately after the satellite ejection from the rocket, the first container will release the gas automatically. After a minute, the second container will repeat the operation. These powerful jets of gas will set the satellite spinning at 90 revolutions per minute. The momentum generated by the two gas jets keeps the satellite spinning for about 27 days during which the number of revolutions gradually

dwindles. When the spin rate gets reduced to about 10 rpm, the ground telecommand station at Sniharikota, through remote control, activates the next container. The process will be repeated until all the remaining containers are used up.

Spinning also helps the spacecraft to evenly expose all its sides to the rays of the sun. It thus avoids over-exposure of any one side of its body.

Solar Panels : For its working the satellite needs electrical power and this is provided by solar panels composed of 18,500 individual solar cells mounted on the outer side of the satellite. These cells convert sunlight into electricity, and together they can generate 46

watts of average power while exposed to sunlight. The resultant power is fed to the various electronic sub-systems on the satellite as well as to 20 nickel cadmium rechargeable batteries. When the satellite moves into the shadow of the earth during its 90 minute orbits, the solar cells cannot generate power due to lack of sunlight. At this stage, the batteries take over to maintain the power supply to the subsystem without any break. The energy lost by the battery at this time will be replenished as soon as the spacecraft emerges into the sunlit side again.

Data Transmisson : The data collected by the three experiments will be stored instantaneously in a tape-recorder

---

**POONA
CHEMICAL
LABORATORY**

207,
Mangalwar Peth,
Shingare's
Industrial Estate,
Wellesley Road,
Pune 411 011

Manufacturers of
Fine Chemicals
and Suppliers of
Laboratory
Requisites.

Phone: 27761

onboard the satellite. These data will be transmitted in codes to the ground receiving station located at ISRO'S Sriharikota Range and a similar one near Moscow in the Soviet Union, when the satellite passes over these two stations.

But during every orbit, the path of the satellite will be slightly shifted because of the earth's rotation and as a result the very high frequency signals transmitted by the craft can be monitored by a particular ground station during four of the 16 daily orbits. When the satellite passes over Sriharikota and Moscow stations, its transmitter can respond to coded ground telecommand and send the taped information to earth at a speed ten times faster than the rate at which it was recorded in the tape. In other words, all the information the tape recorder collects during a 40 minute recording can be conveyed to ground stations in just 4 minutes.

Apart from the valuable data to be collected from the three experiments, India attaches great significance to the successful working of this satellite by itself. This scientific satellite is the

forerunner of India's future applications satellites. The sophisticated technology developed to built this satellite will be used to make India's future satellites for communication, television broadcast, resources survey and meteorology.

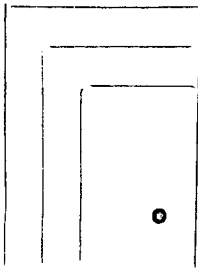
The Indian scientific satellite is the result of a truly national effort. During its fabrication ISRO has freely used the infrastructure of the nation's industry, both in the public and private sectors. The major establishments among them are :

- Bhaba Atomic Research Centre (BARC)
- Bharat Electronics Limited (BEL)
- Central Machine Tool Institute (CMTI)
- Controllerate of Inspection Electronics (CIE)
- Electronics Corporation of India Limited (ECIL)
- Hegde and Golay Limited
- Hindustan Aeronautics Limited (HAL)
- Indian Telephone Industries (ITI)
- National Aeronautical Laboratory (NAL)

In addition, many small scale industries have made significant contribution to the successful fabrication of this satellite.

कान्हेरे फोटो स्टुडिओ

विजय टॉकीज, लक्ष्मी रोड, पुणे ३० ✱ गेली ३० वर्षे नावाजलेला
I कार्ड, पासपोर्ट्स, ग्रुपस्, उत्कृष्ट क्वालिटीचे लग्न-मुंज आदी समारंभांचे
फोटो काढून मिळतील.

Kanhere Photo Studio is Quality House.

नवसासायासाने मिळालेला तुमचा पैसा
खुशाल आमच्या हवाली करा.

आम्ही त्याचे संरक्षण करू. जोपासना करू.

आम्ही त्याला इकडेतिकडे खेळवू.

आणि त्याची चांगली वाढ करू.

तुम्ही जेव्हा त्याला घ्यायला याल तेव्हा

आनंदाने आश्चर्यचकित व्हाल इतका तो

गुटगुटीत झालेला दिसेल.

म्हणून तुमच्या जिवलग पैश्यांना

आमच्या बँकेच्या पाळणाघरात हवाली

करण्यासाठी निःशंक मनाने या.

पैश्यांवे पाळणाघर

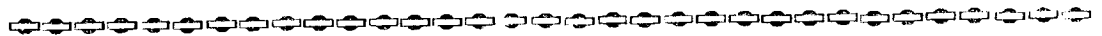
विद्या सहकाराची बँक लि.

कॉमनवेलथजवळ, लक्ष्मी रोड, पुणे ३०

देवीदास बागूळ

One by one ? No. All at once !

by Dhananjay Mehendale, T. Y. B. Sc. (Physics)

Definitions :

$$(1) [-n]! = [-n] [-n-1] [-n-2] \dots$$

$$(2) \binom{-n}{-r} = \frac{[-n]!}{[-r]! [-(n-r)]!}$$

- (3) (i) $U_r = r$ th derivative of U .
 (ii) $U_0 =$ the function U itself.
 (iii) $U_{-r} = r$ th integral of U .

In the light of the above definitions we will arrive at an interesting theorem which provides a compact form for successive integration of the product of two functions—one of them being a power function.

Theorem : For any positive integer n , let

$U = x^n$ and $V = f(x)$, where f is continuous, then

$$(UV)_{-n} = \sum_{r=0}^n \binom{-n}{-n-r} U_r V_{-(n+r)} \dots(A)$$

Proof : We proceed by induction on 'n'.

Let $n = 1$. Then by integration by parts,

$$\begin{aligned} (UV)_{-1} &= (xV)_{-1} \\ &= xV_{-1} - (1.V_{-1})_{-1} \\ &= \binom{-1}{-1} UV_{-1} + \binom{-1}{-2} U_1 V_{-2} \end{aligned}$$

Thus (A) is valid for $n = 1$.

Now let us assume (A) for any 'n'.

$$\begin{aligned} \therefore (UV)_{-n} &= \binom{-n}{-n} U_0 V_{-n} + \binom{-n}{-n-1} U_1 V_{-(n+1)} \\ &+ \binom{-n}{-n-2} U_2 V_{-(n+2)} + \dots \dots \dots \\ &\dots \dots + \binom{-n}{-n-r} U_r V_{-(n+r)} + \dots \dots \dots \end{aligned}$$

Integrating both sides once and applying repeated integration by parts to right side,

$$\begin{aligned} (UV)_{-(n+1)} &= \binom{-n}{-n} [U_0 V_{-(n+1)} - U_1 V_{-(n+2)} + \dots] \\ &+ \binom{-n}{-n-1} [U_2 V_{-(n+2)} - U_2 V_{-(n+3)} + \dots] \\ &+ \binom{-n}{-n-2} [U_2 V_{-(n+3)} - U_3 V_{-(n+4)} + \dots \dots] \\ &+ \dots \dots + \binom{-n}{-n-r} [U_r V_{-(n+r+1)} - U_{(r+1)} V_{-(n+r+2)} + \dots] \\ &= \left[\binom{-n}{-n} \right] U_0 V_{-(n+1)} + \left[\binom{-n}{-n-1} - \binom{-n}{-n} \right] U_1 V_{-(n+2)} \\ &+ \dots \dots + \left[\binom{-n}{-n-r} - \binom{-n}{-n-r+1} + \dots + (-1)^r \binom{-n}{-n} \right] \\ &\quad [U_r V_{-(n+r+1)}] + \dots \dots \end{aligned}$$

Now it is easy to verify that

$$\binom{-n}{-n} = \binom{-n-1}{-n-1} = 1.$$

Also the following identity, viz.

$$\left[\binom{-n}{-n-r} - \binom{-n}{-n-r+1} + \dots \dots + (-1)^r \binom{-n}{-n} \right] = \binom{-n-1}{-n-r-1}$$

can be proved. Hence by proper substitution

$$(UV)_{-(n+1)} = \sum_{r=0}^{n+1} U_r V_{-(n+r+1)}$$

Thus if the theorem holds for any n , it also holds for $(n+1)$.

Illustrative example :

$$\begin{aligned}(x^3 e^x)_{-100} &= \binom{-100}{-100} x^3 e^x + \binom{-100}{-101} 3x^2 e^x \\ &+ \binom{-100}{-102} 6x e^x + \binom{-100}{-103} 6 e^x. \\ &= x^3 e^x - 300x^2 e^x + 30,300 x e^x - 5,15,100 e^x.\end{aligned}$$

Corollary : $(a + b)^{-n} = \sum_{r=0}^{\infty} \binom{-n}{-n-r} a^r b^{-(n+r)}.$

**With
Best
Compliments
From**

**PRASAD
INDUSTRIES**

603, New Sadashiv Peth
Poona 411 030.

सहकाराची धरा कास
महागाईचा मारा राक्षस

विद्यार्थ्यांच्या सेवेसाठी । हितासाठी । लाभासाठी

स. प. महाविद्यालय
सहकारी ग्राहक भांडार (म.) पुणे

उत्तम माल—वाजवी किंमत—विनम्र सेवा

सर्व प्रकारची स्टेशनरी, जर्नल्स, फाइल्स, टायपिंग-डुप्लिकेटिंग-
सायक्लोस्टाइलिंग, कागद, कार्बन पेपर, सौंदर्यप्रसाधने, साबण, कन्फेक्शनरी,
बनियन्स व हातरुमाल.....

पुढील शैक्षणिक वर्षापासून गरीब विद्यार्थ्यांसाठी इंदिरा मेस सुरू करित आहोत.

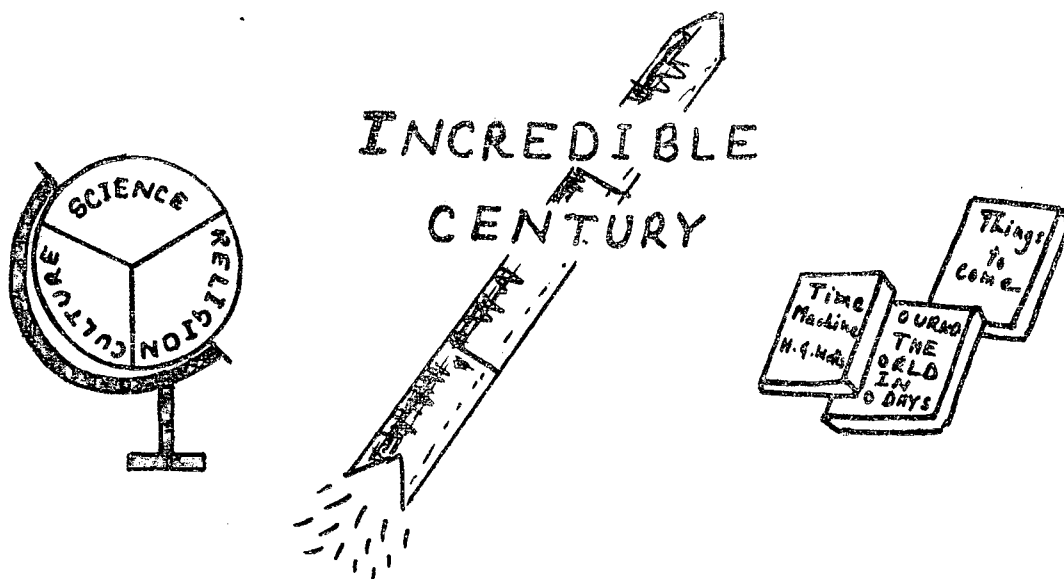
विद्यार्थी कल्याणाच्या अनेक योजना कार्यान्वित होत आहेत.

भांडारातूनच आपली खरेदी करा : भांडाराचे सभासद व्हा.

सहकाराने आपले व समाजाचे जीवन सुखी करा.

आपल्या गरजांसाठी आमच्याशी संपर्क साधा.

—कार्यवाह

Miss Madhuri D. Bondale, T. Y. B. Sc., (Chemistry)

In this 20th century Science has made astonishing advances that have made it an Incredible Century. The age which has seen the developments of computers & exploration of space has also given us the horror of the atomic bomb. New materials, motoring, aviation, has transformed our daily life, but they are associated with the problem of pollution. Mass production techniques have made all kinds of goods available to all people; *but the individual craftsmen have lost their importance.* But good or bad as it may be Science is playing the role in the 20th century which religion played earlier.

In olden days the *road transport* was mainly dependent upon carriages, horse drawn carts or bicycles. But in this

century the roads are occupied by buses and cars. Trains also provide an efficient service. No doubt cars have created a new pollution problem & made the old problem of over crowding in cities worse.

The *Navigation* has also improved a lot. Aircrafts have completely replaced the liners for the passenger transport. Submarines are designed to carry goods. Hovercraft was invented in 1950's. This boat need not churn through water, but could move about it hovering on a 'cushion' of air.

In *Aviation*, war brought tremendous technical advance. Aviation now provides travel for millions of passengers, air-fright services and facilities for sports, rescue and exploration. Jumbo jets and

उच्च माध्यमिक अकरावीसाठी
मंजूर झालेली आमची पाठ्यपुस्तके

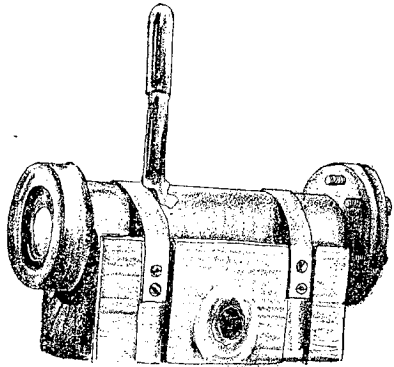
१. उच्च माध्यमिक गणित [पेपर १] (भूमिती, त्रिकोणमिती व सांख्यिकी)	१३-५०
प्रा. अ. गो. जुमडे, प्रा. सौ. प्रमिला चिकटे, प्रा. ल. बा. प्रभु. श्री. म. ज. फडके	
२. उच्च माध्यमिक गणित [पेपर २] (बीजगणित व कलन)	१२-७०
प्रा. अ. गो. जुमडे, प्रा. सौ. प्रमिला चिकटे, प्रा. ल. बा. प्रभु, श्री. म. ज. फडके	
३. Higher Secondary Mathematics [Paper 1] (Geometry, Trigonometry & Statistics)	१३-५०
Prof. A.G. Jumde, Prof. Mrs. Pramila Chikate, Prof. L.B. Prabhu, Shri. M.J. Phadke	
४. Higher Secondary Mathematics [Paper 2] (Algebra and Calculus)	१२-००
Prof. A.G. Jumde, Prof. Mrs. Pramila Chikate, Prof. L.B. Probhu, Shri. M.J. Phadke	
५. आपली पृथ्वी [भूगोल ११ वी]	११-४५
डॉ. दि. सु. वाव, सौ. कुसुम ना. कामत, श्री. पु. रा. जोशी	
६. उच्च माध्यमिक तर्कशास्त्र	८-४५
प्रा. व. वि. अकोलकर, प्रा. ल. का. आरावकर	
७. उच्च माध्यमिक भौतिकशास्त्र	१२-५०
प्रा. भा. गो. लागू, प्रा. प्र. ल. काळे, डॉ. पु. गो. वाळुंजकर	
८. Higher Secondary Physics	१३-२५
Prof. B. G. Lagu, Prof. P. L. Kale, Dr. P. G. Walunjkar	
९. उच्च माध्यमिक रसायनशास्त्र	१३-२५
डॉ. ल. प्रा. घळसासी. डॉ. रा. अ. कुलकर्णी, प्रा. म. गं. कुलकर्णी	
१०. Higher Secondary Biology	१३-५०
Dr. D. D. Wani, Dr. S. Y. Paranjpe	
११. उच्च माध्यमिक व्यावहारशास्त्र-परिचय	१०-८५
प्रा. दा. चिं. गोखले, प्रा. प. भा. तुळापुरकर, प्रा. क. भा. देव	
१२. उच्च माध्यमिक चिटणीसाची कार्यपद्धती	५-००
डॉ. नि. गं. बापट, डॉ. पां. वि. कुलकर्णी, प्रा. व. ग. बनसुडे	
१३. उच्च माध्यमिक सहकार-परिचय	९-२०
डॉ. प्र. चिं. शेजवलकर, प्रा. श्री. कृ. मोहगायकर, डॉ. श. द. कोपडेंकर	

**याशिवाय १२ वीची पुस्तकेही आम्ही माध्यमिक
शिक्षण-मंडळाकडे मंजुरीसाठी सादर केली आहेत.**

श्री विद्या प्रकाशन

२५० शनिवार, पुणे ४११०३०

The Original chamber with which Chadwick discovered the Neutron in 1932. Atoms could be split if they are bombarded by neutrons, and tremendous energy can be derived.

supersonic speeds have added a new dimension to air travel. But the supersonic flight has disadvantages of high fuel consumption and noise. Aircrafts pollute the atmosphere, require large areas for landing and produce intolerable noise.

The world is thus shrinking fast due to the easy means of transport and also due to the advances, made by the science in *Communication*. The telephone has become an indispensable device of communication. Through atomic exchangers, electronic computers, radio links and telex systems messages can now be relayed across the world.

Radio and Television had their beginning in the last century. Both have created a 'mass culture'-a world in which millions of people can see and hear the same programmes; pick up the

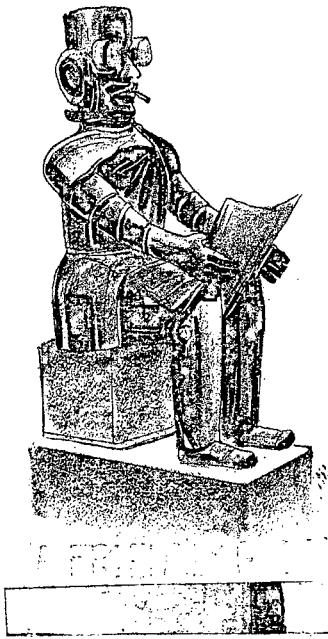
same fashions and even may think of the same thoughts. Due to the invention of transistors, radio has become portable. The television transmission can now be made via the satellite also. In America this was done by the satellite Telestar.

Cinema plays an important role in entertainment. First the films were silent but as the new techniques were developed, they become 'talkies'. *Cinema not only entertains the society but sometimes it covers some social problems also.*

Technology is the practical application of scientific principles. It has revolutioned our society. Machines increasingly take over the work of human beings. New materials such as nylon and plastic have transformed our clothes and household goods.

A new science of *nuclear physics* was developed in the first half of this century. It was found out by Einstein that the nucleus of an atom can be split up by bombarding it with neutrons and then they emit neutrons, radiations, heat and energy. The neutrons may cause further fission producing a chain reaction. This chain reaction can be maintained and controlled in nuclear 'reactor'. The energy called as 'atomic energy' from a reactor can be used in a power station to produce electricity.

This century gave the world the blessing of *Computers and Laser-beam*. The Laser-beams are intense beams of light having high penetrating power and they are not diffracted. They can

A "friendly robot" at the 1932 Radio show, Earls court, London. This is a simple view of automation. In fact, the "automatic pilot" of a modern aircraft or an "automatic" washing machine need not look human to do a human's work !

IS MAN BECOMING A SLAVE OF MACHINES?

pierce holes in metal and jewels. They are so precise that they can be used for delicate surgical operations. they are also used for communication.

In this century just by pressing a switch we can brighten our lives and by turning a knob we can see a television show and by moving a lever can start up a whole factory. This is all done by electricity which is generated from flowing water or chemical or atomic

energy or gas or coal. It has enormous benefits. It is clean and readily adoptable. It gives us telephones, radio, cinema television, and many electrical apparatus that we use in our daily life. Neon signs and tube lined roads characterise our modern cities. Thus we are entirely dependent upon electricity for our lighting, heating and entertainment. *The need for electricity is increasing rapidly and is used as a yardstick for the development of a community.* But the production of electricity is meeting grave difficulties because the thermal variety poisons the environment, the hydro type has already expanded as far as it can go, and the nuclear sort is still too expensive.

In Agricultural field, a green revolution is brought about by the use of machinery and manuers. The most striking development in modern farming is due to the research into the soils, cereals, livestock, fertilizers etc. Scientific breeding produces better animals. Diseases and pests are controlled by spraying. But there is a danger of soil erosion through over cultivation.

A tremendous advance in the scientific investigatin of diseases has led to a world-wide *improvement in health.* *X-rays and chemical investigation of blood give doctors a deeper understanding of the body.* In a modern operation theatre, a surgeon can perform the operations such as kidney or heart transplant actions that were formerly impossible.

Medical progress to wipe out diseases

Seeing With Sonar : Prototype demonstration of the Ultrasonic transmitter which by means of sound waves may enable the blind to locate the exact position of obstacles upto 25 feet away.

like malaria, plague etc. have contributed to the world's rise in population. So as disease is overcome, new problems of feeding and housing arise.

One of the astonishing achievements of science in this century is the Man's travel in space and landing on the Moon. On the 16 th July, 1969, Neil Armstrong of America first landed on the Moon. *The space programmes will increase our knowledge of the Universe. But they raise an awkward question. Is the vast expenditure justified ?*

Science besides its glorious achievements has its disadvantages also.

Atomic energy proved to be a blessing for a man but at the same time we cannot forget the sad story of Hiroshima and Nagasaki.

The world has faced two devastating wars fought on massive scale and with massive destruction. *In these wars the weapons became infinitely more deadly through the close association of scientists with the military leaders. In the second world war scientific research produced radar, explosives, pilotless aircrafts, the V-rocket and the ultimate horror of atomic bomb.*

As victory in war always goes to the side with the more effective weapons every nation is in search of such weapon that would destroy vegetation, bacteria that spread disease. This is the most unwanted disadvantage that science has brought about.

As the population of the world is increasing, the cities are becoming more and more crowded. In such crowded cities crime and vice are difficult to control. Problems of water supply sewage waste disposal become more acute. Traffic congestion builds up and car exhaust gases pollute the atmosphere. As the people become better off crime and violence seem to increase rather than to diminish. In rich cities, criminal groups have organised their activities on a massive scale. Drug taking has become a problem all over the world. Crimes are sometimes committed by persons affected by drugs or needing supplies.

Industrialized nations such as U.S.A.

With Best Compliments From :

Kirloskar Brothers Limited

Established in 1920

The fields in which we serve you . . . . .

Way back, at the turn of the century, we placed at your service improved farm implements. . . . .

the chaff cutter, the iron plough. . . . .

to boost agriculture.

Since then we have come a long way. Today we make a variety of things. Take a look at this list. Let us know when you require. It will be our pleasure to serve you :

Pumps :

For Irrigation, Water Works, Booster Service, Processing Plants, Fire Fighting, Sewage Pumping, Sugar Factories, Chemical Plants, Mine Drainage, Vertical Turbine Pumps, Submersible Pumps.

Valves :

Sluice Valves, Gate Valves, Reflux Valves, Foot Valves, Cast Steel Gate Valves.

Machine Tools :

Vertical Turret Lathes, Shaping Machines, Drilling Machines, Key-way Milling Machines.

Compressors :

Hermetically Sealed Compressors for Room Coolers, Water Coolers, Refrigerators, etc.

Regd. Office :

Kirloskar Brothers Limited

Udyog Bhavan, Tilak Road,
POONA 411 002 (India)

REGIONAL OFFICES AT

Tilak Road,
Ahmedabad-380 001

23, Sri Narsimaharaja Rd.,
Bangalore-560 002

Station Circle, Unit No. 3
Bhubaneswar-751 001

46 C Chowranghee Road,
Calcutta-700 016

15, Maharani Road,
Indore-452 002

7/3 Patullos Road,
Madras-600 002

Mirza Ismail Road,
Jaipur-750 001

5, Parliament Street,
New Delhi-110 001

338, Rashtrapathi Road,
Secunderabad-500 003

are using up vital coal and oil resources at a high rate. The question is how long these deposits will last? of course this crisis will be temporary because atomic power is used to generate electricity, the Sun's radiations may supply energy after a few years and new oil fields can be discovered.

All these advancements and achievements of Science have a definite effect on a society as a whole. All the advanced nations have attained astonishing material progress and wealth. There is a mass production of goods and hence they are available at cheaper rates. Yet the public has less choice between goods. Advertising persuades people that they want the goods that the giant corporations produce.

Science has made the common man more advanced, more educated and hence resulted in a more civilised society. Civilised society has to have rules. Today almost every human activity—work, play, eating, sleeping; being born and dying—is hedged by official regula-

tions. There is a need for laws to protect the poor and the weak. Science can be helpful in detection of crimes, and protection.

In short scientific advances in this century have made the common man more practical and rational and we are lucky that we are there to see all this. As a student of science I can appreciate it more and I am tempted to Quote Gurudeo Tagore. "I have had my invitation to this world's festival (and that too in this 20th century), My eyes have seen and my ears have heard and thus my life has been blessed. "

Scientist is a man who knows. Science is to know. "It is the urge to understand that makes me study things." Says Debye, a noble laureate. It has been said that out of all the scientists that have ever lived, nine out of ten are alive today. This century has brought a massive increase in the amount of money that governments spend on the scientific research. *Science itself has changed our view of the world.* Men like Einstein, Rutherford and Heisenberg gave us new thoughts. In 1950, Watson and Crick interpreted the structure of DNA. Today radio telescopes can locate worlds that are millions of miles away. Fieldion microscopes can show the positions of tiny atoms which are millions of times smaller than a pin-head. Thus man has learned much more than what he can merely through his senses. To know more is to be cultured in this century and hence the modern man is asking the following questions.

Standard of Living of a Country

$$= \frac{\text{The resources available}}{\text{The Population of the country}}$$

Can we decrease the population? That is a funny Question. But can we not utilize our resources better if we possess the essential scientific and technical knowledge. So, scientific outlook is essential for improving the standard of living of a country.

STANDS FOR PROGRESS AND EFFICIENCY

TEREBECK

DR. BECK
& COMPANY
(INDIA) LIMITED
pimpri • bombay • calcutta

Specialists in the
manufacture of insulating
enamels, varnishes and
resins for the
Electrical Industry.

- (1) Can science help man to grow old more slowly ?
- (2) Can the blind man see with the sonar ?
- (3) Can oceans become an earth's larder ?
- (4) Can the Sahara become a fertile plain ?
- (5) Can man capture wandering asteroids and convert them into huge spaceships in which he will set off to find other inhabitable planets ?

The questions are indicative of the coming future. But yet no one knows what the remaining quarter has in its stores.

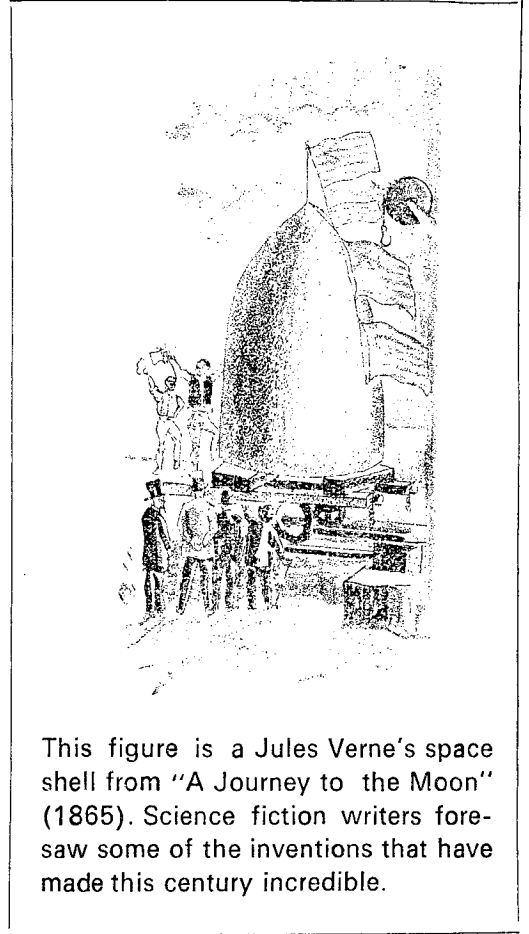
What lay ahead ?

In 1900, a man who was familiar with the remarkable science-fiction of Jules Verne and H. G. Wells might have predicted the moon landing.

If he was well-informed, he would have heard of Marconi's wireless signals and of attempts to build a flying machine.

He would certainly have known about motor cars, telephones, moving pictures, departmental stores, electric trains, traffic jams and huge sprawling cities. All of these were already in existence.

What he could have hardly foreseen was the speed with which these inventions and developments would dominate all over the world. And it is practically

This figure is a Jules Verne's space shell from "A Journey to the Moon" (1865). Science fiction writers foresaw some of the inventions that have made this century incredible.

certain that he would not have envisaged the decline of Europe's domination of the globe or the havoc caused by two world wars.

My thanks are due to Prof. S. G. Khasgiwale and Mrs. Khasgiwale for preparing the beautiful sketches and to Mr. P. V. Kelkar of the library department for providing the necessary information regarding the dates of important events.

Steps Ahead

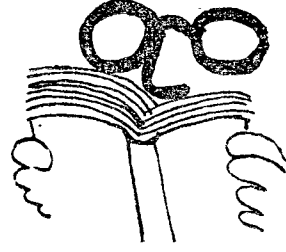
A journey of a thousand miles begins with a single step :

Following is a chronology of memorable events in our life.

- 1 1820 The First pathshala opened in Vishrambag palace.
- 2 1828 Wellesley Bridge near Sangam opened.
- 3 1849 The first Marathi newspaper 'Dnyanaprakash' started.
- 4 1850 Bund garndev dam completed.
- 5 1854 Telegram system started in Poona.
- 6 1855 First Post office opened in Poona.
- 7 1860 Railway line opened in Poona.
- 8 1864 Katraj Tunnel constructed.
- 9 1865 College of Engineering built.
- 10 1875 Water supply from 'Khadakvasala' dam started.
- 11 1878 B. J. Medical school copened.
- 12 1908 College of Agriculture opened.
- 13 1917 Bhandarkar Oriental Research Institute opened.
- 14 1918 Electric lights appeared for the first time in the Poona Streets.
- 15 1948-49 University of Poona established.
- 16 1949 National Chemical Laboratory started.
- 17 1955 Poona Radio Station started.
- 18 1960 On the 10th July, the first 'Nuclear Reactor' in India stated in collaberation with Canada.
- 19 1971 Television started in India (in New Delhi).
- 20 1974 On the 18th May, India carried out her first nuclear explosion in Rajsthan deserts.
- 21 1975 On the 19th April the first Indian Satellite 'Arya Bhatta' was launched in space.

कॉलेज विश्व

आमचे तळपते तारे

विद्यापीठ परीक्षांतील पारितोषिके व शिष्यवृत्त्या १९७४-७५

विद्यार्थ्यांचे नाव	परीक्षेचे नाव	पारितोषिक/शिष्यवृत्ती
श्री. पटवर्धन संजीव वामन	पदवीपूर्व शास्त्र	विद्यापीठ परीक्षेत ९ वा क्रमांक
कु. करमरकर सुनंदा रघुनाथ	पदवीपूर्व साहित्य	विद्यापीठ परीक्षेत २ रा क्रमांक
कु. अग्निहोत्री प्रतिमा रामचंद्र	पदवीपूर्व साहित्य	विद्यापीठ परीक्षेत ८ वा क्रमांक
श्री. गाडगीळ वसंत गजानन	प्रथम वर्ष शास्त्र	रॅंग्लर परांजपे गणित शिष्यवृत्ती
श्री. जोशी चंद्रशेखर प्रल्हाद	तृतीय वर्ष शास्त्र	प्राचार्य शिवराम विनायक शेवडे पारितोषिक
श्री. आठवले अमीर सदाशिव	तृतीय वर्ष साहित्य	(१) विद्यापीठ परीक्षेत १ ला क्रमांक (२) प्रा. डी. डब्ल्यू. केरकर गणित पारितोषिक (३) हॉस्पेटकर श्री. विठ्ठलराव जोशी शिष्यवृत्ती (४) प्रा. गोपाळ वामन भागवत पारितोषिक (५) श्री. गणेश अनंत गोडबोले पारितोषिक (६) विनायक वासुदेव मेहेंदळे (रोहा) पारितोषिक
कु. सुरा प्रतिभा मदन	तृतीय वर्ष साहित्य	श्री. श्रीपाद गोविंद अलुरकर पारितोषिक

स्थानिक व्यवस्थापन समिती

१. मा. श्री. ल. द. भावे, अध्यक्ष-संस्था प्रतिनिधी
२. मा. श्री. अच्युतराव कोल्हटकर-संस्था प्रतिनिधी
३. मा. प्राचार्य के. पं. मंगळवेढेकर-पदसिद्ध सचिव
४. मा. उपप्राचार्य प्रा. डॉ. दि. व. केरूर-पदसिद्ध
५. मा. उपप्राचार्य प्रा. म. कु. केळकर-पदसिद्ध
६. प्रा. डॉ. श्री. र. कावळे-वसतिगृहप्रमुख पदसिद्ध
७. प्रा. रं. ना. गायधनी-ग्रंथालयप्रमुख पदसिद्ध
८. प्रा. प्र. र. करमरकर-जिमखानाप्रमुख पदसिद्ध

९. प्रा. वि. द. सरलष्कर-संस्था प्रतिनिधी
१०. प्रा. श. द. भागवत-संस्था प्रतिनिधी
११. प्रा. दा. रा. गोळे-शिक्षक प्रतिनिधी
१२. श्री. म. गो. परांजपे-शिक्षक प्रतिनिधी
१३. श्री. श्री. वि. गोखले-शिक्षकेतर सेवक प्रतिनिधी

विद्यार्थी संसद

नवीन विद्यापीठ कायद्यानुसार आपल्याही महा-विद्यालयात विद्यार्थी संसद स्थापण्यात आली. त्यासाठी

ऑगस्ट महिन्यात वर्गावार निवडणुका होऊन दहा विद्यार्थी प्रतिनिधी निवडले गेले.

शिरीष नाईक (प. पू. साहित्य)
 नितीन कुलकर्णी (प. पू. शास्त्र)
 अरुण शिळीमकर (प्र. व. साहित्य)
 आनंद केळकर (प्र. व. शास्त्र)
 सीताराम सुतार (द्वि. व. साहित्य)
 संजीव चक्रदेव (द्वि. व. शास्त्र)
 सुरेश्वर धोंगडे (तृ. व. साहित्य)
 दिलीप नलावडे (तृ. व. शास्त्र)
 हनुमंत कदम (एम. ए. भाग १)
 प्रताप देशमुख (एम. एस्सी. भाग २)

संसदेच्या पहिल्या सभेत श्री. हनुमंत बाबाजी कदम यांची जनरल सेक्रेटरी म्हणून निवड झाली. सर्वश्री शिळीमकर, धोंगडे व नाईक यांची ग्रंथालय समितीवर व श्री. कदम यांची जिमखाना कमिटीवर नेमणूक करण्यात आली. या सदस्यांनी त्या त्या विभागातील विद्यार्थ्यांच्या अडीअडचणी व शिस्तपालन याकडे लक्ष पुरवावे असे ठरले. महाविद्यालयाची थोर परंपरा व प्रतिष्ठा राखण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी सहकार्य करावे असे त्यांना आवाहन करण्यात आले. श्री. हनुमंत कदम यांची विद्यापीठ विद्यार्थी संसदेवर आपल्या महाविद्यालयाचा प्रतिनिधी म्हणून निवड झाली.

संसदेच्या एकूण दहा सभा झाल्या. विद्यार्थी संसदेने स्नेहसंमेलन साध्या स्वरूपात करण्याचा निर्णय घेतला. विविध समित्या नेमण्यात आल्या. सर्वांच्या सहकार्याने स्नेहसंमेलन यशस्वी केले. विद्यार्थ्यांनी आपल्या हक्कांबरोबरच कर्तव्याचीही जाण दाखविली ही नव्या जमान्याची सुचिन्हे आहेत.

विद्यापीठ विद्यार्थी संसदेने महाविद्यालयीन युवकांसाठी एक विधायक कार्यक्रम जाहीर केला आहे. विद्यार्थ्यांनी उन्हाळ्याच्या सुटीत साक्षारताप्रचार, स्वच्छता मोहीम, कुटुंबनियोजन प्रचार, प्राथमिक आरोग्य सेवा यांचा खेडोपाडी प्रसार करावा असे ठरविण्यात आले. प्रत्येक महाविद्यालयाने आपला कार्यक्रम ठरवावा. आपल्या महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी सुटीत आपापल्या गावी परतल्यानंतर तेथे यापैकी शक्य ते कार्य करावे व त्याचा अहवाल विद्यार्थी संसदेकडे पाठवावा अशी त्यांना विनंती आहे.

जनरल सेक्रेटरी

प्राध्यापकांची कामगिरी

आमच्या पुढील गुरूजनांनी सादर केलेले प्रबंध मान्य होऊन पुणे विद्यापीठाने त्यांना पीएच. डी. पदवी दिली आहे.

- (१) सौ. अंजली ठकार - ' कौमारवय ओलांडलेल्या महाविद्यालयीन तरुणांचा विवाह व तत्संबंधी समस्यांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण. '
- (२) प्रा. प्र. वि. केळकर - ' Fungi of Maharashtra - Botany & Mycology. '
- (३) प्रा. सुरेश ना. गोगटे - ' Some application of the new Electrodeless discharge gas chromatographic Detector. '
- (४) प्रा. अ. म. गोखले - ' Study in Nitrogen Heterocyclic compound '
- (५) श्रीकांत गं. दाते - Chemical Reactions of Bis-dimethyl-glyoximate-Nickel- (II)

प्रा. सौ. कविता नरवणे यांचे ' हॅलो, टूंक बुकिंग ' हा कथासंग्रह व ' कुठ्याचं शेपूट ' हे नाटक प्रसिद्ध झाले. त्यांनी विविध दिवाळी अंकांत कथालेखन केले आहे.

प्रा. विजय देव यांनी विविध चर्चासत्रांत भाग घेतला होता व बहिःशाल मंडळाच्या वतीने बावडा (इंदापूर) येथे दोन व्याख्याने दिली.

प्रा. डॉ. केणी यांचा संशोधनलेख पुणे विद्यापीठ मुखपत्रिकेत प्रसिद्ध झाला. ' दूलहकृत कविकुलकंठाभरण ' हा प्रबंधपर ग्रंथ पुणे विद्यापीठ प्रकाशनातर्फे प्रसिद्ध झाला. सदर ग्रंथासाठी पुणे विद्यापीठ व विद्यापीठ अनुदान मंडळ यांचे अनुदान मिळाले.

प्रा. भ. ना. कुलकर्णी यांनी उच्च माध्यमिक शिक्षकांसाठी शासनाने आयोजिलेल्या उजळणी वर्गात अध्यापनाचे काम केले.

डॉ. लीला गोळे यांनी पुणे विद्यापीठाने योजिलेल्या ' तात्त्विक अभ्यासक्रमांचे आधुनिकीकरण ' या चर्चासत्रात महाविद्यालयाचे प्रतिनिधी म्हणून भाग घेतला.

प्रा. डॉ. दि. व. केरूर यांनी भारतीय अर्थशास्त्र मंडळाच्या भुवनेश्वर अधिवेशनात ' वेतन सिद्धान्त ' या विषयावर निबंध वाचला. महाराष्ट्र विभागाचे प्रतिनिधी म्हणून त्यांची भारतीय कार्यकारिणीवर तीन वर्षांसाठी निवड

झाली आहे. तसेच पुणे विद्यापीठाच्या सीनेटवर ते निवडून आले आहेत.

प्रा. शिवाजी गोगावले यांनी राष्ट्रीय छात्रसेनेच्या नौदल विभागाचा अभ्यासक्रम दुसऱ्या क्रमांकाचे पूर्ण केला व त्यांना छात्रसेनेत Sub/Lieut म्हणून कमिशन मिळाले.

प्राध्यापक चर्चा मंडळ आणि ग्रंथ चर्चा मंडळ

प्राध्यापक चर्चा मंडळाचे उद्घाटन या वर्षी कुलगुरू प्रा. दामोदरकर यांच्या हस्ते झाले. शैक्षणिक क्षेत्रातील नवीन विचारप्रवाहाबद्दल कुलगुरूंनी आपले विचार मांडले आणि प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना नुमती पुस्तकी माहिती न देता विचार द्यावेत, विचार करायला शिकवावे असे सांगितले.

दुसऱ्या बैठकीत प्रा. फडके यांनी 'The role of Job Analysis in Industrial Psychology' या आपल्या प्रबंधाविषयी माहिती सांगितली. चर्चा मंडळाच्या तिसऱ्या बैठकीत प्रा. सौ. उपा. देसाई यांनी 'Some Stray observations on the modern African Society as seen through some novels of modern African writers' हा आपला निबंध वाचला. आफ्रिकन लोकांना जाणवणारी न्यूनगंडाची भावना त्यांनी आपल्या चर्चेत स्पष्ट केली.

ग्रंथचर्चा मंडळाचे उद्घाटन 'भारतीय प्रबोधन' या प्रा. बेडेकरांच्या पुस्तकावरील प्रा. कावळे यांच्या चर्चेने झाले. प्रबोधनाच्या व्याख्येपासून ही चर्चा रंगत गेली.

ग्रंथचर्चा मंडळाच्या दुसऱ्या बैठकीत प्रा. विजय देव यांनी मुंबई हायकोर्टाचे सेवानिवृत्त प्रमुख न्यायाधीश लगला यांच्या 'Roses in December' या आत्मचरित्राचा परिचय करून दिला. श्री. लगला यांच्या विविध विषयांवरील मतांबद्दल या बैठकीत चर्चा झाली.

संस्कृत-संघटना-वृत्तम्

आगामिनां कार्यकल्पानां नान्दी इव यः प्रथमः समारोहः नारिकेलपौर्णमास्यां संस्कृतदिनावसरे आयोजितः आसीत्, सः संस्कृताभिज्ञैः रसिकैः प्रभूतं प्रशस्तः। प्रथमं तावत् गतसंवत्सरे विविधासु विद्यापीठीयपरीक्षासु अधिगतप्रथमश्रेण्यः विद्यार्थिन्यः नारिकेलप्रदानेन सभाजिताः प्रधानवक्त्रुभिः डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे-महोदयैः। तदनन्तरं

मनोरञ्जनात्मकः कश्चित् कार्यभागः छात्रैः उपकल्पितः, यस्मिन् महाकविभासविरचितस्य स्वप्नवासवदत्तस्य चतुर्थाङ्कः, बालकविग्रथितायाः 'श्रावणमासे' इत्याख्यायाः कवितायाः संस्कृतेन अनुवादः, 'यदा संस्कृतं राष्ट्रभाषा अभवत्' इति च हास्यरसनिष्पन्दी लेखः श्रुतः अभिरूपभूयिष्ठया सामाजिकपरिषदा, सतालिकं सानन्दं च आस्वादितः अपि।

एतस्य कार्यकल्पस्य प्रधानाङ्गत्वेन आयोजितं डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धेमहोदयानां 'श्रुतिप्रणीतः धर्मः समाजः च' इति विषयम् अधिकृत्य भाषणम् अनेकनय-युक्तम्, ज्ञानबहुलम्, वक्त्रुमहोदयानां विख्यातया सरण्या अतीव उद्बोधकम् आसीत्।

ऑक्टोबरमासस्य अष्टमे दिने अमृतसिद्धियोगावसरे 'चतुष्पथः' नाम हस्तलिखितं प्रा. कृ. श्री. अर्जुनवाडकर-महाभागैः संपादितं विद्यार्थिनीभिः कृताक्षरविन्यासं च प्रकाशितम् उपप्राचार्यैः डॉ. दि. ब. केरूरमहोदयैः। अनौपचारिके कौटुम्बिके इव अस्मिन् समारोहे प्रा. कृ. श्री. अर्जुनवाडकरमहोदयैः 'संस्कृतम्—किमर्थम्? किंरूपम्?' इति विषयम् अधिकृत्य संस्कृताध्ययनस्य अनिवार्यता अद्यतनीयं कालम् अपेक्ष्य आधुनिकीकरणं च प्रतिपादितम्।

डिसेंबरमासस्य प्रथमे सप्ताहे संपन्नः 'गीर्वाणगीतार्चना' नाम गीतगानात्मकः समारोहः नैकैः विशेषैः 'अपूर्वः' इति ख्यातिं लब्धुं समर्थः। महाकवीनां श्री. वर्णेकर-महाभागानां दश संस्कृतगानानि सौ. रनेहलता वर्णेकर-महोदयाभिः तथा मधुरं गीतानि, यथा 'यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव' इति चारुदत्तोक्तिः सर्वैः साक्षात्कृता। संस्कृतभाषया गेयः बन्धः तावत् जयदेवानन्तरं प्रायेण दुर्लभः एव। सः अपि श्रुतिमधुरेण स्वर-संयोगेन संप्रकृतः इति द्वितीयं तावत् आश्चर्यम्। यत्र गेयः अंशः, शाब्दः च बन्धः, सुमधुरं गानं च दुग्धशर्करान्यायेन एकीभूताः, तेन अनेन कार्यकल्पेन आनन्दपूर्णे प्लावितं सर्वं श्रोतृवृन्दम् इति संस्कृतसंघटना धन्यम् आत्मानं मन्यते।

जानेवारीमासे संपन्नौ द्वौ कार्यकलापौ निबन्धवाचनात्मकौ। प्रथमे तावत् प्रा. कृ. श्री. अर्जुनवाडकरमहाभागाः 'A Philosophical Zero' इति अस्य आत्मनः शोध-लेखस्य वाचनं कृतवन्तः। निबन्धने अस्मिन् गीतायाः मर्मभूतस्य कर्मविवेचनस्य तादृशं सुस्पष्टं सचिकित्सं च निरूपणम् आसीत्, यथा सुगहनः अपि अयं विषयः यस्य कस्य अपि सुलभावबोधः भवेत्।

द्वितीये 'स्त्रियश्चरित्रम्' इत्याख्ये कार्यकल्पे 'ऋग्वेद-

कालीनं स्त्रीजीवनम्' उद्दिश्य कु. प्रतिमा देशपाण्डे, 'धर्म-शास्त्रप्रणीतं स्त्रीजीवनम्' अधिकृत्य कु. मञ्जूषा दीक्षित, 'अभिजातवाङ्मये प्रतिबिम्बितं स्त्रीजीवनम्' आश्रित्य कु. माया टोणपी एताः स्वं स्वं शोधलेखं पठितवत्यः। अन्ते च प्रा. सौ. लीला अर्जुनवाङ्कर - महोदयया 'संस्कृत-प्राकृत - साहित्ये स्त्री' इति आत्मनः लेखः श्रावितः। भरतवाक्यरूपः अयं कार्यकल्पः 'आन्तरराष्ट्रीयं स्त्रीवर्षम्' अधिकृत्य सविशेषम् आयोजितः।

सर्वे अपि एते कार्यकलापाः अविस्मरणीयाः एव। किन्तु संस्कृत-संघटनायाः विद्यार्थिनः अध्यापकौ च वनविहारार्थं गताः मुळशी-जलाशये कृतः नौकाविहारः, तत्रत्यं नयन-मनोहरं सृष्टिसौन्दर्यम्, अनिर्वन्धाः स्वैरकथाः-एतानि विस्मृतुं नैव प्रभवन्ति। स्मरणेन एव हि तेषां मनः आनन्दोर्मिं आरोहति।

अस्मिन् संवत्सरे कोहसिप (COHSIP) योजनानु-सारेण सविशेषं संस्कृताध्ययनं कर्तुम् इच्छन् छात्रवर्गः निबन्धनविषये पं. न. ना. भिडे-गुरुवर्याणां मार्गदर्शनस्य लाभं प्रापितः। संस्कृतभाषया लेखने कर्तव्ये विद्यार्थिमनसि या विभीषिका वर्तते, सा योजनया अनया अपाकरिष्यते इति आशास्महे।

काश्चित् विद्यार्थिन्यः 'महात्मा गान्धी च गीता च'—विषयकस्य शोधलेखस्य निर्माणे व्यापृताः। अन्ये अपि केचन शोधलेखाः सिद्धाः।

अन्यः अपि एकः उपक्रमः अस्मात् वर्षात् आरभ्य संस्कृतसंघटनया प्रारब्धः। प्रतिसप्ताहम् एकदा छात्रगणः प्राध्यापकौ च संभूय संस्कृतगोष्ठ्याम् आत्मनः संस्कृतवाचने यत् मनोहरं किञ्चित् समायातं तत् अन्यान् श्रावयन्ति। एवं कृते संस्कृतवाचने स्पृहा वर्धते, शब्दकोशः च वृद्धिं गच्छेत्। पदवीपूर्ववर्गस्थाभिः विद्यार्थिनीभिः द्वित्राणि स्तोत्राणि कण्ठस्थीकृतानि। एवम् उच्चारशुद्धिविषये अपि कृतः कः अपि परिश्रमः।

टिळक-विद्यापीठेन आयोजितासु विविधासु संस्कृत-स्पर्धासु अस्माकं विद्यार्थिनीभिः सुमहत् यशः आत्मनः कृते, गुणसमुच्चयप्राथम्येन रजतवैजयन्ती (Shield) च महाविद्यालयस्य कृते संपादिता, इति सर्वथा प्रशंसास्पदः तासां गुणराशिः।

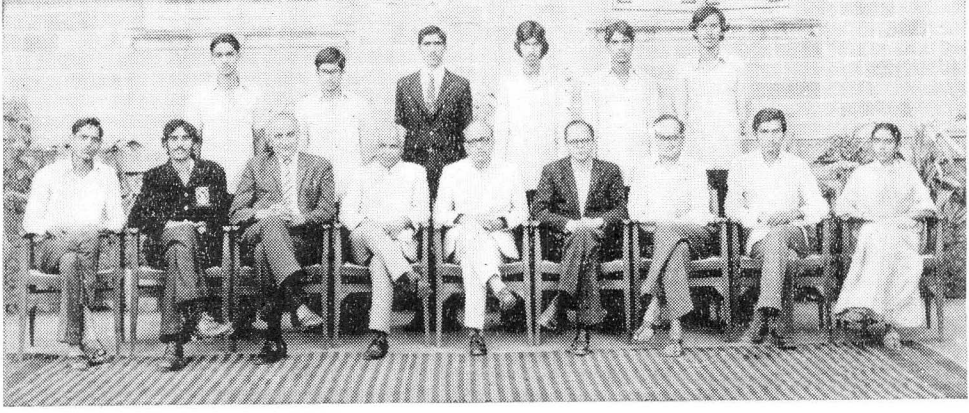
इत्थं विद्यार्थिसंख्यया मिता अपि संस्कृतसंघटना परस्पर-सौहार्दं वृद्धयन्ती गुणगुणनया विचार्यमाणे सुब्रह्म साधयितुं समर्था इति मनः प्रसीदति।

मराठी वर्गसंघटना

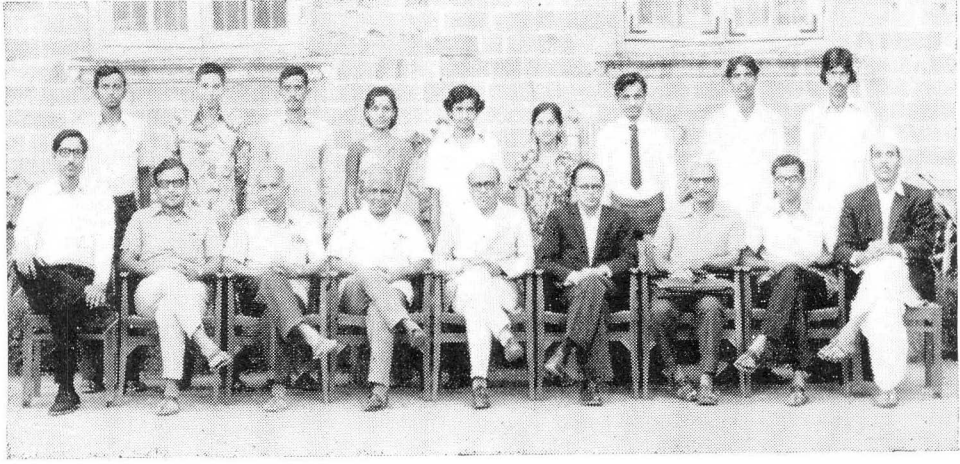
मराठी वर्गसंघटनेच्या वतीने दि. २७ डिसेंबरला 'मराठी संतांचे सामाजिक आणि धार्मिक कार्य' या विषयावर प्रा. गं. वा. सरदार यांचे अत्यंत मननीय आणि उद्बोधक व्याख्यान झाले. तत्कालीन परिस्थितीच्या व संकेतांच्या मर्यादांमध्ये ज्ञानेश्वरादी मराठी संतांच्या कार्याचा अत्यंत मर्मग्राही व मूलगामी तसाच भावपूर्ण विचार प्रा. सरदारांनी केला. दि. २९ डिसेंबरला प्रथितयश कवी नारायण सुर्वे यांचा काव्यवाचनाचा बहारदार कार्यक्रम सादर झाला. मोठ्या संख्येने जमलेल्या विद्यार्थिवर्गाने उत्स्फूर्तपणे दाद दिल्याने आणि श्री. सुर्व्यांनी आपल्या कवितेमागची भूमिका रसीलेपणाने विशद केल्याने हा आगळा कार्यक्रम अतिशय रंगत गेला. सभोवतीच्या परिस्थितीवर भेदकपणे भाष्य करणारी नारायण सुर्व्यांची जोरकस, सकस कविता आणि तिचे तितकेच प्रभावी वाचन हा विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने एक प्रेरक अनुभव होता. दि. २४ जानेवारीस 'नटसम्राट' या गाजलेल्या नाटकावर श्री. प्रभाकर पाध्ये यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले. श्री. पाध्ये यांनी शेक्सपियरच्या 'किंग लियर' या विख्यात शोकात्मिकेच्या पार्श्वभूमीवर नटसम्राट या नाटकाची वैशिष्ट्ये आणि उणिवा विशद केल्या. नाटककार श्री. शिरवाडकर यांच्या काव्यात्मतेचा प्रत्यय या नाटकात कसा येतो हेही त्यांनी स्पष्ट केले. प्रथम वर्ष साहित्य या वर्गास हे नाटक क्रमिक पुस्तक म्हणून नेमले असल्याने या कार्यक्रमास विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते. हे व्याख्यान त्यांच्या विचारांना निःसंशय चालना देणारे झाले. दिनांक १५ जानेवारीस डॉ. भालचंद्र फडके यांचे 'मराठी खंडकाव्य' या विषयावरील व्याख्यान आयोजित केले होते.

ज्ञानेश्वर व्याख्यानमाला

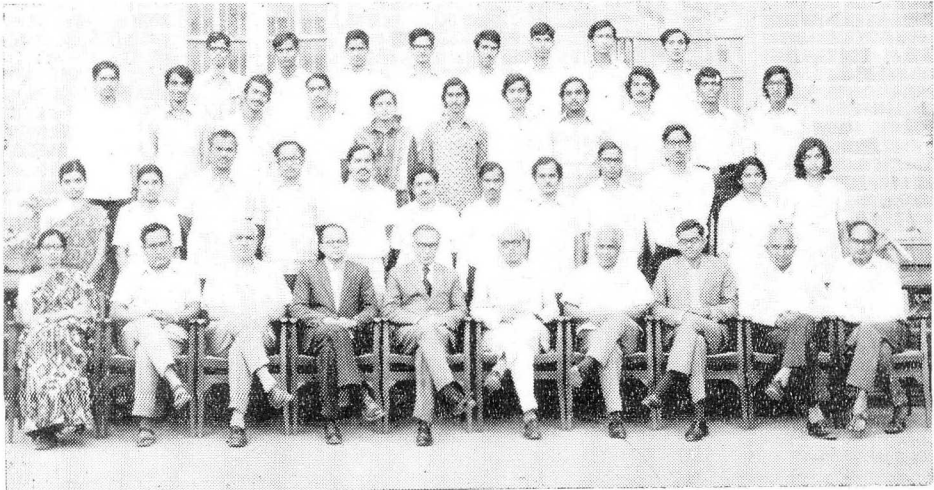
ज्ञानेश्वर जन्मसप्तशताब्दीच्या निमित्ताने एक व्याख्यान-माला आयोजित करण्यात आली होती. डॉ. वि. रा. करंदीकर यांनी 'अनुभवामृत-एक उपनिषद' या विषया-नुरोधाने ज्ञानेश्वरांचे अद्वैती तत्त्वज्ञान विशद केले. शिवशक्तीमिथुनाच्या रूपकाने द्वैतातही अद्वैत कसे आहे ते ज्ञानेश्वरांनी निरूपिले आहे. शिव-शक्तीमध्ये सत्य-असत्यतेची, श्रेष्ठ-कनिष्ठपणाची कल्पना नाही. शिव-शक्ती समान सत्ता असूनही ते अद्वैत आहे. ब्रह्माची सत्-चित्-आनंद ही

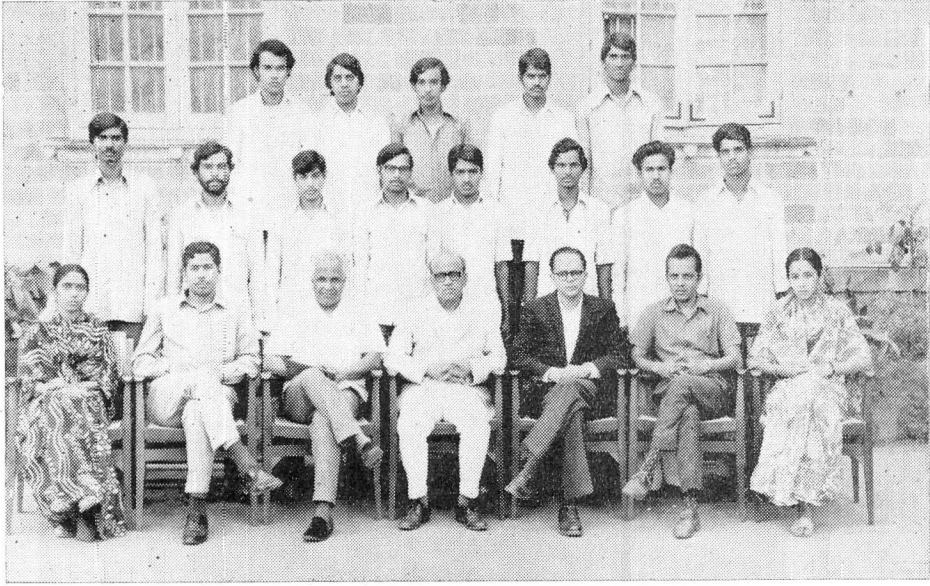
प्राचार्यांसमवेत विद्यार्थी संसद व डीन्स १९७५-७६

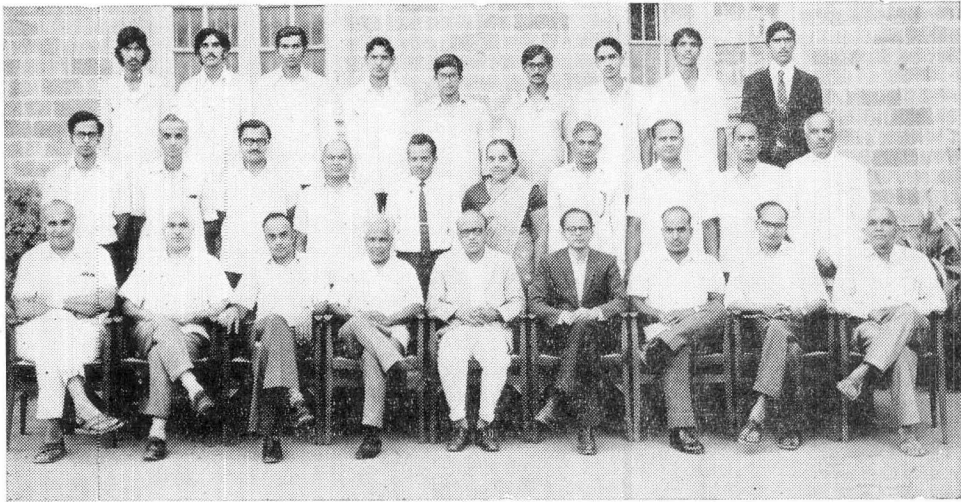
संपादक मंडळ 'परशुरामीय' १९७५-७६

डॉ. अर्णाकर यांच्या समवेत शाख मंडळ कार्यकारिणी व विविध स्पर्धामधील पारितोषिक विजेते विद्यार्थी

राष्ट्रीय सेवा योजना— गटनायक १९७५-७६

स्नेहसंमेलन कार्यकारिणी १९७५-७६

लक्षणे फक्त अन्यव्यावृत्तिदर्शनासाठी आहे. आत्मसाक्षात्कार ज्ञानज्ञानापलीकडचा आहे. दृष्टा-दृश्य, ज्ञाता-ज्ञेय एकरूपच आहे. ब्रह्मस्थितीत ज्ञानाची जाणीवही उरत नाही.

दुसरे व्याख्यान डॉ. शं. रा. तळघटी यांनी दिले. विषय होता. 'ज्ञानेश्वरीतील भक्तिसंकल्पना.' ज्ञानेश्वरांची भक्ती ही अद्वैती, ज्ञानस्वरूप आहे. भक्ति म्हणजे प्रेम पण सामान्य प्रेमाची भाषा तेथे थिटी पडते, फसवी बनते. ज्ञानाशिवाय भक्ती होत नाही. ईश्वर व आत्मा एकच अनुभूती आहे. भक्ती ही खाजगी असू शकत नाही. ती सामाजिक आहे. कारण ईश्वर व भक्त याहून भक्ती वेगळी संभवत नाही. भक्ती ही सहजस्थिती म्हणजे मुक्तावस्था आहे. 'जे जे भेटे भूते । ते ते मानिजे भगवंते ॥'

तिसऱ्या व्याख्यानात श्री किसनमहाराज साखरे यांनी आपल्या रसाळ वाणीने पसायदानाचे निरूपण केले. पसायदान ही सार्वभौम, सर्वस्पर्शी प्रार्थना आहे. उदार वृत्तीचे संत दैवी संपद् समाजात नांदावायचा प्रयत्न करतात. म्हणून जीवनाची पूर्ण तत्त्वे पसायदानात आहेत. ज्ञानेश्वरांभोवती ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी निर्माण झाली होती. पसायदानाने दाता व प्रतिग्रहीता दोघेही संतोषले पाहिजेत ती अपेक्षा आहे. दुष्टांचा दुष्टपणा जावा, रोग जावा पण रोगी राहावा अशी ज्ञानेश्वरांना काळजी आहे. 'विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो । ज्ञानचक्षू व्यक्तीच्या ठिकाणी सत्त्वसंपन्न इच्छा निर्माण होतात. संत हे समाजसन्मुख असतात तर समाजही संत-सन्मुख व्हावयास हवा. त्यासाठी आदिपुरुषाची उपासना सांगितली आहे.

हिंदी वर्ग संगठण

हिंदी वर्ग संगठण के वार्षिक उद्घाटन का कार्यक्रम ३० अगस्त १९७५ को हुआ । विद्यार्थियोंद्वारा आयोजित इस कार्यक्रम के प्रमुख अतिथि फर्ग्युसन कॉलेजके हिंदी विभाग-प्रमुख प्रा. डॉ. स. म. परळीकर थे । इस अवसरपर श्री. उदयशंकर भट्टलिखित 'संत तुलसीदास' यह संगीतिका पेश की गई । इसमें कु. उज्ज्वला परांजपे, कु. सुमती कुलकर्णी और श्री. किशोर शेवडे ने हिस्सा लिया था । इसको संगीतमें ढाला था डॉ. केणीने तथा साथ थे श्री. अतुल उपाध्ये और श्री. संगोराम । इस संगीतिका का संपादन प्रा. सानेजी ने किया था । कु. अलका दोशी और श्री. सुवर्णकांत ठाकोर ने "शिव-रानी-प्रेमचंद्र" संवाद पेश किया । डॉ. परळीकरजी ने

तुलसीदास और प्रेमचंद्र का तुलनात्मक परिचय करा दिया । इस अवसर पर पूना विद्यापीठके हिंदी विभागप्रमुख डॉ. दीक्षित और अन्य प्राध्यापक भी उपस्थित थे ।

दि. १५ सितंबर १९७५ को "हिंदी-दिवस" मनाया गया । इस कार्यक्रम के प्रमुख अतिथि गरवारे कॉलेज के हिंदी विभागप्रमुख डॉ. म. के. गाडगीळ थे । इन्होंने हिंदी की महत्ता तथा "हिंदी दिवस" का महत्त्व बताया ।

दि. १६ जनवरी १९७६ को "तिलगुड" समारंभ मनाया । इस अवसर पर डॉ. भुपटकरजीने सबको तिलगुड देकर तिलगुड बाँटनेके पीछे जो कारणपरंपरा है उसका अनौपचारिक ढंगसे विवेचन किया । डॉ. केणीजीने भी अपनी एक कविता सुनाई और कार्यक्रम सम्पन्न हुआ ।

दि. १७ और १८ जनवरी १९७६ को 'कोहसिप' योजनाके अंतर्गत श्री. संगोरामजी और श्री. केणीजी के हिंदी व्याकरण पर व्याख्यान हुए । दि. २४ और २५ जनवरी को इसी कार्यक्रम का अगला हिस्सा 'हिंदी भराठी तुलनात्मक अध्ययन' श्री. ओंकारजी के हाथों हुआ । इस व्याख्यानमालाका पाँचवाँ और छठवाँ पुष्प श्री. विप्रदासजी-के हाथों गुँथा गया ।

इंग्रजी वाङ्मय मंडळ

यंदा इंग्रजी वाङ्मय मंडळाचे उद्घाटन भूतपूर्व प्राचार्य मालेगावकर यांच्या हस्ते ऑगस्ट १९७५ मध्ये झाले. इंग्रजी वाङ्मयातील शाश्वत मूल्यांची काही उदाहरणे त्यांनी विद्यार्थ्यांपुढे मांडली.

इंग्रजीचे प्राध्यापक आणि विद्यार्थी आठवड्यातून एकदा एकत्र येऊन वाङ्मयीन विषयांची चर्चा करतात. तसेच आजपर्यंत सहा विद्यार्थ्यांनी मंडळापुढे वाङ्मयीन विषयांवरील निबंध सादर केले.

जर्मन विभाग

वर्षाच्या प्रारंभीच हायडेलबर्ग विद्यापीठातील एका जर्मन विद्यार्थ्याने 'जर्मन विभागाला' भेट देऊन जर्मनी-तील शिक्षणपद्धतीविषयी बहुमोल माहिती दिली; आणि अशा तऱ्हेने या नवीन शैक्षणिक वर्षाची सुरुवात अतिशय उरसाहात आणि आनंदात झाली.

आनंदाची गोष्ट म्हणजे या वर्षापासूनच तृतीय वर्ष साहित्य या वर्गासाठी जर्मन शिकविण्याची सोय आपल्या

महाविद्यालयात सुरु करण्यात आली आहे. एप्रिल १९७५ मध्ये झालेल्या पुणे विद्यापीठाच्या परीक्षांमध्ये जर्मन विभागाच्या विद्यार्थिनींनी उज्वल यश संपादन केले.

Poona University German Association च्या स्नेहसंमेलनात सादर केलेल्या नाट्यप्रयोगात कु. मंजिरी परांजपे आणि प्रा. दिलीप राजगुरू यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका केल्या.

डिसेंबर महिन्यात जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठाने दिल्ली येथे 'आधुनिक जर्मन वाङ्मय' या विषयावर एक सेमिनार आयोजित केला होता. त्यात आपल्या महाविद्यालयाचे प्रा. दिलीप राजगुरू यांनी भाग घेतला होता.

तत्त्वज्ञान विभाग

कोहसिप योजनांतर्गत आंतरविभागीय परिसंवादांमध्ये कु. माधुरी कर्वे, कु. वीणा दीक्षित, सौ. विनया बापट व श्री. अनिल अंतुरकर यांनी 'गांधीजींचे नीती व धर्म-विषयक विचार' या विषयांवर निबंधवाचन केले.

कोहसिप योजनेमध्ये आठ विद्यार्थ्यांनी आपल्या आवडत्या तत्त्वज्ञानाच्या विचारांचा मूलग्राही अभ्यास केला. त्यांच्या टिपणांवर आधारित चर्चा कार्यक्रम झाले. प्रा. विजय कारेकर यांनी 'सौंदर्यशास्त्र' या विषयावर द्वि. व. सा. वर्गासाठी विशेष व्याख्याने दिली.

'इतिहास चर्चा मंडळ'

या वर्षी Cohsip योजनेखाली इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांकरिता काही विद्वान पंडितांची व्याख्याने झाली.

पहिले व्याख्यान डॉ. र. वि. हेरवाडकर (मुंबई) यांनी बखर वाङ्मयावर दिले. बखरी या राजकीय वातावरणात निर्माण झाल्या; बखरकार राजकारणाशी संबंधित होते; त्यांपैकी काही समकालीन आणि काही उत्तरकालीन आहेत. बखरकार जाणूनबुजून सत्याचा अपलाप करीत नाहीत. त्यांच्यात श्रेष्ठ वाङ्मयीन मूल्ये आढळतात असे डॉ. हेरवाडकरांनी सांगितले.

दुसरे पुष्प पुणे विद्यापीठाचे इतिहास विभागप्रमुख डॉ. अ. रा. कुलकर्णी यांनी गुंफले. इंग्लंडमध्ये भारतीय इतिहासाविषयी परकीय विद्यार्थ्यांनी केलेले अध्ययन, हा त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय होता. भारतीय इतिहासाची सामाजिक, ग्रामीण जीवनाची पाहणी, बांशिक, आर्थिक महत्त्व हे अलीकडील परदेशी विद्यार्थ्यांना पटले आहे

आणि त्यांनी भारतीय इतिहासाच्या अध्ययनास या दृष्टीकोणातून वाढत्या जोमाने सुरुवात केली आहे.

तिसरे पुष्प डॉ. य. दि. फडके यांनी गुंफले. '१९ व्या शतकातील भारतातील प्रबोधन' या विषयावर त्यांनी चर्चा केली. आपल्या व्याख्यानात त्यांनी प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील प्रबोधनविचार आणि बंगालमधील प्रबोधन यासंबंधी तौलनिक विचार मांडले. प्रबोधन म्हणजे विद्या कला यांचे झालेले पुनरुज्जीवन. गेल्या शतकात झालेल्या घडामोडी, विचारप्रवाहांचा ओघ यातून प्रबोधनाचे स्वरूप स्पष्ट होते.

प्रबोधनाचा प्रारंभ बंगालमध्ये झाला. प्रबोधनकालाचा पहाटकालचा शुक्रतारा म्हणजे राजा राममोहन रॉय हे होत. प्रबोधनकालाचा अभ्यास करताना भारताच्या निरनिराळ्या भागातील पत्रव्यवहार पाहणे इष्ट ठरते. ब्रिटिशांनी भारतीय समाजरचनेचा अभ्यास केला. हिंदू-धर्माबद्दल त्यांना आदर होता. छत्रपती शिवाजीमहाराजांपासून ते अखेर श्रीमंत बाजीराव पेशव्यांपर्यंत जमीन महसुलाच्या पद्धतीत बदल केला तो इंग्रजांनीच. जमीन महसुलाची शास्त्रोक्त, सुव्यवस्थित पद्धती ब्रिटिशांनी घालून दिली. १९ व्या शतकाच्या पहिल्या ५० वर्षांत परिवर्तन घडवून आणले. वाण्याचे सावकारात रूपांतर झाले. प्रबोधनकालात वावराणाच्या माणसांच्या विचारात परिवर्तन घडून आले. लोकहितवादींनी तो काळ अभ्यासला. ग्रामीण अर्थव्यवस्था इंग्रजांनी बदलून टाकली.

सन १८६७ ला शेतसाऱ्यात वाढ करण्यात आली. महाराष्ट्रातील शेतकरी अस्वस्थ झाला. आपल्या परिस्थितीविरुद्ध प्रतिकार करण्यास शेतकरी सिद्ध झाला. या वेळी न्या. रानडे यांनी विलक्षण मोठी कामगिरी केली. सार्वजनिक चळवळी निर्माण झाल्या. शेतकऱ्यांनी कर न देण्याचे ठरवले. न्या. रानडे यांनी सरकार विरुद्ध शेतकऱ्यांना चिथावण्याची कामगिरी बजावली.

१९ व्या शतकातील सर्व विद्येचे फायदे ब्राह्मणांना मिळाले. १८७५ मध्ये हे विचारवंत शेतकऱ्यांच्या जवळ आले.

प्रबोधनाच्या दृष्टीने विधवा विवाह महत्त्वाचे होते. १९ व्या शतकाच्या प्रबोधनकालात काही कर्तृत्ववान स्त्रियाही निर्माण झाल्या. उदा. आनंदीबाई जोशी, पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले. या स्त्रियांनी प्रबोधनकालात फार मौल्यवान कामगिरी बजावली. पुरुषांच्या बरोबरीने समाजा

कडून अवहेलना सहन करून समाजप्रबोधन उत्कृष्टपणे बजावले. अशा प्रकारचे महत्त्वपूर्ण विचार त्यांनी आपल्या भाषणात व्यक्त केले.

राष्ट्रवाद, साम्राज्यवाद या विषयावर विद्यार्थ्यांनी लिहिलेल्या अभ्यासपूर्ण निबंधांची उद्बोधक चर्चा झाली. त्याचप्रमाणे न्या. रानडे : इतिहासकार या निबंधावर चर्चात्मक कार्यक्रम झाला.

कोहसिप योजनेखाली मराठवाडा विद्यापीठाचे प्रा. पंढरीनाथ रानडे यांचे 'चीन व रशियामधील क्रांतीच्या विश्वात्मक कक्षा' या विषयावर व्याख्यान झाले. या दोन्ही क्रांतींच्या मागे काही निश्चित ध्येयदृष्टी व उद्दिष्टे असल्यामुळे त्यांच्यात व उत्स्फूर्त घडून आलेली क्रांती यामध्ये फरक आहे हा मुद्दा त्यांनी अनेक उदाहरणांनी विशद केला. या क्रांतींनी जगाला नवी दृष्टी, नव समाजाची जीवनमूल्ये दिली आहेत.

डॉ. प्र. न. देशपांडे यांनी 'महाराष्ट्रातील किल्ले' या विषयावर रोचक व उद्बोधक व्याख्यान दिले.

कोहसिप योजनेखाली विद्यार्थ्यांनी मुंबईतील स्टेट आर्काइव्हज आणि एलेफंटा लेणी यांना भेटी देऊन ऐतिहासिक अभ्यासदृष्टी मिळविण्याचा प्रयत्न केला.

नियोजन-चर्चा-मंडळ

नियोजन-चर्चा-मंडळाच्या उद्घाटनप्रसंगी महाराष्ट्र बँकेचे चेअरमन श्री. वा. मा. भिडे यांचे 'शिक्षण आणि वेकारी' या विषयावर उद्बोधक व्याख्यान झाले. या वेळी विद्यार्थी श्री. घोडके आणि विद्यार्थिनी कु. उज्ज्वला पिले यांनी आपले निबंध सादर केले.

नियोजन-चर्चा-मंडळाच्या विद्यार्थ्यांनी चाळू सत्रात पुण्यातील भेळ-विक्रेत्यांच्या व्यावसायिक समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी निरनिराळ्या विक्रेत्यांच्या मुलाखती घेऊन सर्वेक्षण (पाहणी) केले. याच प्रकारे चित्रपटगृहात काम करणाऱ्या व्यक्तींच्याही समस्यांचा अभ्यास करण्याचे कार्य चाळू आहे. चाळू सत्राच्या उत्तरार्धात 'आर्थिक धोरण व आर्थिक विश्लेषण' या विषयावर विद्यार्थी निबंध-लेखन आणि चर्चा करित आहेत. त्याचप्रमाणे "आर्थिक नियोजन आणि स्वातंत्र्य" या विषयावरही विद्यार्थ्यांनी निबंध-लेखन केले आहे.

राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळ

प्राचार्य स. वा. कोगेकर यांच्या उद्बोधक व्याख्याने राज्यशास्त्र अभ्यास-मंडळाच्या कार्यास प्रारंभ झाला. COHSIP साठी मंडळाने तीन विभागीय संशोधने हाती घेतली.

(१) राजकीय विचारवंतांचा अभ्यास : कौटिल्य, सेंट ऑगस्टिन, मॅकियाव्हेली.

(२) राजकीय सिद्धांतांचा अभ्यास : सार्वभौमत्व; अनेकसत्तावाद

(३) राजकीय पक्षांचा अभ्यास : समाजवादी पक्ष राजकीय विचारवंतांच्या अभ्यासात "कौटिल्य : व्यक्ति आणि विचार" या विषयावर चार विद्यार्थ्यांकडून निबंध तयार करून घेतले. डॉ. दि. का. गर्दे यांच्या मार्गदर्शनाखाली या निबंधांचे वाचन झाले.

वरील तिन्हीही संशोधने या शैक्षणिक वर्षात पूर्ण करावयाची आहेत.

समाजशास्त्र अभ्यास मंडळ

मंडळातर्फे दुसऱ्या सत्रात खालील कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले.

(१) दि. १०-११-१९७५ रोजी खानापूरचे प्रसिद्ध समाज-सेवक डॉ. गोपाळराव मोडक यांचे 'ग्रामीण समस्या' या विषयावर स्वानुभवावर आधारित असे व्याख्यान झाले.

(२) दि. १६-१-१९७६ रोजी सौ. कुमुद पोरे यांच्या अध्यक्षतेखाली 'हुंडापद्धती आणि स्त्रीमुक्ती' या विषयावर परिसंवाद आयोजित करण्यात आला. परिसंवादाचा वृत्तान्त स्वतंत्र दिला आहे.

(३) दि. १८-१-१९७६ रोजी विभागातर्फे 'लोकमान्यनगर' या भागातील कुटुंबविषयक पाहणी करण्यात आली. यासाठी एकूण १०० कुटुंबांतील व्यक्तींच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. या कामात एकूण १५ विद्यार्थिनी व २ विद्यार्थी यांनी भाग घेतला.

कोहसिप (COHSIP)

महाविद्यालयातील मानव्य व सामाजिक विद्याशाखा समृद्ध करण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान मंडळाने COHSIP चा उपक्रम थंदाच सुरू केला. भारतातील

चाळीस महाविद्यालयांची त्यासाठी निवड झाली. स. प. महाविद्यालयाचा या योजनेत समावेश आहे. प्रत्येक विषय विभागाने त्यासाठी महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रमाचा त्रैवार्षिक आराखडा आखला आहे. चर्चासत्रे, पाहणी प्रकल्प, शैक्षणिक सहली, प्रसिद्ध विद्वानांची व्याख्याने, निबंधलेखन असे विभागवार कार्यक्रम सुरू आहेत.

सर्व विद्याशाखांनी (१) विचारवंतांचे दर्शन (२) प्रमेय विशेष (३) महात्मा गांधी या विषयांवर समान व समांतर कार्यक्रम आयोजिला आहे.

(१) प्रत्येक ज्ञानशाखेत संप्रदायप्रवर्तक विद्वान असतात. या पूर्वसूरींचा विविधांगी तपशीलवार अभ्यास करण्यासाठी त्या त्या विचारवंतांच्या कार्यात रस घेणारे विद्यार्थी असा अभ्यास करित आहेत. राज्यशास्त्राचे विद्यार्थी 'चाणक्य-अभ्यास' करित आहेत. मराठी विभागाने 'ज्ञानदेव', तर मानसशास्त्राने फ्रॉइड, समाजशास्त्राने रूसो, अर्थशास्त्राने कीन्स, इतिहासाने न्या. रानडे असे विचारवंत अभ्यासासाठी निवडले आहेत.

(२) प्रत्येक अभ्यासविषयाच्या संदर्भात काही महत्त्वाच्या संकल्पना, प्रमेये, सिद्धान्त सिद्ध झालेले असतात. अशा संकल्पनांचा अभ्यास अन्य काही विद्यार्थी करित आहेत. 'वाङ्मयातील रसविचार', अर्थशास्त्रातील 'स्पर्धा व मत्केदारी', इतिहासातील 'राष्ट्रवाद' या प्रमेयांचा विवेचक अभ्यास सुरू आहे.

(३) राष्ट्रपिता महात्मा गांधींच्या जीवनाचा अभ्यास प्रत्येक विभाग आपापल्या विशिष्ट दृष्टिकोणातून करित आहे. 'गांधीजींचे अर्थशास्त्र', 'गांधीजींचा धर्मविचार', 'गांधी आणि गीता', 'सत्याग्रहाचे तत्त्वज्ञान', 'गांधी व स्त्रीमुक्ती', 'गांधीवादाचा वाङ्मयावरील परिणाम' असे अभ्यासाचे विषय निवडले आहेत. या अभ्यासाचे निबंध २१ व २२ मार्च रोजी झालेल्या चर्चासत्रात वाचले गेले व त्यावर परिसंवाद झाला. श्री. बाळासाहेब भारदे व श्री. भाऊसाहेब वैशंपायन यांनी परिसंवादाचे नियंत्रण केले.

अर्थशास्त्रविभागाने 'वीस कलमी आर्थिक कार्यक्रम व त्यात अभिप्रेत असलेले सामाजिक परिवर्तन' यावर चर्चासत्र योजिले होते. श्री. एस्. एम्. जोशी या चर्चासत्राचे निबंधक होते.

कोहसिप योजनेमुळे अध्ययन-अध्यापनाची गुणवत्ता वाढविण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. कॉसिप व कोहसिप प्रकल्पांमुळे महाविद्यालयाच्या प्रगतीचा मार्ग अनिच्छ

होऊन ते स्वायत्ततेच्या ध्येयाकडे मार्गक्रमण करील असा विश्वास आहे.

Physics Association

A filmshow was arranged on 20-2-76 when the following films were screened.

Light : Parts I-IV. Magnetism : Part II

Dr. A. S. Nigavekar (P. U.) delivered a lecture on Mossbauer Effect. Post-Intermediate students visited the Arlab Ltd. at Bhor and learned of its working.

Science Association

This year's activities of Science Association were inaugurated by the well-known physician Dr. H. V. Sardesai on 2nd August 1975. He delivered a very enlightening and interesting lecture on 'General Health'. In his inaugural address he presented before the students a three dimensional aspect of human life. He explained the causes of growth and decay of each of the dimensions : length of life, physical health and mental health.

The first issue of the handwritten wall-paper bulletin of Science Association was published at the hands of Dr. Sardesai. Token prizes to the recipients of the National Science Talent Scholarship for the year 1975 were awarded at the same function.

This year we had a bumper harvest of students delivering lectures for Science Association. In all 8 students from P. D. S.Y. and T. Y. B. Sc. classes came forward of their own to deliver lectures.

(1) Shri Raju Nikam	T. Y. B. Sc.	Relativity
(2) Shri Hemant Sahasrabuddhe	S. Y. B. Sc.	Planck's Constant
(3) Miss Sujata Ranade	S. Y. B. Sc.	Cancer
(4) Shri Sanjeev Chakradeo	S. Y. B. Sc.	What do we owe to Chemistry ?
(5) Shri Deepak Bodhani	S. Y. B. Sc.	Amplifiers
(6) Shri P. M. Thorat	S. Y. B. Sc.	Men from the outer space
(7) Shri Mahesh Kate	S. Y. B. Sc.	Bacteria
(8) Shri S. K. Pradhan	S. Y. B. Sc.	Induction on dimensions

From last year Science Association initiated the Science Quiz Competition. This year the activity was spread over to give an opportunity to more students. The competition was held in three rounds. In the first round T.Y.B.Sc. and S.Y.B.Sc. teams met and the round was won by the S.Y.B.Sc. team. In another round the two junior teams, P. D. Science and F.Y.B.Sc. confronted each other. This round was won by the F. Y. B. Sc. team. In the final encounter S. Y. B. Sc. defeated F. Y. B. Sc. team to win the coveted first prize of Rs. 25/-. The F. Y. B. Sc. team won the second prize of Rs. 15. This activity received a thumping response from all science students.

Science Association this year encouraged students to undertake scientific projects in laboratories. In Physics Laboratory a few students prepared some useful models from their syllabi in Physics, under the guidance of Prof. Honap and Prof. Aphale. Sarvashri Apte, Kulkarni, Phansalkar, Dixit from F.Y.B.Sc. 'A' and Sarvashri Majagaonkar and Joshi from P. D. Sc. 'B' prepared Class C Oscillator, diamond crystal model, R. C. time constant and local set.

An essay competition in two groups was declared. The first prize of Rs. Twenty in

the senior group was awarded to Miss Shailaja Athalye from T. Y. B. Sc. for her essay on 'Solar Energy'. The second prize of Rs. Fifteen was awarded to Shri Dhananjay Mehendale from T. Y. B. Sc. for his essay on 'The way of discovery.' A consolation prize of Rs. Ten was awarded to Shri Deepak Dhamdhere from F.Y.B.Sc. for his essay on 'The nature of light.'

Students were encouraged to write articles and collect recent and useful information of happenings in Science World. Every fortnight an issue of Science Bulletin consisting of original articles, collected information by students was displayed. In all 8 such issues of Science Bulletin were displayed. Sarvashri Milind Kulkarni, Anil Jagtap from F. Y. B. Sc. and Raju Agharkar took much efforts.

Latest news-paper cuttings and articles from Scientific magazines were also displayed every week in the Science Information Bureau.

Two industrial visits by students from S. Y. B. Sc. and T. B. Y. Sc. were arranged during February. 20 students from T. Y. B. Sc., accompanied by 3 staff members visited Swastik Rubber Products at Kirkee on the 20th February. Another batch of 24 students from S. Y. and T. Y. B. Sc.

classes visited Dr. Beck and Co. at Pimpri, on the 27th Feb. 1976. Both these visits proved to be very useful to students.

The valedictory function of Science Association was held on the 26th February 1976. Dr. H. J. Arnkar, Senior Professor and Head of the Department of Chemistry, University of Poona, was the Chief Guest. Prizes and Merit Certificates to the prize-winners and participants in various activities of Science Association were awarded at the hands of the Chief Guest. Miss Sujata Ranade presented the report of the activities of Science Association. Both the winning teams in Science Quiz Competition have donated their prize money to the Association to institute a rolling trophy for the competition. Well done boys !

Dr. Arnkar in his lecture expressed his frank and free thoughts on the present educational system and the teaching of Science subjects in Colleges and Universities. He emphasized the role of teachers in the new pattern of education and suggested effective measures for improvement in teaching.

नाट्यमंडळ

दरवर्षी होणाऱ्या 'पुरुषोत्तम करंडक' आंतरमहा-विद्यालयीन एकांकिका स्पर्धेत आपल्या महाविद्यालयाच्या संघाने प्रथम क्रमांक मिळवून पुरुषोत्तम करंडक लागोपाठ दुसऱ्यांदा जिंकला. आपल्या संघाने सादर केलेली महेश एलकुंचवारांची 'यातनाघर' ही एकांकिका सर्वप्रथम आली. सीमा धर्माधिकारी (द्वि. व. सा.) हिला वैयक्तिक अभिनयनैपुण्याचे प्रथम पारितोषिक आणि नटवर्य केशवराव दाते पारितोषिक मिळाले. मंजिरी परांजपे (तृ. व. सा.) या विद्यार्थिनीस दिग्दर्शनाचे प्रथम पारितोषिक आणि वैयक्तिक अभिनय नैपुण्याचे द्वितीय पारितोषिक मिळाले. 'यातनाघर'चा स्पर्धेतील प्रयोग

इतका चांगला झाला की, "असा प्रयोग जव्वार पटेलांच्या 'वळी' नंतर महाविद्यालयीन रंगभूमीवर प्रथमच झाला," असे उद्गार अनेकांनी काढले. पुरुषोत्तम करंडकासाठी आपण वृंदावन दंडवते लिखित "खोटं नाटक" ही दुसरी एकांकिका सादर केली होती. प्रा. विजय कारेकर यांनी दिग्दर्शित केलेली ही, विशेष कथा नसलेली परंतु प्रयोगशील असलेली एकांकिका चांगली झाली.

जानेवारी महिन्यात झालेल्या "फिरोदिया करंडक" आंतर महाविद्यालयीन विविध-गुण-दर्शन स्पर्धेत आपल्या महाविद्यालयाच्या संवास तृतीय क्रमांकाचे (सांघिक) पारितोषिक मिळाले. तसेच वैयक्तिक नैपुण्याची पुढीलप्रमाणे पारितोषिके मिळाली :—

(१) मिलिंद वैद्य : तबला.

(२) मीनाक्षी भट : सुगम संगीत.

(३) जयश्री नातू : शास्त्रोक्त गायन.

पुणे विद्यापीठाच्या निरंतर शिक्षण मंडळाने पुणे येथे आयोजित केलेल्या नाट्यशिक्षण शिबिरामध्ये महाविद्यालया-तर्फे श्री. विवेक सवनीस व श्री. प्रकाश बेलसरे यांनी भाग घेतला होता.

अ. भा. विद्यार्थी परिषदेने आयोजिलेल्या आंतर-महाविद्यालयीन कालिदास संगीत स्पर्धेत कु. मीनाक्षी भट (द्वि. व. सा.) या विद्यार्थिनीस द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक मिळाले.

अभिरूप न्यायालय

दि. ३१-१-७६ रोजी एक विलक्षण खटला न्याया-लयात आला होता.

अश्लील आणि बीभत्स लेखनातून समाजावर विधातक परिणाम घडविणारे नाटककार टाकळकर व दिग्दर्शिका सौ. गाडगीळ यांच्यावर व्यासंगी समीक्षक डॉ. महाशब्दे यांनी खटला भरला होता. फिर्दादी, आरोपी, दोन्ही पक्षांचे साक्षीदार व दोन्ही पक्षांचे वकील यांनी कोर्टाचे पूर्ण कामकाज पार पाडले. न्यायाधीश राजाभाऊ गवांदे, अॅडि.सेशन्स जज्ज पुणे, हे होते. त्यांनी आरोपींना निर्दोषी सोडून दिले व कोर्टाचे कामकाज संपले. खटला ऐकण्यास प्रेक्षकांनी न्यायालय तुडुंब भरले होते. या न्यायालयाच्या यशाचे प्रमुख मानकरी शिरीष सहस्त्रबुद्धे, मंजिरी परांजपे, सतीश कामत, चित्रा गोखले हे आहेत. याशिवाय या खटल्यात मिलिंद वैद्य, विवेक सवनीस, मृणालिनी दात्रक,

वादसभेचे उज्वल यश

स्पर्धा	स्पर्धक	पारितोषिके	सांघिक यश
१. लोकहितवादी मंडळ (जळगाव) वादस्पर्धा (२८ सप्टें. ७५)	१. बीना ढवळीकर (प्र. व. सा.) २. सतीश कामत (तृ. व. सा.) १. वंदना जोशी (प. पू. सा.) २. सुनंदा करमरकर (प्र. व. सा.) ३. मृणालिनी दावक (प. पू. सा.) १. मंजिरी परांजपे (तृ. व. सा.) २. सौ. अंजली देसाई (तृ. व. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक १. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक २. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक	सांघिक उपविजेतेपद
३. न्यायमूर्ती रानडे वादस्पर्धा, (पुणे) (२८ सप्टेंबर)	१. शिरीष सहस्रबुद्धे (तृ. व. सा.) २. विनय सहस्रबुद्धे (प्र. व. सा.)	१. वैयक्तिक तृतीय पारितोषिक २. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक	सांघिक विजेतेपद
४. कै. प्रा. पंगु वादस्पर्धा, (कोल्हापूर) (३, ४, ५ ऑक्टोबर)	१. शिरीष सहस्रबुद्धे (तृ. व. सा.) २. विनय सहस्रबुद्धे (प्र. व. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक	सांघिक विजेतेपद
५. मा. आत्रासाहेब वीर वादस्पर्धा (वाई) (१० ऑक्टोबर)	१. बीना ढवळीकर (प्र. व. सा.) २. चित्रा गोखले (तृ. व. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. वैयक्तिक द्वितीय पारितोषिक	सांघिक विजेतेपद
६. तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय वादस्पर्धा (बारामती - १९ ऑक्टोबर)	१. अरुणा डेरे (द्वि. व. सा.) २. माया टोणपी (द्वि. व. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. वयवृत्त-द्वितीय पारितोषिक	सांघिक विजेतेपद
७. मा. पंडितराव स्मरणार्थ वादस्पर्धा (ठाणे - २६ ऑक्टोबर)	१. सतीश कामत (तृ. व. सा.) २. शिरीष सहस्रबुद्धे (तृ. व. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक	सांघिक विजेतेपद
८. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज - वादस्पर्धा (महाड - ५ डिसेंबर)	१. सतीश कामत (तृ. व. सा.) २. विनय सहस्रबुद्धे (प्र. व. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक	सांघिक विजेतेपद
९. विद्याङ्ककार-वादस्पर्धा (मुंडे) (१० जानेवारी)	१. बीना ढवळीकर (प्र. व. सा.) २. मृणालिनी दावक (प. पू. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक	सांघिक विजेतेपद
१०. विद्यावर्धिनी वादस्पर्धा (धुळे) (१८ जानेवारी)	१. चित्रा गोखले (तृ. व. सा.) २. वंदना जोशी (प. पू. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. उत्तेजनार्थ प्रशस्तिपत्रक	सांघिक विजेतेपद
११. युवक विचारविनिमय मंडळ वादस्पर्धा (इचलकरंजी - २६ जानेवारी)	१. शिरीष सहस्रबुद्धे (तृ. व. सा.) २. सुनंदा करमरकर (प्र. व. सा.)	१. प्रथम पारितोषिक २. द्वितीय पारितोषिक	सांघिक विजेतेपद
१२. मा. त्रोरावके महाविद्यालय वादस्पर्धा (श्रीरामपूर - ३० जानेवारी)	१. सतीश कामत (तृ. व. सा.) २. सुनंदा करमरकर (प्र. व. सा.)	१. वैयक्तिक प्रथम पारितोषिक २. वैयक्तिक तृतीय पारितोषिक	सांघिक विजेतेपद

येथे निर्देशिलेले हे उज्वल यश आपल्या वादसभेने केवळ दुसऱ्या सत्रात मिळविलेले आहे. थंदा वादसभेने एकूण आठ विजेतेपदांच्या टाळी, दोन उपविजेतेपदांचे करंडक आणि प्रथम क्रमांकाची बारा पारितोषिके मिळविली आहेत. उल्लेख परधुरामीय वक्ता म्हणून सतीश कामत याची निवड झाली आहे.

बीना ढवळीकर, विनय बेलसरे, सुनंदा करमरकर, माया टोणपी, वंदना जोशी, चंद्रशेखर हिरेमठ या विद्यार्थ्यांचा तसेच प्रा. ग. भा. जोशी, प्रा. विजय कारेकर या प्राध्यापकांचाही सहभाग होता. तसेच अरुण शिळीमकर, अरुण कणसकर, बुरांडे, मीठसागर इ. विद्यार्थ्यांचेही साहाय्य लाभले.

एस. पी. रिव्ह्यू

नव्या जुन्या सभासदांच्या समावेशाने समृद्ध झालेल्या एस. पी. रिव्ह्यूच्या संपादक मंडळाने यंदाही 'एस. पी. रिव्ह्यू' चे आठ अंक दिमाखाने सादर केले. द्वितीय सत्रातील पहिला अंक - एकंदर पाचवा अंक - हा डिसेंबरात 'दीपावली विशेषांक' म्हणून प्रसिद्ध करण्यात आला, तर डिसेंबरअखेर संपलेल्या 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाला' प्रतिसाद म्हणून काढलेला 'आंतरराष्ट्रीय महिला विशेषांक' हा संपूर्णपणे विनोदी आणि खेळकर साहित्याने सजलेला होता. आंतरमहाविद्यालयीन पातळीवर तर हा विनोदी विशेषांक गाजलाच, पण त्याला वृत्तपत्रीय प्रसिद्धीही मोठ्या प्रमाणात मिळाली.

एस. पी. रिव्ह्यूने हाताळलेला एक अगदी नवा विषय म्हणून या नंतरच्या 'सत्यजित राय विशेषांकाचा' उल्लेख करावा लागेल. नुकताच राष्ट्रीय सन्मान मिळालेले आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे दिग्दर्शक सत्यजित रे यांच्या कलासाधनेची विविध पैलूतून ओळख घडवणारा हा अभ्यासपूर्ण अंक तयार करताना शास्त्रशाखेच्या विद्यार्थ्यांनी विशेष हातभार लावला. श्री. अनिरुद्ध कुंडलकर व माधव डोंगरे हे संपादक होते.

अंकाची बहुरंगी, बहुदंगी सजावट करणारे श्री. विवेक सबनीस, श्री. अरुण शिळीमकर, श्री. अशोक भानुसे, श्री. शिरीष नाईक आणि आपल्या सुरेख हस्ताक्षरात अंक अक्षरशः कोरणारे कलाकार कु. विद्या मेहेंदळे, कु. सीता कुलकर्णी, श्री. माधव डोंगरे यांचे सहकार्यही अत्यंत मोलाचे आहे. एस. पी. आर. चे यंदाचे व्यवस्थापक होते श्री. सम्राट नाईक व श्री. विनय बेलसरे आणि अंकांच्या संपादनाची कामगिरी बजावली ती कु. बीना ढवळीकर, कु. सुजाता दुबळे, कु. मृणालिनी रानडे, श्री. चंद्रशेखर हिरेमठ, श्री. सतीश कामत, कु. प्रतिमा अग्निहोत्री आणि श्री. शिरीष सहस्रबुद्धे - या सर्वांनी !

एस. पी. आर. चे दोन सर्वांत महत्त्वपूर्ण घटक :

विद्यार्थिसाहित्यिक आणि विद्यार्थिवाचक : त्यातली नावं तरी किती द्यायची, आणि त्यांचे आभार तरी कसे मानायचे ? पण एक नक्की, की त्यांच्याशिवाय एस. पी. रिव्ह्यूला अर्थही राहिला नसता आणि अस्तित्वही !

स्नेहसंमेलन

या वर्षाचे वार्षिक स्नेहसंमेलन दिनांक १२ फेब्रुवारी ते १५ फेब्रुवारी १९७६ या कालावधीत साजरे झाले.

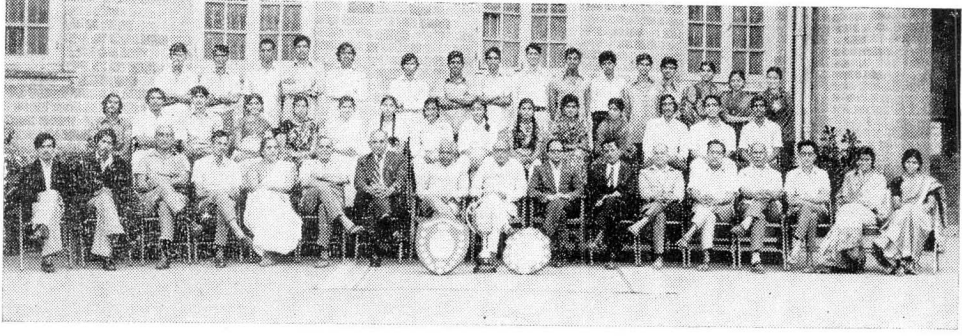
स्नेहसंमेलनप्रमुख म्हणून डॉ. प्र. आ. भागवतवार व प्रा. श. श्री. पंडित यांनी काम केले. संमेलनाच्या अल्पोपाहार विभागाचे काम प्रामुख्याने डॉ. दि. मु. वाघ यांनी केले. डॉ. व. के. मांडके यांनी प्रदर्शनविभागाचे काम पाहिले. गंमतजंमत ह्या विद्यार्थिप्रिय कार्यक्रमाचे नियोजन प्रा. मा. ध. गुर्जर यांनी केले तर खेळविभागाचे नियंत्रण प्रा. प्र. र. करमरकर यांनी केले.

१० विद्यार्थिप्रतिनिधींचे सहकार्य सुरुवातीपासूनच घेण्यात आले. संमेलनाच्या कार्यक्रमांची रूपरेषा व त्याप्रमाणे कार्यवाही करण्यात या विद्यार्थी प्रतिनिधींनी मनापासून कष्ट घेतले. विद्यार्थि-प्रतिनिधि-प्रमुख श्री. हणमन्त बा. कदम यांनी याबाबत बहुमोल साहाय्य केले.

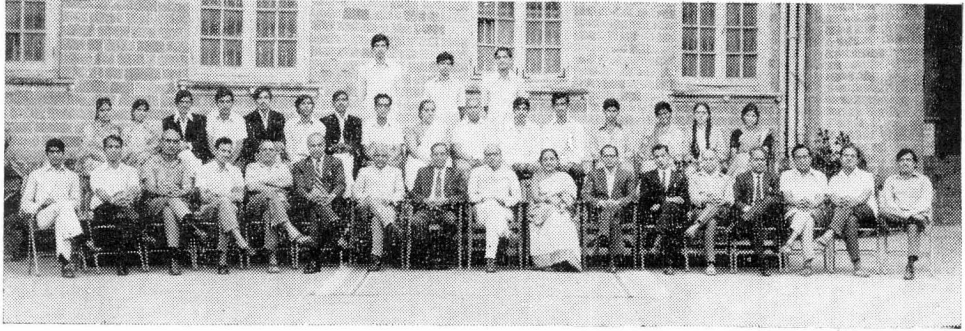
महाविद्यालयातील विद्यार्थिवर्ग सर्वच कार्यक्रमांत रस घेत होता. सकाळी हिरवळीवर भरपूर अल्पोपाहार झाल्यावर गंमतजंमतच्या विविध स्टॉल्सवर विद्यार्थिवर्गाची भरती ओसंडत असे. दरवर्षीप्रमाणे याही वर्षी गंमतजंमत विभागाने उल्लेखनीय उत्पन्न पैदा केले. यावर्षी रुपये ७५० या गंमतजंमत विभागातर्फे महाविद्यालयाच्या प्रागतिक योजनेसाठी म्हणून प्राचार्यांना देण्यात आले.

प्रदर्शन विभागाने जीवशास्त्र विभागाच्या इमारतीत वेगवेगळ्या विषयांच्या नावीन्यपूर्ण गोष्टींचे प्रदर्शन भरवलेले होते. कलाविभागातील कलाकुसरीच्या विविध वस्तू, अप्रतिम रेखाचित्रे, रांगोळ्या याबरोबर शास्त्रविभागातील निरनिराळ्या विषयांवरील उद्बोधक प्रयोग, शास्त्रीय कोडी, मनोरंजक माहितीपूर्ण फलक यामुळे विद्यार्थिवर्ग व त्याबरोबर निमंत्रित पालकवर्गदेखील या विभागात रस घेत होता. एकूण वेगवेगळ्या सत्तर प्रयोगमांडणीत शंभर विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला. सुमारे साडेतीन-चार हजार प्रेक्षकांनी ह्या प्रदर्शनास भेट देऊन समाधान व्यक्त केले.

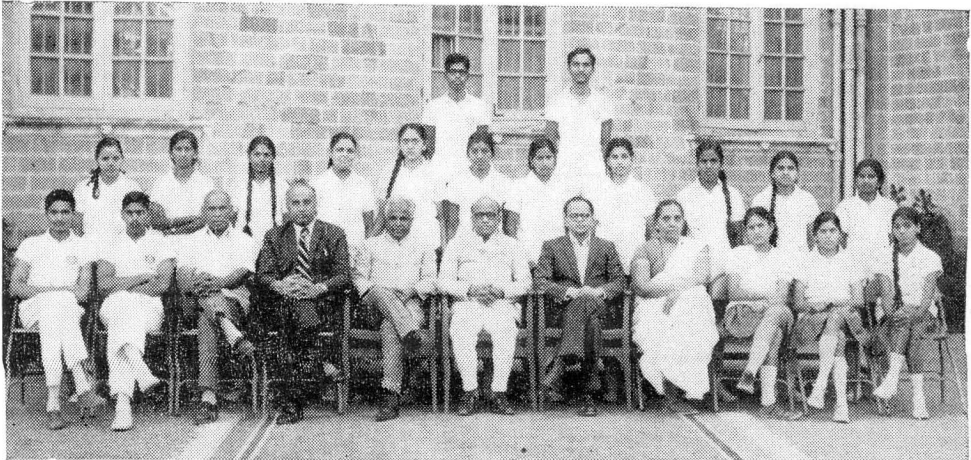
एकंदरीत स्नेहसंमेलन शांततापूर्ण व खेळीमेळीच्या वातावरणात पार पडले.

विद्यापीठ व राष्ट्रीय स्पर्धामध्ये वैयक्तिक पारितोषिके मिळविणारे विद्यार्थी

क्रीडा विभाग कार्यकारिणी १९७५-७६, कर्नल अधिकारी यांच्या समवेत

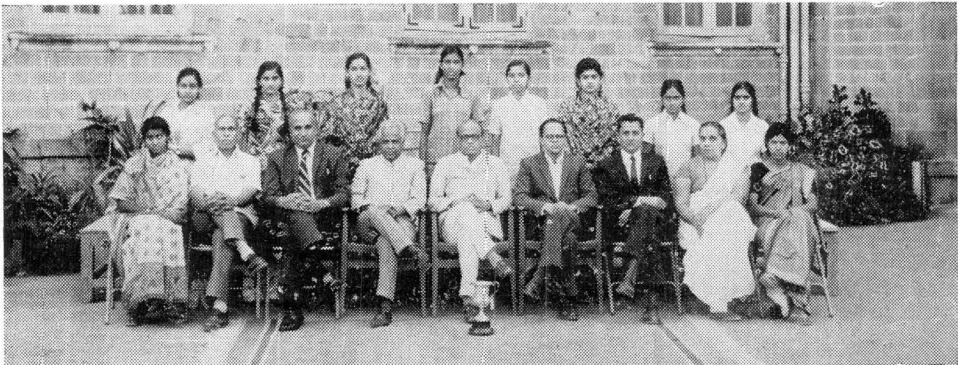
शारीरिक शिक्षण संघनायक १९७५-७६

मैदानी खेळ विजेता संघ, मुली १९७५-७६

कबड्डी विजेता संघ, मुली १९७५-७६

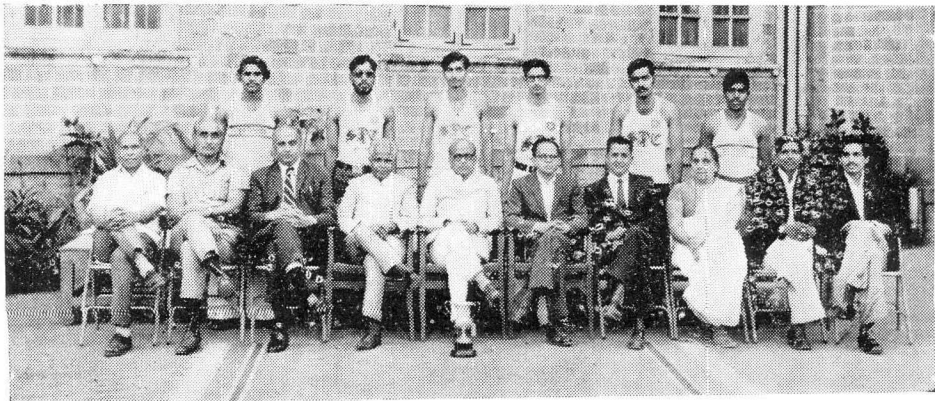
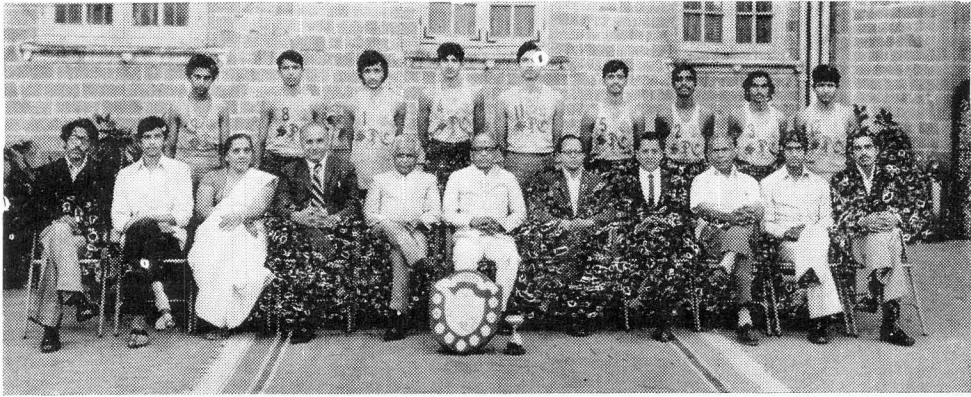
खो-खो विजेता संघ, मुली १९७५-७६

↑ कुस्ती विजेता संघ १९७५-७६

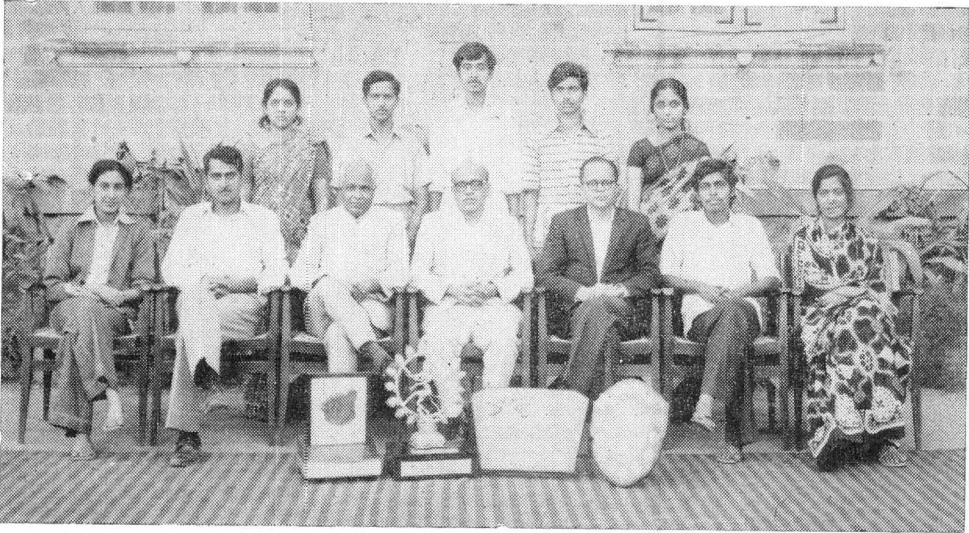
व्हॉलीबॉल विजेता संघ १९७५-७६ ↓

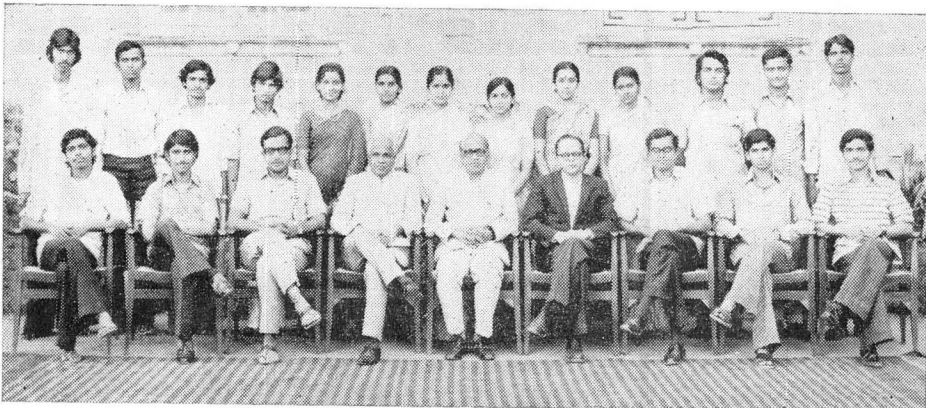
↑ वेटलिफ्टिंग विजेता संघ १९७५-७६

वादसभा १९७५-७६

नाट्यमंडळ १९७५-७६

राष्ट्रीय सेवा योजना

गतवर्षीप्रमाणेच या सेवा पथकाने पर्वती-पाचगाव वृक्षा-रोपण मोहिमेत हिरीरीने भाग घेतला व सुमारे दोनशे वृक्षांसाठी खड्डे करून आळी तयार केली व नवीन वृक्षा-रोपण केले. सप्टेंबर महिन्यात महाविद्यालयाच्या परिसरातील गाजरगवत निर्मूलन मोहीम पार पाडली व परिसर स्वच्छ केला.

दि. ६ ते १६ नोव्हेंबर १९७५ मध्ये महंमदवाडी, हडपसर येथे श्रमशिविर घेण्यात आले. प्रा. प्रताप शिरोळे यांच्या नेतृत्वाखाली पन्नास स्वयंसेवकांनी गावकऱ्यांच्या सहकार्याने तीन फर्लांगांचा रस्ता गावासाठी बांधून दिला; गावाच्या ओढ्यावर दोन पाईप टाकून बारमाही पूल तयार केला; गावच्या शाळेचे दगडी कुणवण दुरुस्त केले व उंडरी येथील दीडशे वृक्षांचे संगोपन केले. या शिविरात प्रा. शिरगुरकर, जगदीश गोडबोले, प्रा. सुहास जोशी व श्री. ज्ञानेश्वर तांदळे यांची अनुक्रमे 'वीस कलमी कार्यक्रम', 'बात्रा आमट्यांची चंद्रपूरची लोकविरादरी', 'शिव-छत्रपतींचे पन्हाळ्यावरील संकट', व 'संत तुकाराम' या विषयांवर उद्बोधक व्याख्याने झाली. समस्त गावकऱ्यांना या ज्ञानगंगेचा फायदा झाला.

विद्यार्थ्यांनी मंडईतील 'द्युणकाभाकर केंद्रा'मध्ये दर रविवारी जाऊन अन्नवाटप व स्वच्छता यांचे कार्य केले. स्वयंसेवकांनी पुणे शहरातील डॉक्टरांकडून गरिबांसाठी विविध प्रकारची औषधे गोळा करून दोन पेठ्या औषधे डॉ. बात्रा आमटे यांच्या चंद्रपूर गटातील आदिवासींना भेट म्हणून पाठविली. पुण्यातील अनेक डॉक्टरांनी या कामी सक्रिय सहकार्य केल्याबद्दल कृतज्ञ आहोत.

जानेवारी १९७६ मध्ये दोन दिवसांचे छोटे शिविर घेऊन महंमदवाडीच्या शाळेच्या क्रीडांगणाची व भिंतीची दुरुस्ती करण्यात आली.

शासकीय पुरस्काराने सुप्रसिद्ध शनिवारवाड्याची सफाई करण्याचे कार्य सातत्याने सात रविवार करून एक आगळा उपक्रम सुरू करण्यात आला.

दि. २८ फेब्रुवारी रोजी पुणे रेडक्रॉसच्या सहकार्याने महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा रक्तदानाचा कार्यक्रम पार पाडला. यामध्ये पन्नास युवकांनी रक्तदान करून आपल्या सामाजिक जबाबदारीची जाणीव व्यक्त केली.

३६ महाराष्ट्र बटालियन : राष्ट्रीय छात्रसेना

आपल्या महाविद्यालयातून एकूण दोन छात्रसेनाधिकारी व द्वितीय वर्षाचे एकूण चाळीस छात्रसैनिक १६ नोव्हेंबर ७५ ते २७ नोव्हेंबर १९७५ या कालावधीत देवळाली येथे झालेल्या संयुक्त वार्षिक प्रशिक्षण शिविरास उपस्थित होते.

२६ जानेवारी १९७६ चा 'प्रजासत्ताक दिन' उत्साहाने पार पाडला. 'आणीबाणीच्या काळातील छात्र-सैनिकांची कर्तव्ये' याविषयी मा. प्राचार्यांनी उद्बोधक विचार मांडले.

यावर्षी निधिनष्ट शिष्यवृत्त्यांसाठी पुढील छात्रसैनिकांची निवड झाली.

- (अ) हुतात्मा वसंत दाते पारितोषिक नेमबाजीसाठी
- (i) कॅडेट शहा योगेन्द्र रविन्द्रलाल.
- (ii) कापॉरल ब्रह्मक्षत्रिय दिलीप अंबादास हुतात्मा वसंत दाते पारितोषिक सुष्ठियुद्धासाठी
- (i) सार्जेंट पोफळे विजय नीलकंठ
- (ब) मेजर दबडवाव पारितोषिक 'बी' प्रमाणपत्र परीक्षेत सर्वप्रथम : अंडर/ऑफिसर जोशी हेमंत यशवंत
- (क) कै. वा. मा. दबडवाव पारितोषिक उत्कृष्ट सार्जेंट : सार्जेंट हसबनीस नरेन्द्र नारायण
- (ड) कॅप्टन कै. आर. एन. चापेकर पारितोषिक उत्कृष्ट छात्रसैनिक ला./का. कर्जे सदानंद दिगंबर
- (इ) कै. पी. आर. करमरकर पारि. उत्कृष्ट छात्रसैनिक : अंडर ऑफिसर यादव दिलीप जगन्नाथ
- (फ) मेजर डी. व्ही. कुलकर्णी पारि. उत्कृष्ट छात्रसैनिक सीनिअर अंडर/ऑफिसर गवळी निवृत्ती विठ्ठलराव
- (ग) मेजर रं. ना. गायधनी पारितोषिक 'उत्कृष्ट कंपनी सार्जेंट मेजर. - सा. मे. कुलकर्णी श्रीकांत वसंत छात्रसेनेच्या 'बी' व 'सी' प्रमाणपरीक्षांना आपल्या महाविद्यालयातून अनुक्रमे १७ व १८ छात्रसैनिक बसले आहेत. लेफ्टनंट जानवे अविनाश यांनी विभाग १ विभाग २ परीक्षांसाठी परीक्षक म्हणून काम पाहिले.

Gymkhana

After the commencement of the College term, which was bit late, we had to hurry through the meeting of the G.M.C.,

appointment of coaches for various games and activities, and appointment of Staff-in-charge for various departments.

The players started their practice right earnestly and in proper spirit. We have participated in all sports competitions and the league matches. Those gents and ladies who have shown outstanding performance in various games and sports at University and National level, are given special prizes in the nature of sportsgear. **1. Ajey Sidhaye** : This table-tennis player deserves the credit of being selected as a Captain of Maharashtra State Juniors Table-tennis Team and as well a participant in Gents T. T. Team, Maharashtra State, and he is the youngest player. He was ranked second in India in Junior Table Tennis. He is also selected to represent India in the Asian T. T. Tournaments to be held in N. Korea. **2. Kalpana Paropkari** : She has participated in all the three Test Matches played in India with the Touring New Zealand Ladies Cricket Team. **3. Nilima Tumpalliwar** **4. Usha Nagarkar** **5. Seema Khaniwale** : Under the Captainship of Nilima Tumpalliwar, Usha Nagarkar and Seema Khaniwale played in the International Ladies' Year Khokho Tournaments at Delhi. Under the Captainship of Usha Nagarkar, Tumpalliwar and Khaniwale won the Open National Ladies Khokho Tournament at Baroda. **6. Prasanna Tamhankar** : He is the best Goalkeeper of the Maharashtra Junior Waterpolo Team which is the National winner of this year. **7. Shirish**

Sahasrabnddhe : Special Debating prize. **8. Jyoti Sane** : Ladies' Individual Athletic Champion, honoured the College by snatching the Individual Championship three years in succession. **9. Hemant Katakkar** : not only scored highest points in Inter-collegiate Aquatics, but he also represented Poona University. He won the honour of being a member of the Maharashtra Junior Waterpolo team which is the National winner of this year. **10. Ratnakar Sawant** : A University Kabaddi player who has also shown an outstanding performance in Inter-Collegiate Kabaddi Matches, and Junior Interstate Tournaments.

This year we have won Ladies' General Championship with 81 points to our credit. It is still more creditable for ladies to have won the Ladies Athletic Championship for the third year in succession. Under the able guidance of coach, Shri S. D. Bhagwat, the team which included the following students : Prabhune Madhuri, Sane Jyoti, Walekar Rekha, Tumpalliwar Nilima, Nagarkar Usha, Kulkarni Arundhati worked hard and brought the crown of success to the College. The lion's share goes to Jyoti Sane who won the Individual Championship with 23 points out of 25. This honour has been bagged by her for the last three years in succession.

Our monopoly in winning the Ladies' Championship in Kabaddi during the last 12 years continuously, has also been retained this year i. e. 13th year in succession. This year Rekha

Walekar and Mangala Kamathe are selected for University. We have also won the Ladies' Khokho Championship. Asha Nagarkar and Usha Nagarkar are selected as Captain and Vice-Captain and Nilima Tumpalliwar, Kalpana Shah and Seema Khaniwale are selected for University. Ladies Cricket started this year only. We have done fairly well by commencing the practice right from the summer vacation under the able guidance of Shri Nirmal and later under Shri Madhav Ranade. We have won the Parashuramiya Club Championship. Bharati Date and Madhumati Shrotri were declared as best batswoman and best fielder respectively. It is our proud privilege to mention that Kalpana Paropkari was selected for all the three Test matches played against New Zealand. She has scored a century in Inter-Versity match. Bharati Date secured 17 wickets in the Inter-Versity Tournament. Bharati Date, Kalpana Paropkari, Madhumati Shrotri and Geeta Kulkarni were selected for Maharashtra State to play in Zonal Matches. They played for Poona University also. Sushama, Kale and Lira Rodricks are selected for Poona University Hockey team and Senior National Ladies' Hockey Championship. Alka Natu was the Captain of the Poona University Ladies' Badminton Team. We also won the Ladies' General and Individual championship in Chess. Tulshibagwale won the credit. Kale Sushama and Rodricks Lira represented the Maharashtra State at the All India Invitation Hockey Tournament at Delhi.

Gents section : Here we have done very well by winning Kabaddi, Volleyball, Weight-lifting and Wrestling Championships and second place in Aquatics Championship. However, our performance in the Athletic Meet was not up to expectation, though we had good many capable players. Shri. Ajey Sidhaye, a very outstanding, quick-footed P.D. Arts boy is the only junior boy who is selected for Maharashtra Mens' Table Tennis Team for the 37th Jaipur Nationals. Nay, he is also captaining the Maharashtra Juniors T. T. Team there. Previously he has won the Junior Western India T. T. Championship and second place in Maharashtra T.T. Championship. He also won the All India Prize Money T.T. Tournament at Kanpur. He represented Poona University. He is ranked fifth in India in Junior section. News is received that he is selected to represent India at the Asian T. T. Tournaments to be held in N. Korea.

Gymnastics : After long break we have won the most coveted Wrestling Championship by securing 19 points which include one first place by Ankush Bhosale, three second places and two third places. All these seven players were selected for Group and Shri Bhosale, Anil Kank, Bal Lohokare, Sharad Dhere were selected for the University. The credit of all this goes to our coach Shri Laxman Shendkar. I am proud to state that we have again won the Weight-lifting Championship for the second year in succession, by getting two first places by Suresh Jambhale for two years and Tukaram Balkawde, a new P. D. Arts enthusiast.

Credit of the same goes to our coach and past student, National Record-holder Shri Jagdish Pendharkar. Both the boys were selected for the Poona University. In Boxing S. Kank won the Championship and was selected for the University. We took part in Malkhamb and Judo also. In Kabaddi we have won the Championship with the help of the able coach Shri. Arun Wakankar, and Ankush Bhosale as a Captain and Ratnakar Sawant. Both these players were selected for the Poona University. Ratnakar Sawant got the Best Attackers Prize in Rana Pratap League Matches.

This year we won the Volleyball Championship. (1) Shri Khatavkar (2) Shri. Malusare (3) Shri. Jadhav these three were selected for National Volleyball. Pramod Khatavkar was selected for the University team and was also given the honour to do the work of a referee for the Central Railway Tournaments. Narendra Hasabnis was selected for the Junior Maharashtra Team. Sarvashri Pramod Khatavkar as Captain and Kondiram Malusare and Sudhakar Jadhav have played in the 24th Volley Ball Nationals from the Maharashtra Team. In Basket-ball our players have made record score of 135 points in league tournaments and Vijay Joshi has created a record by scoring 66 points in the same. Shekhar Date was selected for the West Zone Inter University Tournaments and he is selected for the Coaching Camp.

Swimming : It is pleasure to mention that Hemant Katakhar has captained the

Poona University Team and in the Inter-Collegiate Aquatics he has brought one first place and two second places. Sunil Date won one first place and one second place. We have won 4×100 Mtr. Free-style Relay and stood second in Medley Relay. We got second place in Swimming Championship. Hemant Katakhar, Prasanna Tamhankar, and Sunil Date were the members of the Waterpolo Team of Maharashtra which won the Championship at the National level. In Cricket Hemant Talwalkar as Captain of the Poona University Team and Arun Ghatpande, Peter Parmar and Milind Gunjal were selected for the Varsity Team. Arun Ghatpande scored a good century and second place in Single Wicket Tournament. Hemant Talwalkar got the prize for best fielding in the same tournament. Peter Parmar and Arun Ghatpande were selected for the Ranji Trophy Matches. Arun Ghatpande made a debut for Maharashtra in Ranji Trophy Tournament. Hemant Talwalkar, Peter Parmar, Milind Gunjal and Arun Ghatpande are currently undergoing training in Poona under the able guidance of Lt Col. H. R. Adhikari. This year 24 ladies and 14 gents were selected for Group Tournaments; 17 ladies and 15 gents represented the University and 9 ladies and 6 gents played for National in different Games from our College.

Prize Distribution

The annual function was held on 7th February, 1976. Lt. Col. Hemu Adhikari

presided over the function. The prize-winners were honoured and received the prizes at the hands of Smt. Kamal Adhikari.

Col. Adhikari advised the students and particularly the players that they should be self-restrained and avoid vices like cigarettes, drinks and should form regular habits which will definitely give them success in their career. He further pointed out that study and play are two sides of the same coin and therefore it would not be correct to attach more importance to one of them. Both should find a balanced place in life, if one wants to succeed. S. P. College has a long tradition of renowned players like Prof. D. B. Deodhar, Shri Sadu Shinde, Shri Babu Nadkarni and he hoped that the present winners would continue the tradition in future.

A photograph of Late Prin. B. V. Bhide was unveiled at the Swimming Pool at the hands of Prin. Mangalvedhekar on 25th Feb. 76. Late Prin. Bhide was the pioneer in the execution of the plan of the Swimming Pool with Shramdan by staff and students.

The services of Shri. Mangesh Aras, the state coach, were kindly spared by the Director of sports, M. S. for guiding our Basket Ball Teams.

Shri. M. D. Medhekar presented a silver crown to the idol of Shri. Hanuman in the Gymnasium on 22-2-76. The College thanks him for this exemplary gesture.

The National sports Organisation has announced Sports Talent Scholarships to four of our students (1) Hemant Katakhar, F.Y.B. Sc. (2) Usha Nagarkar, S.Y.B.A. (3) Seema Khaniwale, F.Y.B.A. (4) Sunil Upasani, F. Y. B. Sc. Heartly Congratulations !

In the Inter colleginte League cum Knockout Cricket tournament our cricket team conclusively won five out of eight matches and three were draw. Sarvashri Peter Parmar, Hemant Talwalkar, Arun Ghatpande and Pramod Karadkar were consistent batsmen while Mukund Deshmukh and Milind Gunjal were consistent wickettakers.

अठरावी कौशिक व्याख्यानमाला

अठरावी कौशिक व्याख्यानमाला वेदवाङ्मयाचे अभ्यासक, संस्कृत शब्दकोशाचे संपादक व डेक्कन कॉलेजचे प्राध्यापक डॉ. म.अ. मेहेंदळे यांनी दि. १२ ते १५ एप्रिल १९७५ पर्यंत गुंफली. व्याख्यानांचा विषय होता 'ऋग्वेदसंहिताकार आणि फादर एस्तेलर'. ऋषिप्रणीत मंत्रात संहिताकारांनी असंख्य बदल करून आजची ऋग्वेद संहिता तयार केली आहे असा दावा सेंट जेवियर कॉलेजचे माजी संस्कृताध्यापक फादर एस्तेलर यांनी केला आहे. या भूमिकेचे डॉ. मेहेंदळे यांनी भाषाशास्त्र, व्याकरणशास्त्र व छंदशास्त्र यांच्या आधारे समर्पक खंडन केले. मंत्रांनी जो अर्थ व्यक्त करावयाचा त्याचे प्रतीकात्मक प्रतिबिंब त्या पाठात दिसावे यासाठी ऋषींनीच जाणीवपूर्वक छंददोष ठेवले आहेत. अर्थाचे निराळेपण दाखविण्यासाठी वैदिक भाषेत स्वर अत्यावश्यक आहेत. पण फादर एस्तेलर यांनी स्वरविचार पूर्णपणे टाळला आहे. ऋग्वेदाचा मंत्रपाठ हा ब्राह्मणकालापूर्वीच सिद्ध झाला होता. संहिताकार ब्राह्मण काळातले आहेत. पण हे बदल त्यांनीच केले आहेत हा आरोप फादर एस्तेलर यांना सिद्ध करता आला नाही. फादर एस्तेलर यांनी संहिताकारांबद्दल अनुदार भाषा वापरून खऱ्या संशोधकाच्या भूमिकेस कलंकित केले आहे याबद्दल डॉ. मेहेंदळे यांनी खेद व्यक्त केला.

विद्यार्थी वसतिगृह

पुणे विद्यापीठ आरोग्यसेना योजनेतर्फे वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी दि. २४ ते २६ सप्टेंबर १९७५ या काळात झाली. बहुसंख्य विद्यार्थ्यांमध्ये डोळे किंवा दात यांचे दोष आढळून आले. त्यांच्या उपचारा-बद्दल विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यात आले.

दि. १५ जानेवारी रोजी तिळगूळ समारंभ डीन ऑफ स्टुडंट्स प्रा. श. द. भागवत यांच्या हस्ते झाला. संयुक्त वसतिगृह दिनाचा कार्यक्रम दि. ९ व १० फेब्रुवारी १९७६ रोजी झाला. गंमतजंमतचे उद्घाटन प्रा. प्र. र. करमरकर यांच्या हस्ते झाले. विविध मनोरंजनाचा ब्रह्मरदार कार्यक्रम साप्ताहिक मनोहरचे संपादक श्री. दत्ता सराफ यांच्या उपस्थितीत झाला. त्यांनी हस्तलिखित 'पालवी'चे प्रकाशन जाहीर केले. विद्यार्थ्यांना अनेक उद्बोधक चुटके सांगून त्यांनी कार्यक्रमात रंगत आणली. सौ. उषाताई सराफ यांच्या हस्ते विविध स्पर्धांतील विजयी विद्यार्थ्यांना पारितोषिके देण्यात आली.

ग्रंथालय विभाग

१ एप्रिल १९७५ ते ३१ जानेवारी १९७६ पर्यंत ग्रंथालयात २५४४ पुस्तकांची भर पडली. त्यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे :

नेहमीची खरेदी	९७०
कॉसिप ये जना	१५७
कोहसिप योजना	४३३
कर्जाऊ पाठ्यपुस्तक योजना	५५४
देणगी	
प्रा. अ. मि. शहा	१९७
प्रा. वा. पु. पटवर्धन	५८
प्रा. कृ. शं. हिंगवे	४३
ब्रिटिश कौन्सिल ग्रंथालय	४४
श्री. डी. के. जोशी, पुणे	१४
युसिस, मुंबई	१०
तृ. व. साहित्य (मराठी) विद्यार्थी	६
प्रा. रा. मि. ओतुरकर	६
डॉ. श्री. र. कावळे	३
भारत सरकार, दिल्ली	८
महाराष्ट्र शासन	१

ओरिएण्टल लॉगमन्स, मुंबई	३
प्रा. श्री. अ. पाटणकर	२
इतर	३५
देणगी एकूण	४३०

मार्च १९७५ मध्ये झालेल्या शालान्त परीक्षेत शेंकडा ७५% अग्न अधिक गुण मिळवून पदवीपूर्व वर्गात प्रवेश घेतलेल्या एकूण २२ विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तकांचा संच सप्रेम भेट देण्याचा समारंभ पुण्याचे महापौर व आमचे नामवंत माजी विद्यार्थी श्री. वसंतरावजी थोरात यांच्या अध्यक्षतेने दि. २२ जुलै १९७६ रोजी संपन्न झाला. अध्यक्षीनी विद्यार्थ्यांना बुद्धीबरोबरच शक्तीचीही उपासना करण्याचा सल्ला दिला. याच प्रसंगी मा. थोरात यांची पुणे शहराचे महापौरपदी निवड झाल्याबद्दल त्यांचाही सत्कार करण्यात आला.

दि. १४ ऑक्टोबर रोजी ग्रंथालयात सरस्वती पूजनाचा कार्यक्रम झाला. अनेक शिक्षक व प्रतिष्ठित नागरिक या प्रसंगी उपस्थित होते.

कर्जाऊ पाठ्यपुस्तक योजनेखाली गतवर्षीपर्यंत रुपये ४५००० खर्च झाले. पाचव्या योजनेमध्ये विद्यापीठ अनुदान मंडळाने रुपये २२५०० चे अनुदान मंजूर केले असून महाविद्यालय त्यात रुपये ७५०० ची भर घालणार आहे. गेल्या बारा वर्षांत एकूण ९४५२ विद्यार्थ्यांनी या योजनेखाली पाठ्यपुस्तके घेतली होती. चालू वर्षी १०४५ विद्यार्थ्यांना कर्जाऊ पाठ्यपुस्तकांचे वाटप केले आहे. त्यांचे सामाजिक व आर्थिक चित्र पुढीलप्रमाणे आहे.

(१) मागास व अन्य वर्गीकृत जाती	१४२
(२) आर्थिक दृष्ट्या मागासलेले	३०२
(३) प्राथमिक शिक्षकांचे पाल्य	८९
(४) स्वातंत्र्य सैनिकांचे पाल्य	१७
(५) अपंग	६
(६) इतर	४८९
(अ) कुटुंबातील अवलंबून असणाऱ्या व्यक्ती	
आठपेक्षा जास्त	११९
सहापेक्षा जास्त	९४
चारपेक्षा जास्त	१४८
तीनपेक्षा जास्त	६८
दोनपेक्षा जास्त	४३
फक्त एक	१७
एकूण	१०४५

(व) पालकांचे आर्थिक उत्पन्न	
वार्षिक रुपये १२०० पेक्षा कमी	४२५
२००० पेक्षा कमी	५४
३००० पेक्षा कमी	९५
४००० पेक्षा कमी	९०
५००० पेक्षा कमी	१०९
८००० पेक्षा कमी	१७२
१०,००० पेक्षा कमी	५४
१०,००० पेक्षा जास्त	४६
एकूण विद्यार्थी	१०४५

पंतप्रधानांच्या वीस कलमी घोरणाच्या अनुसार ही योजना विद्यार्थी हितासाठी राबविली जात आहे. विद्यार्थ्यांनी आपली जुनी पुस्तके 'गरीब विद्यार्थी पुस्तकपेढी'स द्यावीत असे कळकळीचे आवाहन आहे.

परशुरामीय प्रतिष्ठान

स. प. चे आजी, माजी विद्यार्थी व हिताचिंतक यांच्या-कडून वेळोवेळी मिळणाऱ्या देणग्यांतून परशुरामीय प्रतिष्ठान उभे झाले आहे. महाविद्यालयाच्या सर्वांगीण विकासासाठी लागणारे आर्थिक साह्य उपलब्ध करून देणे हा या प्रतिष्ठानाचा उद्देश आहे.

माजी विद्यार्थ्यांनी प्रतिवर्षी किमान एक दिवसाचे उत्पन्न या प्रतिष्ठानास द्यावे अशी लघुदानाची योजना आहे. आपण दिलेल्या पैशाचा विनियोग पुढीलप्रमाणे होणार आहे.

महाविद्यालयाच्या विकासासाठी आवश्यक असणारा वास्तुविस्तार; महाविद्यालयातील विद्यमान विभागांचे संवर्धन; नवीन विषय विभागांचे आयोजन; विद्यार्थी हित-संवर्धक उपक्रमांचे संयोजन.

प्रतिष्ठानास दिलेल्या देणग्या आयकरमुक्त आहेत.

१९७५-७६ मधील परशुरामीय प्रतिष्ठानाचे देणगीदार

देणगीदाराचे नाव	रक्कम रुपये
प्राचार्य के. पं. मंगळवेढेकर	२५.००
श्री. आर. डी. कुलकर्णी	७५.००
„ पी. ए. पुरोहित	५१.००
„ व्ही. डी. देसाई	२८.००

डॉ. एम्. जी. शेवडे	१०१.००
श्री. पीतांबर चौधरी	१०१.००
„ बी. एस. दाखे	१०१.००
डॉ. व्ही. एन्. सातवेकर	६००.००
प्रा. आर. एन्. गद्रे	१००.००
प्राचार्य एस. जी. हुल्याळकर	१०१.००
डॉ. वा. रा. ढमढेरे	१००.००
प्राचार्य रा. रा. मालेगावकर	६१.००
श्री. अनंतराव कुलकर्णी	१०१.००
„ म. स. पारखे	१,०००.००
प्राचार्य व्ही. एन्. नूलकर	२५०.००
श्री. एस. जी. खाजगीवाले	१०१.००
„ कालिदास मराठे	११.००
„ व्ही. एम्. कुलकर्णी	२५.००
सौ. मोहिनी निमकर	३००.००
डॉ. पु. ग. सहस्त्रबुद्रे	५०.००
श्री. कृ. शं. हिंगवे	१०१.००
डॉ. ए. डी. जोशी	१०१.००
श्री. एस. एस. साने	३५.००
डॉ. जी. एम्. आपटे	१००.००
„ व्ही. पी. कुलकर्णी	२००.००
„ एस. व्ही. काळे	५१.००
श्री. जी. व्ही. कुवेर	२५.००
श्री. आणि सौ. अर्जुनवाडकर	१६.००
„ ए. एस. लांजेकर	५१.००
सौ. कुंदा वर्तक	१,०००.००
„ कुसुम पंडित	१०१.००
„ कमलाबाई वैद्य	१००.००
श्री. व्ही. बी. अभ्यंकर	१०१.००
स्मिता गोडबोले	१००.००
सौ. सुमती संत	६१.००
„ कुसुम ताम्हणे	१००.००
„ प्रतिभा खाडिलकर	१००.००
श्री. एस. व्ही. जोशी	१००.००
कु. वीणा पाळंदे	२५.००
कु. शैला आठवले	२५.००
श्रीमती मैनाताई गाडगीळ	१०१.००
सौ. नीना फळणीकर	५०.००
श्रीमती उषा घोटणकर	३०.००

सौ. वीणा गोरे	२५.००
सौ. शैलजा दाबके	२५.००
श्री. डी. जी. जोग	२५.००
सौ. विद्या केतकर	१०.००
कु. विनया देशपांडे	१०.००
सौ. अनुराधा गरूड	१५.००
सौ. कुसुम बेदरकर	५.००
सौ. अंजली ठकार	१०१.००
श्री. प्रदीप चिकटे	५१.००
सौ. सुमती विश्वनाथन	१००.००
श्री. ए. ए. सबनीस	१२५.००
सौ. अनसूया लिमये	५०.००
कु. प्रतिभा परांजपे	२५.००
श्री. पी. व्ही. जोशी	१०१.००
सौ. कालिंदी केसकर	२५.००
सौ. सुनंदा लोणकर	२५.००
श्री. व्ही. पी. लेले	२५.००
सौ. छाया मुळे	२५.००
डॉ. विद्या गोखले	२५.००
श्री. जी. एस. कुलकर्णी	२५.००
सौ. मनीषा गोखले	५०.००
श्री. रवींद्र भट	२५.००
श्रीमती आशा परांजपे	२५.००
सौ. मीना कुलकर्णी	२५.००
सौ. आशा चिटणीस	२५.००
सौ. सुधा बेवहा	२५.००
सौ. नीलिमा रेड्डी	२१.००
कु. विद्या सहस्रबुद्धे	१५.००
श्री. जी. एम्. साठे	१५.००
श्री. पी. जी. साठे	१५.००
सौ. आय. एन. कानडे	१५.००
श्री. एस. एस. खान	१५.००
सौ. माधुरी धर्माधिकारी	११.००
सौ. ऊर्मिला अत्रे	११.००
कु. रोहिणी डाके	११.००
श्री. जी. एम्. रेगे	११.००
सौ. छाया गोडबोले	११.००
सौ. मीनाताई गर्दे	१०.००
कु. स्वाती काळे	१०.००

श्री. आर. पी. खरे	१०.००
श्री. व्ही. एस. गोडबोले	५.००
सौ. शुभदा सोमण	५.००
सौ. हेमा रिसवाडकर	५.००
सौ. हेमलता वाटवे	५.००
सौ. पल्लवी देशपांडे	५.००
श्री. व्ही. बी. फडके	१०.००
श्री. वाय. व्ही. द्विवेदी	५००.००

३१३।७५ अखेरची जमा रु. ११६१.६८
 ४ मार्च १९७६ अखेर एकूण जमा रु. ८६३६.६८

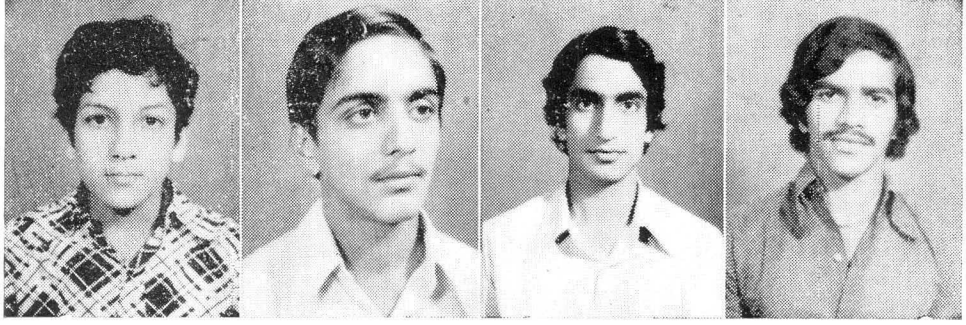
आपणही या लघुदानात सहभागी व्हावे अशी विनंती आहे.

माजी विद्यार्थी मंडळ

मंडळाच्या अध्यक्षपदी या वर्षी श्रीमान म. स. तथा बाबूरावजी पारखे यांची निवड झाली. वृत्तान्त वर्षी पाच आजीव सभासद व १४४ साधारण सभासद नोंदले गेले. कार्यकारिणीने पदाधिकार्यांच्या निवडणुकीसंबंधीचे नियम संमत केले. माजी विद्यार्थ्यांच्या यशाची, गौरवाची पुढील माहिती मंडळाकडे आली आहे. सर्वश्री वसंतराव थोरात व नारायण वैद्य यांची पुणे महानगरपालिकेचे अनुक्रमे महापौर व उपमहापौर म्हणून निवड झाली. सर्वश्री कोंडदेव सावळाराम पानसे, (मुख्याध्यापक रास्तापेठ ए. सो. हायस्कूल, पुणे) व भानुदास महादेव पागनीस (मुख्याध्यापक, टिळक हायस्कूल, कराड) यांस शिक्षक-दिनी राष्ट्रपति-पुरस्कार मिळाला. खालील माजी विद्यार्थ्यांनी सादर केलेले प्रबंध मान्य करून पुणे विद्यापीठाने त्यांना पीएच. डी. पदवी दिल्याचे घोषित केले.

(१) वा. ना. तुंगार - 'औद्योगिक क्षेत्रातील नोकर-शाही - एक सामाजिक अभ्यास' (२) सौ. अंजली ठकार - 'कौमारवय ओलांडलेल्या महाविद्यालयीन तरुणींचा विवाह व तत्संबंधी समस्यांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण' (३) प्रा. प्र. वि. केळकर Fungi of Maharashtra - Botany & Mycology (४) सु. ना. गोगटे - Some application of the new Electrodeless discharge gas chromatographic detector (५) अ. म. गोखले - Study in Nitrogen Hetero-

विद्यापीठ व राष्ट्रीय स्पर्धात चमकलेले खेळाडू

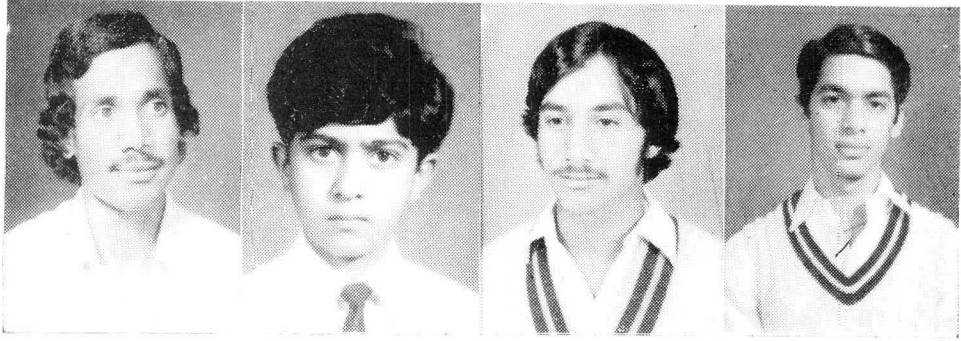

अजय सिधये

हेमंत कटकवर

शेखर दाते

रत्नाकर सावंत

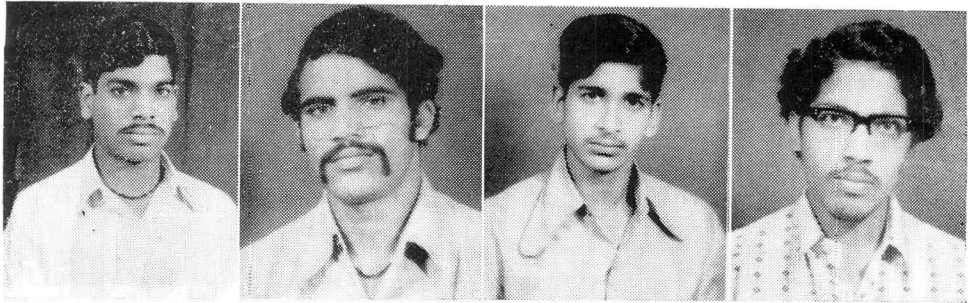

पीटर परमार

मिलिंद गुंजाळ

अहणःघाटपांडे

हेमंत तळवलकर

तुकाराम बळकवडे

सुर्यकांत जांभळे

नरेंद्र हसबनीस

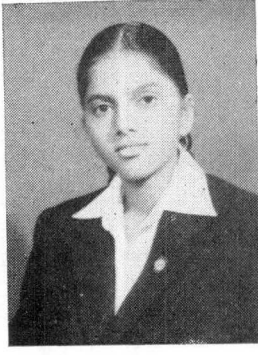
प्रसाद खटावकर

नेहाल जोशी

विकीत सावन

मनीस व्यापार

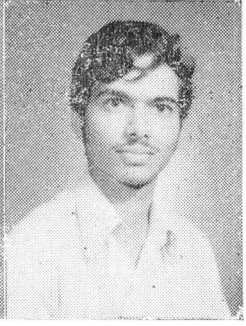
कु. ज्योती साने

कु. रेखा बालेकर

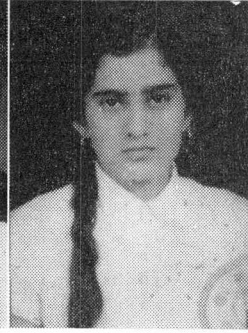
कु. सुपमा काळे

शिरीष सहस्रबुद्धे

कु. सीमा खाणीवाले

कु. उषा नगरकर

कु. आशा नगरकर

कु. नीलिमा तुमपल्लीकर

कु. कल्पना परोपकारी

कु. भारती दाते

कु. सुपमा तुळशीबागवाले

कु. अलका नाठ

एन्. सी.-सी. नेव्हल युनिटमध्ये कमिशन

Cyclic Compound. (६) श्रीकांत गंगाधर दाते
Chemical Reactions of Bis-dimethyl-
glyoximate Nickel II. (७) सौ. अनुपमा अविनाश
लिमये - Retention Studies in Alkali and
Alkaline Earth Metal arcetus.

पुणे विद्यापीठाच्या कार्यकारिणीवर पुढील माजी विद्यार्थी
निवडून आले. डॉ. ए. व्ही. संगमनेकर, श्री. पतंगराव
कदम, प्राचार्य एस्. डी. पाटील (कोपरगाव) व श्री.
नी. चिं. जोशी.

प्रजासत्ताक दिनी महाराष्ट्र शासनाने राज्य पुरस्कार
देऊन पुढील माजी विद्यार्थ्यांचा आदर्श शिक्षक म्हणून
गौरव केला. डॉ. प्र. ल. गावडे (पुणे), सौ. मंगला
उकडवे (पुणे), श्री. ना. बा. परदेशी (करमाळा)

प्रजासत्ताक दिनी भारत सरकारने राष्ट्रपतींचे पोलिस
पदक देऊन श्री. म. नावर यांचा गौरव केला.

अखिल भारतीय ग्रंथालय परिषदेचे उपाध्यक्ष म्हणून
श्री. कृ. शं. हिंगवे यांची चौथ्यांदा फेरनिवड झाली.
श्री. वा. ल. मंजूल यांची महाराष्ट्र विभागाचे उपाध्यक्ष
म्हणून निवड झाली.

अखिल भारतीय देशी भाषा मुद्रणश्रेष्ठता स्पर्धेमध्ये
श्री. चिं. स. लाटकर यांनी छापलेल्या ग्रंथास भारत
शासनाचे तिसऱ्या क्रमांकाचे पारितोषिक राष्ट्रपतींनी
दिले आहे.

राष्ट्रीय शिक्षा अनुसंधान संस्था, नवी दिल्ली, यांचेतर्फे
आयोजित केलेल्या निबंधस्पर्धेत सौ. कुसुमताई वेदरकर
यांच्या निबंधास प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक मिळाले.

श्री. विश्वास मेहेंदळे यांची भारत सरकारतर्फे दूरचित्र-
वाणीच्या लंडन येथील प्रशिक्षणासाठी निवड झाली.

वरील सर्व माजी विद्यार्थ्यांचे हार्दिक अभिनंदन

[माजी विद्यार्थ्यांच्या गौरवाची गाथा या स्तंभातून
प्रसिद्ध करण्यास आम्हांस आनंद वाटे. आपल्या परिचित
माजी विद्यार्थ्यांच्या गौरवाची, यशाची माहिती माजी
विद्यार्थी मंडळाकडे अवश्य पाठवावी.]

स. प. म. सहकारी ग्राहक भांडार

भांडाराची वार्षिक सभा दि. १२-१२-७५ रोजी झाली.
त्यात कार्यकारी समितीवर सर्वश्री एस्. एम्. देवकुळे,
एस्. व्ही. गोखले, श्री. के. व्ही. अहिरे, प्रा. पां. ना.
कुलकर्णी व श्री. ऋ. धों. वैद्य यांची निवड झाली. प्रा.

श. श्री. पंडित हे अध्यक्ष, प्रा. पां. ना. कुलकर्णी हे
कार्याध्यक्ष व श्री. देवकुळे हे कार्यवाह म्हणून निवडले गेले.
भांडाराची सन १९७४-७५ ची वार्षिक उलाढाल रुपये
६५०००/- असून निवळ. नफा रुपये ३१२.७६ आहे.
भांडाराने सन १९७४-७५ साली चार टक्के लाभांश
जाहीर केला आहे. भांडाराचा फायदा विद्यार्थी वर्गाला
अधिकाधिक व्हावा म्हणून वीस कलमी कार्यक्रमाखाली
भांडाराने अनेक नव्या योजना आखल्या आहेत. ग्राहकांची
अधिक चांगली व विनम्र सेवा हेच भांडाराचे धोषवाक्य
आहे.

निधिनिष्ठ शिष्यवृत्त्या व पारितोषिके (१९७५-७६)

शिष्यवृत्ती/पारितोषिकाचे नाव	मिळालेल्या विद्यार्थ्यांचे नाव
पार्वतीबाई प्रतिनिधी विशाळगडकर प्राचार्य विनायकराव आपटे पर्स फंड कृष्णाजीपंत अनंत राजवाडे पारि. तेजोमणी पाठक पारि. आनंदीबाई मराठे पारितोषिक अनंत फंड मनोरमा पोफळे पारि.	कु. करमरकर सुनंदा टोणपी माया अच्युत अग्निहोत्री प्रतिमा श्रोत्री मधुमती कु. पेंडसे अंजली पेटकर अनिल रा. १. कापरे प्रदीप श्रीराम २. देशपांडे दीपक श्रीधर कु. अंजली देसाई गोखले किरण दिनुकर कु. अग्निहोत्री प्रतिमा पटवर्धन संजीव दमढेरे ए. जी. पुरोहित किशोरी र. पटवर्धन वासंती वा. कु. ताडफळे वंदना टोणपी माया कु. सावंत विद्या
विष्णु मोरेश्वर लोणकर पारि. चितळे जोशी पारि. केशव महादेव खेर, संस्कृत नारायण श्रीधर रानडे पारि. रा. ब. बापू हरी गोडबोले सुदृढ शरीर पारितोषिक नरहर वापूजी जोशी पारि. गो. ज. विश्ने पारितोषिक देशस्थ ऋग्वेदीय पांडुरंग पारि. कै. सौ. यमुनाबाई मराठे पारि. श्रीमती यमुनाबाई पाळवीकर वास्तवशास्त्र पारितोषिक	

ए. के. गोडबोले पारि.
सौ. सीताबाई दांडेकर पारि.
महाराष्ट्रीय कलोपासक दिवाकर
कै. हरी गणेश गोडबोले पारि.
हुतात्मा नारायण ऊर्फ
वसंत बाळकृष्ण दाते पारि.

कै. ब. य. गोडबोले पारि.
रमाबाई आत्माराम जोगळेकर
पारि.
सौ. सरस्वतीबाई मोरेश्वर जोशी
प्राचार्य शं. वा. दांडेकर पारि.
दुर्गाबाई साठे दान साह्य
मेजर दबडवाव पारितोषिक
कै. मधुसूदन दत्तात्रय पानवलकर
पारि.
कै. काशिनाथ वासुदेव जोशी
पारि.

डॉ. गणपुले शिष्यवृत्ती
कै. डॉ. महादेव यशवंत बोरकर
पारितोषिक
कै. वि. अ. नाईक शिरोडकर
स्मृती पारितोषिक
श्रीमती पुष्पा गोविंद पुरोहित
पारितोषिक
कै. प्रा. वा. मा. दबडवाव पारि.
मेजर वा. मा. दबडवाव मेमोरियल
कै. र. ना. चापेकर पारितोषिक
डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे
अभिरूप लोकसभा पारि.
कै. रवींद्र जोशी पारितोषिक
कै. प्रा. ग. न. चापेकर पारि.

कै. प्राचार्य र. दा. करमरकर
कै. शामराव लिमये स्मृती
शहा हर्डीकर पारि.
डॉ. बाक्रे-नारळीकर पारि.
कुमार ज्ञानेश्वर जोगळेकर पारि.

पुरोहित प्रमोद
अंतुरकर अनिल विष्णु
दीक्षित उषा मधुकर
सौ. बापट विनया
१. देशपांडे प्रतिमा
२. शहा यू. आर.
३. ब्रह्मक्षत्रिय डी. ए.
४. पोफळे व्ही. एन.

दीक्षित उषा मधुकर
रिसबूड वंदना

श्री. डेकणे माधव
कु. अग्निहोत्री प्रतिमा
जोशी रोहिणी सदाशिव
जोशी एच. वाय.
पाठक नंदिनी बाळकृष्ण

कु. केसकर शोभना
जोशी सुषमा मोरेश्वर
राइलकर आनंद
मनोहर
इनामदार सुनील
विनायक
जोशी माधुरी
काशिनाथ
खाराईत आमोद
हसबनीस एन. एन.
कर्वे एस. डी.
१. सहस्रबुद्धे शिरीष
२. मंजिरी परांजपे
घाटपांडे अरुण
१. आठवले अमीर
२. कात्रे शशिकांत
केळकर जयश्री विष्णु
पुरोहित प्रमोद
आठवले अमीर
परांजपे माधव अवधूत
कु. टोणपी माया

क. श्रीपाद भीमराव आपटे पारि.
कै. विश्वनाथ नरहर लाटकर पारि.
स. प. महाविद्यालय रसायनशास्त्र
विभाग सेवक पारि.
मालती माधव पारि.
कै. डॉ. एन. एल. फळणीकर पारि.

कै. श्री. शांताबाई जोगळेकर
पारि.
वै. ह. भ. प. शंकर वामन ऊर्फ
सोनोपंत दांडेकर पारि.
कै. उमाबाई नीळकंठ दांडेकर
पारि.
श्रीपाद शंकर गोळे पारि.
सौ. कमल गोखले पारितोषिक
हुतात्मा वसंत दाते पारि.

यशवंत स्कॉलरशिप
नीळकंठ नारायण भट शि.
गोपाळ मोरेश्वर शेंबेकर शि.
द. ब. मराठे संस्कृत शि.
गणेश हरी डांगरे शि.
दिवाण बहादुर गोडबोले शि.
रामचंद्र नारायण अदमणे शि.
विनायक बाबाजी घाणेकर शि.
राधाबाई फाटक फ्री मॅटर्निटी
वर्क मेमोरियल पारि.
श्रीधर बळवंत पाटणकर शि.
सरस्वती शि.
रावबहादुर गौतमचंद मोतीचंद
शहा शि.

मोरो रामकृष्ण पेंडसे शि.
नारायण धोंडो साठे पारि.
रामकृष्ण भिकाजी जोशी शि.
सीताबाई रामकृष्ण जोशी

कु. टोणपी माया
जयश्री के.
लक्ष्मीनारायण
पुरोहित प्रमोद चिंतामण
जोशी राजीव केशव
पुरोहित प्रमोद
चिंतामण

लोकरे देवयानी उद्वव
जोशी सुषमा मोरेश्वर
आठवले अमीर
पटवर्धन संजीव
गोखले किरण दिनकर
१ कटककर हेमंत
२ करमरकर उत्तरा
फडके अंजली मोहन
बापट सौ. विनया
मोघे मीरा पुरुषोत्तम
कु. पेंडसे अंजली गणेश
गोडबोले हेमंत भास्कर
तळवलकर हेमंत
पुराणिक संध्या
निकम राजन शिवाजी
रिसबूड वंदना

अग्निहोत्री प्रतिमा
दाते भालचंद्र गणेश
१. कु. ललवाणी
शैलजा
२. कु. शहा मीनाक्षी
अभ्यंकर प्रतिभा
कुबेर बाळकृष्ण
जगन्नाथ
घाणेकर शुभदा
तपस्वी माधुरी

नारायण पांडुरंग साठे. शि.

हरी अनंत गोगटे शि.

केदारेश्वर केशव गोखले शि.

मार्तंड केशव गोखले शि.

सौ. पार्वतीबाई देसाई

रावसाहेब व्ही. ए. पटवर्धन

यांच्या भगिनी. शि.

राजकुमार रामचंद्रराव पटवर्धन

पारि.

वामन विनायक ऊर्फ

अप्यासाहेब गडकरी पारि.

अनंत ना. जकाते व गोदूबाई

जकाते पारितोषिक

शशिभूषण कृष्णराव नातू शि.

ग. रा. बापट शुल्कसवलत

इचलकरंजी स्टेट शुल्कसवलत

कै. रखमाबाई ढमढेरे

शुल्कसवलत

मोरो रामकृष्ण पेंडसे पारि.

कै. रामचंद्र चिंतामण नगरकर

पारि.

नीळकंठ त्रिंबक मेहेंदळे शि.

१ अभिहोत्री प्रतिमा

२ पेंडसे अंजली

सौ. बापट विनया

बराटे आशा

भालेराव सरोजिनी

इनामदार किरण

कु. भावे माधुरी

१ देशपांडे नीता

२ प्रधान सुदर्शन

पैठणकर नीरा

१ कु. टोणपी माया

२ धर्माधिकारी शैलजा

कोक्रीळ शांभवी

१ मोघे महेश

२ दांडेकर एस. एस.

३ परुळेकर अरुण

४ परुळेकर विनायक

साने अरुण शांताराम

फडके रंजना गोविंद

ढमढेरे दीपक प्रभाकर

१ वैद्य स्नेहलता

२ मेहेंदळे विद्या माधव

रमाबाई पांडुरंग फळणीकर पारि.

कृष्णाबाई अनंत तांबे पारि.

श्रीमती माईसाहेब वारे शि.

रावबहादूर सीताराम गणेश परांजपे

कै. गो. ज. विंझे पारि.

वा. त्रि. देसाई पारि.

श्री. गणेश बापूजी बापट शि.

गुरुनाथ मुद्दापूर पारि.

नारायण गणेश डोंगरे शि.

कै. इंदिराई लक्ष्मण खरे पारि.

कै. सौ. लक्ष्मीबाई धोंडोपंत

कुलकर्णी व कै. श्री. धोंडोपंत

रामकृष्ण कुलकर्णी पारि.

कै. प्र. र. करमरकर पारि.

मेजर द. वि. कुलकर्णी पारि.

कै. मथुराबाई कुलकर्णी पारि.

दौंड नेने शि.

श्रीमती गंगूबाई खुपेरकर शि.

कै. सौ. इंदुमती रघुनाथ फडके

विष्णु इंदिरा जोशी जीवशास्त्र पा.

श्रीकृष्ण सीताराम केळकर पारि.

प्रा. शंकरराव गोखले पारि.

कै. सीताबाई परशुराम पारि.

प्रा. हुल्याळकर तत्त्वज्ञान पारि.

मेजर रं. ना. गायधनी पारि.

१ कु. टोणपी माया

२ गोखले ऋचा

अभिहोत्री प्रतिमा

फणसाळकर श्रीनिवार

साने हेमंत दत्तात्रय

विंझे मेनका

भट शैलजा

१ आठवले अमीर

कु. भिसे ज्योती

१ योगी मंगला

२ गोखले ऋचा

कु. देशपांडे प्रतिमा

परांजपे माधव अवधूत

यादव डी. जे.

गवळी एन. व्ही.

परांजपे माधव अवधूत

१ नेने शुभा शंकर

२ हंपीहल्लीकर सुरेखा

जोग सुनिता गोविंद

जोशी सुपमा मो.

भगली नितीन

वैद्य नंदिनी विडळ

कानडे विद्याधर कृ.

पाठक नंदिनी बा.

१ कर्वे माधुरी

कुलकर्णी एस. व्ही.

सुकतातचि जगि या.....

प्रा. र. द. फडके

आपल्या महाविद्यालयाचे माजी विद्यार्थी व गणिताचे प्राध्यापक रमेश दत्तात्रय फडके यांचे शुक्रवार दि. २६ मार्च १९७६ रोजी मुंबई येथे अकाली निधन झाले. जन्मतःच असलेल्या हद्रोगाशी त्यांना आयुष्यभर सामना करावा लागला. शाळांत परीक्षेत अत्युच्च दर्जाचे यश संपादन करून १९५८ साली त्यांनी महाविद्यालयात विद्यार्थिदशेस प्रारंभ केला. हृदय विकारामुळे दोन वर्षे त्यांच्या महाविद्यालयीन शिक्षणात खंड पडला परंतु त्यामुळे खचून न जाता जिद्दीने त्यांनी १९६४ साली गणित प्रमुख विषय घेऊन बी. एस्.सी. परीक्षेत विशेष प्रावीण्यासह प्रथम वर्ग मिळवून महाविद्यालयात प्रथम क्रमांक मिळविला. व १९६७ साली IIT पवई येथून एम. एस्.सी पदवी परीक्षेत विशेष प्रावीण्यासह प्रथम वर्ग मिळविला. १९७० साली महाविद्यालयाच्या गणित विभागात प्राध्यापक म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. विद्यार्थीविषयी अपार प्रेम व सहानुभूती त्यांना वाटत असे. त्यांचे ग्रंथप्रेम सर्वश्रुत आहे. मासिक पगाराचा किमान १/३ हिस्सा ते ग्रंथखरेदीसाठी खर्च करीत. ईश्वर त्यांना सद्गती देवो !

**MAX MUELLER
BHAVAN POONA**

**Indian Institute
of
German Studies**

**Branch of
the Goethe Institute
Munich**

The M. M. B. Poona is the only branch of the Goethe Institute outside Germany to conduct Two-Months Intensive Courses in the German Language, offering hostel facilities as well.

**THE NEXT INTENSIVE
COURSE COMMENCES ON
April 21st, 1976**

**EVENING COURSES START
TWICE A YEAR.
THE NEXT SEMESTER
WILL START ON
June 21st, 1976**

Apart from the language classes, the M. M. B. Poona organises various cultural functions like filmshows, exhibitions, concerts, lectures, seminars, etc.

NO MEMBERSHIP FEES
Those interested in the cultural functions may kindly send their names and addresses for the mailing list of our monthly programmes.

For all inquiries please contact—

**MAX MUELLER
BHAVAN**

14/3-B, Boat Club Road, Poona-1
Tel. : 24945

Survey Reports

1.

Sample survey of Pre-Degree Students to study Their Educational and Financial Difficulties

(Conducted under Cosip Scheme)

Survey Team

- Prof. M. K. Kelkar, S. P. College ■ Prof. P. S. Chirputkar, Modern College
- Prof. A. K. Mahajani, Fergusson College ■ Prof. P. R. Sabne, A. G. College
- Prof. K. T. Kashid, Modern College ■ Prof. A. W. Naik, S. P. College
- Prof. (Mrs.) P. G. Limaye, Fergusson College.

2.

Survey of Implementation of Higher Secondary Education in Maharashtra

(Conducted by Parashuramiya in 1975-76)

Survey Team

- Prof. R. N. Gaidhani ■ Prof. A. G. Jumde ■ Prof. A. W. Naik
- Kishor Shevade, S.Y.B.A.

1. Introduction

1.1 General

In the career of a student Pre-degree year is an important stage. When he takes admission to the P. D. Class, he is transferred from the school to the college. The atmosphere in the college is altogether different from that in the school. The method of education suddenly changes. From P. D. class he has to rely more and more on self-education. The relations between teachers and students are closer in schools than in colleges. The classes in the colleges are comparatively bigger. Above all, for majority of students, the medium of instruction suddenly changes to English. Expenditure on fees and other items increases considerably. As a result of this, many students find it difficult to adjust themselves to new environments. Those who cannot adjust themselves are many a time required to terminate their education at this stage.

1.2 Objectives of the Survey

This sample survey was conducted mainly to study the educational, financial and related problems that the students entering the P. D. class have to face. Along with that the survey has also collected general information about age, height, weight, mother tongue, family back-ground, participation in extra curricular activities etc.

In the present syllabi, there is no provision for training in designing and

conducting a sample survey for the students of the Third Year B. Sc./B. A. classes, studying Statistics as their principal / special subject. Another purpose of undertaking this survey was to give some training to such students in this regard.

1.3 Scope of the Survey

The survey covers the P. D. class students in the academic year 1974-75 of the following Colleges in the Poona City : Sir Parashurambhau College (S. P. C.), Fergusson College (F. C.) Brihan Maharashtra College of Commerce (B. M. C. C.), Absaheb Garware College (A. G. C.), Garware College of Commerce (G. C. C.) and Modern College (M.C.) (As the survey forms a part of the study for students of Statistics, only those colleges in Poona city where Statistics is taught as a principal/special subject were covered.)

1.4 Questionnaire

The questionnaire is divided into five parts. The first part deals with the information of general nature. The second part is about the family background. Considering, the objectives of the survey, the third part is the most important one. It covers educational and related information about the students. In the fourth part attempt has been made to collect information regarding extra curricular activities

of the students. The last part is concerned with the information regarding finance and expenditure,

1.5 Sampling Design of the Survey

Looking to the manpower and financial resources available, it was decided to take a 10% sample from each faculty in each college. Facultywise registers

of admission forms of P. D. students were used as frames. Serial numbers were given to the forms and 10% simple random samples were drawn from the registers with the help of tables of random numbers. Total size of the sample was 421. Collegewise distribution of sample is as given below :

College	S. P. C.	F. C.	B. M. C. C.	A. G. C.	G. C. C.	M. C.
Size of the sample	96	101	34	85	45	60

1.6 Collection, Tabulation and Analysis of Data

Collection, tabulation and analysis of data from F. C. and B.M.C.C. was done by the Department of Statistics, F.C. For A.G.C. and G.C.C., this was done by the Department of Statistics, A. G. C. For S. P. C. and M.C., this was done by the Department of Statistics of the respective colleges. The tabulation was done manually.

1.7 Non-response

In spite of repeated appeals, a few

students included in the sample did not turn up to fill in the questionnaires. Also a few students were found to have left the college. They were replaced by the next students in the register of admission forms.

1.8 Report

The report has been divided into two parts. The first part (Chapters 2 to 6) gives the important findings. The second part contains important tables.

2. General Information

2.1 The percentages of male students and female students included in the sample are 61.0 and 39.0 respectively.

The percentages of students belonging to various faculties are as given on the next page.

Faculty	Arts	Science	Commerce
Percentage	34.3	41.0	24.7

2.2 Age

The ages were recorded in complete years and months as on 1st January, 1975.

The average ages (in years and months)

in the various categories according to faculty and sex were as follows :

Arts		Science		Commerce	
Male	Female	Male	Female	Male	Female
18-5	17-0	17-0	16-0	17-4	16-7

The average age of all students in the sample is 17 years 2 months. The average ages of male and female students are 17 years 5 month and 16 years 10

months respectively. The minimum and maximum ages in various categories as found in the sample are as follows :

	Arts		Science		Commerce	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female
Minimum age	16-0	15-0	14-5	15-0	15-0	15-0
Maximum Age	23-5	21-11	19-5	16-11	20-11	17-11
Range of variation	7-5	6-11	5-0	1-11	5-11	2-11

This shows that the group of science students is more homogeneous as regards age.

2.3 Height and Weight

Average height of male students is

163.91 cm. and that of female students is 154.05 cm.

Average weight of male students is 48.16 kg. and that of female students is 43.39 kg.

The correlation coefficient between height and weight of male students is 0.461. This correlation coefficient was found to be statistically significant. This shows that on the average higher values of weight are associated with higher values of height, as is to be expected.

The correlation coefficient between height and weight of female students is -0.6586. This correlation coefficient was also found to be statistically significant. The negative value for the correlation coefficient is rather surprising. It indicates that on the average higher values of weight are associated with lower values of height and vice versa. It means that short female students tend to be fat and tall female students tend to be slim.

2.4 Spectacles

The percentage of students wearing ↑ spectacles is 15.7. There is no considerable difference in the percentage of male students (16.9) and that of female students (13.9) wearing spectacles. This percentage is considerably low for arts students (7.7) as compared to that for science students (20.5) and that for commerce students (19.1). It is interesting to note that among arts students, the percentage of females wearing spectacles (11.8) is considerably higher than that of males (3.1).

2.5 Mother Tongue

The percentage of students having Marathi as their mother-tongue is very high as is only to be expected. The percentages of students having mother-tongue other than Marathi are very low. These percentages are given below :

Mother-tongue	Marathi	Hindi	Gujarathi	Kannada	other
Percentage of students	87.0	1.2	2.9	2.2	6.7

2.6 Place of Residence

The percentage of students staying at home is 70.2; whereas 29.8 percent students stay elsewhere. The percentage of students who stay at home or at relative's home or at the home of an acquaintance is 80.9. The remaining 19.1 percent of students stay in a hostel or a private room. Of these only 7.3 percent are accommodated in the ↑

college hostels. The percentages of arts, science and commerce students staying in the college hostels to the total number of students staying in the college hostels are 9.7, 83.9 and 6.4 respectively. The glaringly high percentage of science students in college hostels may be due to the hostel admission policy of the colleges or because of the fact that a number of colleges in

mofussil areas do not run science courses and students from mofussil areas who want to take science courses

are therefore required to come to a city like Poona.

3. Family Background

3.1 About Guardians

The percentage of students having father as their guardian is as high as 82.7. The percentage of students having mother as their guardian is 14.7. The percentage of students having guardian other than father or mother is 2.6

56.2 percent guardians have the occupation 'employment' 32.9 percent guardians are 'self-employed', 10.9 percent guardians are neither employed nor self employed.

3.2 Educational Background of the Family

Table No. 1 gives the distribution of the sample according to parents' education.

education.

It is found that there is a very strong association between father's education and mother's education. The percentage of parents both of whom have education of the same level (i. e. both illiterate or both educated upto primary level, etc.) is 47.0. The percentage of fathers whose level of education is higher than that of the mother is 49.0; whereas only 4.0 percent mother's are found to exceed the level of father's education. This is in conformity with what we observe in society.

The percentages of fathers and mothers according to various levels of education are as given below :

	Illiterate	Primary	Secondary	Diploma or Graduate	Post-graduate
Fathers	9.9	15.8	39.4	26.5	8.4
Mothers	26.0	26.7	38.9	11.9	2.5

The educational level of fathers of 65.1 percent of the students does not exceed the secondary level.

The percentage of students having an elder brother/sister who is at least a graduate or a diploma holder is 29.2.

42.5 percent of the students are the first members of their families to take college education.

3.3 Guardian's Income and Number of Dependents on guardian

Table No. 2 gives the distribution ↑ follows :

Income Rs.	Below 6000	6000-9999	10000-13999	14000 and above
Average No. of dependents	5.2	4.7	4.7	4.5

This shows that the average number of dependents is greatest in the lowest income-group and is least in the highest income-group. On the average the

of the sample according to guardian's income and the number of dependents on the guardian (excluding guardian).

The average number of dependents in the various income-groups are as

↑ follows :

Income Rs.	Below 6000	6000-9999	10000-13999	14000 and above
Percentage of guardians	52.1	24.1	12.0	11.8

4. Eduational and Related Information

4.1 Performance at the S. S. C.

Examination and Choice of Faculty

Table No. 3 gives the distribution of students according to the class secured at the S.S.C. examination and the faculty selected.

All the students in the sample who got pass class at the S. S. C. examina-

tion have chosen the arts side. This may be due to the admission policy of the Colleges. Among the students who secured second class at the S. S. C. examination the percentage of those choosing the arts side is 51.0; while the percentages of those choosing the commerce side and the science side are 29.7 and 19.3 respectively. Among the

students who have secured first class, the percentages of those choosing the arts, commerce and science side are 14.9, 25.6 and 59.5 respectively, while among the students securing distinction marks, the respective percentages are 6.3, 16.4 and 77.3. This clearly shows that the best talent is attracted mostly to the science side. The average quality of students choosing the arts side appears to be rather poor. The commerce side seems to occupy the intermediate position.

Table No. 4 gives the distribution of male and female students in the sample according to the percentage of marks at the S. S. C. examination and choice of faculty with specific aim.

Statistical analysis shows that male students securing first class do join the particular faculty with a specific aim.

In the case of female students also the same conclusion as in the case of male students holds good.

94.9 percent of the students in the sample had passed the S. S. C. examination at the first attempt. Of these 43.1 percent joined the science side, 33.6 percent the arts side and 23.3 percent the commerce side. 5.1 percent of the students in the sample had passed the S. S. C. examination at the second attempt. Of these 62.0 percent joined the arts side, 28.6 percent the commerce side and 9.4 percent the science side. There was no student in the sample who passed the S. S. C. examination in three or more attempts.

4.2 Medium of Instruction

57.0 percent of the students had the same medium of instruction in the school as well as in the college. Of the 43.0 percent students who had different media of instruction in the school and college, 64.0 percent reported that they experience no difficulty on this account.

An attempt was made to find out whether the students prefer English or Mother-tongue as the medium of instruction in the college. Quite a high percentage (72.9) of students prefer English as the medium of instruction. Of these 52.9 percent were science students, 26.1 percent commerce students, and 21.0 percent arts students. Of the students who preferred mother-tongue as the medium of instruction 70.2 percent were arts students, 21.0 percent commerce students and a bare 8.8 percent science students. The percentages of students who preferred English as the medium of instruction in the arts, commerce and science faculties were 44.4, 76.9 and 94.2 respectively.

The reasons for the choice of English as the medium of instruction in the decreasing order of importance are : helpful for advanced study, better chances of employment, helpful for prosecuting studies abroad and availability of text-books.

4.3 Possession of Text-Books

The percentages of students possessing all, some or none of the text-books are 40.4, 55.3 and 4.3 respectively. In the

students of the science faculty, 49.4 percent possess all text-books. In the commerce and arts faculties these percentages are 28.4 and 38.0 respectively. The main reason given by the students for not possessing all the text books was 'they rely on library books.' The other two reasons were 'financial difficulty' and 'reliance on class notes'.

4.4 Use of College Library for borrowing books

All colleges included in the survey provide facility for borrowing books from the college library. However, it is found that only 39.5 percent of the students take advantage of this facility. One of reasons for this may be that the students coming from the school to the P. D. class in the colleges are not in the habit of borrowing books from the school libraries. They perhaps need a proper introduction in the use of college library. It is also possible that students might be using private libraries.

Quite a high percentage (60.5) of students refer to books other than text-books. However, it is not clear whether they refer to other books which are directly concerned with their study. It is possible that they might be referring to other books out of other interests. ↑

4.5 Use of the Study-room Facility

76.0 percent students use the study-room facility provided by the colleges either regularly or occasionally or only at the time of examination. Of these only 28.4 percent students use the study room facility regularly. The main reason for not using this facility is that "there is adequate accommodation at home." Another reason is that the distance from the place of residence to the college is prohibitive.

4.6 About Class Lectures

It is found that about 40 percent students do not follow the lectures in some of the subjects. This percentage is considerably high. Among these students 44 percent are of the opinion that the professors do not make the subject understandable. This percentage is glaringly high as compared to the percentages for the other reasons such as : overcrowded classes (17), students not coming prepared (14). About 6 percent of the students admit that some subjects are beyond their reach.

4.7 Study Habits

74 percent of the students claim that they study regularly. Their distribution according to hours of study is given below :

Average hours of study	1	2	3	4	6	6 and above
Percentage of students	11.2	32.6	28.1	14.6	11.6	1.9

The average (median) number of hours of study per day is 3.

4.6 *Contact with Teachers*

Nearly 35 percent students do not approach their teachers for getting their difficulties solved. This percentage is quite considerable. An attempt was made to find out why these students do not approach their teachers. It was found that about 40 percent of these students get their difficulties solved elsewhere, probably in coaching classes and 38 percent of the students admitted that they feel shy of approaching their teachers. Many colleges have introduced student—contact schemes. It seems, there is scope for utilizing these schemes for enhancing contacts between the teacher and the taught, so that the latter may feel free to approach their teachers. About 14 percent of the students had no difficulties at all in studies.

4.7 *Coaching Classes*

Coaching classes is a subject much talked about in the academic community. It is believed that a very high percentage of P. D. Students, especially from science and commerce faculties, join coaching classes. The sample survey revealed that only 35.5 percent of the students had joined the coaching classes. This, however, may not be completely reliable. Among the commerce, science and arts faculties, the percentage of students joining coaching classes were found to be 54, 43 and 11 respectively. Among the science students joining coaching

classes 90 percent join classes for Mathematics and 25 percent for Physics, the percentage for other subjects being negligible. In the commerce faculty the percentage of students joining classes for Mathematics and for Accountancy is 50 each. The students of the arts faculty seem to join classes only for English.

Tuition fees paid per student range from Rs 30/- to Rs. 600/- per annum. The average fee paid by a student joining a coaching class is Rs. 160/- per annum.

A further probe as regards the reasons for joining a coaching class revealed that most of the students believe that they would thereby be able to secure a high percentage of marks at the examination. About 10 percent of the students admitted that without this additional help they would not be able to pass the examination.

4.8. *Availability of time for Study*

On the whole 70 percent of the students admit that they get sufficient time for their studies. The percentage is least (55) in the science faculty. In the arts and commerce faculties it is 80 and 77 respectively. The principal reason why the science students do not get sufficient time for their studies is that their regular college work takes away a lot of time; while for the arts students, it is their household responsibilities and for the commerce students, their extra curricular activities.

4.9 *About Examination System*

53 percent of the students are of the

opinion that the present examination system is outdated and the percentages are almost the same in all the three faculties.

At present internal assessment is given 20 percent weightage in the final examination. 61 percent of the students feel that this should be retained as it is. 22 percent of the students want this weightage to be raised to 50 percent, while 17 percent students want this system to be abolished.

4.10 About General Discipline

Most of the students feel that there is a significant difference between schools and colleges as regards general discipline. This difference may be mostly due

to the different nature of working of schools and colleges and to some extent due to the bigger classes in the college. It is true that students get more freedom in colleges than in schools and some of them might be misusing it.

4.11 Personal Attention from Teachers

Nearly 74 percent of students notice significant difference between schools and colleges regarding personal attention from teachers. This may be again partly due to the bigger classes in colleges, partly due to the lecture method of teaching in the colleges and perhaps partly due to the attitude of college teachers.

5. Extra-Curricular Activities

5.1 Extra-Curricular activities occupy an important place in the student world. Participation in extra curricular activities certainly helps students build their personality and diversifies their fields of interest. Students of Arts and Commerce faculties do get some more free time as compared to Science students. An attempt was made to find out what proportion of students from the different faculties participate in extra curricular activities. Table No. 5, gives the distribution of the sample according to faculty and participation in extra curricular activities. 46.7 percent

of the students do not take part in any extra curricular activities. In the arts, science and commerce faculties, these proportions are 53.4, 47.9 and 34.9 respectively. These proportions are found to be significantly different. Hence it may be concluded that participation in extra curricular activities does depend upon the faculty to which the student belongs. The principal reason given by the students for non-participation in extra curricular activities is that they have no time. Although arts student do have more free time available as compared to science students, they seem to

be less inclined to take part in extra curricular activities.

Table No. 6, gives the distribution of the sample according to sex and participation in extra curricular activities.

The percentage of males and females taking part in extra curricular activities are 61.4 and 40.9 respectively. The difference is found to be statistically significant. We may conclude that male students are more inclined to participate in extra curricular activities than are the female students.

An attempt to find out whether there is any association between academic performance and participation in extra curricular activities, revealed that there is no such association. Academic performance and participation in extra curricular activities are independent of each other.

5.2 Newspapers and Periodicals

It was found that almost all the students read some newspaper regularly. 63.7 percent of the students read Mara-

thi newspapers while 33.9 percent of the students read English newspapers.

26.6 percent of the students do not read any periodical at all. 'Illustrated Weekly of India' appears to be a very popular periodical, the next one being the 'Reader's Digest.' 26.7 percent of the science students read 'Science Today.'

5.3 Games, Sports and Exercise

About 49 percent of the students do not play any games or take part in sports. This percentage is particularly high among arts students (about 56 percent). There is no appreciable difference between science and arts faculties in this regard.

51.2 percent of the students do not take regular exercise. This percentage is least among commerce students (3.8). It appears that it is necessary to impress on the mind of these young students the importance of taking regular exercise. Running and weight lifting appear to be popular exercises.

6. Expenditure and Finance

6.1 This chapter deals with some of the monthly and yearly expenses incurred by a student during the course of a year. Students were asked to give their estimates of expenses on the various items for the year 1974-75. Some information on the various sources of finance

is also collected.

6.2 Expenditure on Books and Stationery

Next to tuition fees, books and stationery is a major item of expenditure for a student. The average expenditure incu-

red by a P.D. student on books is found to be Rs. 76.3. In many colleges students get some books for their use throughout the year under the U. G. C. Text-book Loan Scheme or from the Book Banks in college libraries. But for these facilities, the average expenditure on books would have been still higher. The average expenditure incurred by a P. D. student on stationery is found to be Rs. 45.3.

6.3 Other Expenses

Students were asked to give estimates of their monthly expenses on various items such as transport, tea and snacks etc. The following are their average monthly expenses on such items.

Item	Average monthly expenditure in Rs.
Transport	5.6
Tea, snacks etc.	14.2
Movies, Dramas etc.	7.8
Laundry	7.5
Boarding*	81.3

(* for those staying in Hostels, Private Rooms etc.)

Their average yearly expenses on clothing are found to be Rs. 164.7 and on footwear Rs. 33.6.

6.4 Pocket Money

The fixed monthly amount received

by a student from his guardian to meet his casual expenses such as those on movies, dramas, tea, snacks etc. may be termed as pocket money. Guardians generally do not insist on knowing how this amount is spent by their wards. The students who stay in hostels or private rooms do not get any separate amount as pocket money. It is generally included in the lump-sum amount that they receive every month to cover the expenses of all sorts. Hence only those students who are residents of Poona staying with their parents were asked to give information regarding pocket money. The average amount received by such a student is Rs. 20.1 per month.

6.5 Financial Aid

College education is much more costly as compared to school education. College fee for the P. D. course may be about four times the fee for 11th standard in the school. The expenditure on books, stationery etc. also increases considerably when the student comes from the school to the college. It may be difficult for lower middle class families to finance the college education of two or more children. Financial aid to poor and deserving students is available from the Government and the colleges in the form of freeships, loan scholarships etc. So also those students who secure a high percentage of marks in examination get open merit scholarships, endowed prizes etc. However, the percentage of students getting some sort of financial aid is only 15.0. The

average amount received by a student who receives some such aid is Rs. 239.4 per year.

6.6. Self-earners

Some guardians may not be in a position to support fully their wards. Also some students may not like to depend fully on their guardians. For some students it may be impossible to finance their education unless they earn. On the other hand, some students are required to support their family. Hence some students are required to earn while they learn. The percentage of students who earn by taking some part-time job, tuitions, delivering newspapers etc. is 4.1. The average monthly earnings of such a student amount to Rs. 95.4.

Students were also asked whether they would like to earn if they get an ↑

opportunity to do so. Nearly 64 percent of the students are willing to earn if they get an opportunity. This is quite a high percentage, clearly indicating the desire of students to share with their guardians the financial responsibilities. College authorities and business and industrial concerns may create some opportunities for such students. They may consider giving such students minor part-time jobs or some jobs of an adhoc nature. This will also go a long way in helping needy students to finance their education.

Acknowledgement

The Survey committee is thankful to the Principals of the Colleges covered in this Survey for the encouragement and support extended by them.

TABLE No. 1
Distribution of the Sample according to Parents' Education.

Mother's Education	Father's Education →	Illiterate	Primary	Secondary	Diploma or Graduate	Post-Graduate	Total
Illiterate		37	27	13	4	—	81
Primary		3	35	54	13	3	108
Secondary		—	2	86	58	11	157
Diploma or Graduate		—	—	6	27	15	48
Post Graduate		—	—	—	5	5	10
Total		40	64	159	107	34	404

TABLE No. 2

Distribution of the Sample according to Guardians' Income and the Number of Dependents on the Guardian.

Income Rs.	No. of Dependents													Total	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		13
Below 2,000	1	-	5	13	10	8	8	3	3	3	6	1	-	-	68
2,000 - 3,999	-	-	5	9	15	5	10	4	2	2	2	-	-	-	61
4,000 - 5,999	-	-	6	10	13	13	7	1	2	2	-	-	1	1	66
6,000 - 7,999	-	1	2	4	16	4	2	2	1	1	1	-	-	-	43
8,000 - 9,999	-	-	4	9	8	7	1	3	1	1	-	-	-	-	47
10,000 - 11,999	1	-	1	6	5	4	-	1	1	1	-	-	1	-	26
12,000 - 13,999	-	-	-	5	4	2	1	-	1	1	-	-	-	-	19
14,000 - 15,999	-	-	1	3	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	9
16,000 - 17,999	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18,000 - 19,999	-	-	1	2	6	1	-	-	-	-	-	-	-	-	13
20,000 - 21,999	-	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7
22,000 - 23,999	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2
24,000 - 25,999	-	-	-	1	7	3	1	-	-	-	-	-	-	-	13
Total	2	1	26	64	80	83	48	30	14	12	9	2	2	1	374

TABLE No. 3

Distribution of Students according to Percentage of Marks at the S. S. C. Exam.

Percentage of Marks	Arts	Science	Commerce	Total
35 - 44	18	0	0	18
45 - 59	103	39	60	202
60 - 69	18	72	31	121
70 - 94	5	61	13	79
Total	144	172	104	420

TABLE No. 4

Distribution of Male and Female Students in the Sample according to Percentage of Marks at the S. S. C. Examination and Choice of Faculty with specific Aim.

Choice of Faculty with a specific aim	Marks at the S. S. Exam.				Total	
	60% or more		less than 60%		Male	Female
	Male	Famale	Male	Female		
Yes.	123	54	105	45	228	99
No.	9	19	31	37	40	56
Total	132	73	136	82	268	155

TABLE NO. 5.

Distribution of the Sample according to Faculty and whether the students take part in extra-curricular activities or not.

Participation in extra curricular activities	Faculty			Total
	Arts	Science	Commerce	
Yes,	68	88	67	223
No,	78	81	36	195
Total	146	169	103	418

TABLE NO. 6

Distribution of the Sample according to Sex and whether the student takes part in extra-curricular activities or not.

Participation in extra-curricular activities	Sex		Total
	Male	Female	
Yes,	156	67	223
No,	98	97	195
Total	254	164	418

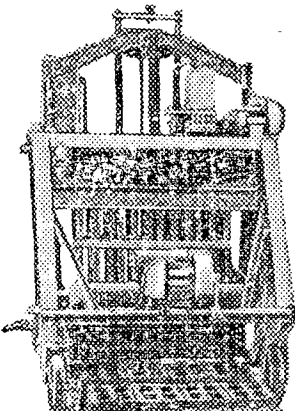
An idea from Minato Shirke

for starting your own
SMALL SCALE INDUSTRY

The idea is simple, yet solid as the concrete block we are suggesting you to make and market.

Dense concrete cavity (load-bearing) blocks of all kinds with normal or very thin wall thickness is the latest in construction and civil engineering. The machines that make these blocks are now made in India for the first time by :

MINATO SHIRKE CONCRETE
MACHINES PVT. LTD.

SALIENT FEATURES OF THESE MACHINES :

1. Simultaneous mechanical compaction with high frequency vibration.
2. High production capacity. 30 to 40 operations per hour. (4 blocks of size 500 X 200 X 200 mm. or 8 blocks size 500X100X200 mm. per operation).
3. These machines are block extruding machines and not block moulding machines.
4. The cost of the blocks is very low as compared to that of burnt bricks.

The blocks produced are not conventional type of hollow blocks, i.e., the holes are not right through. These blocks are closed on five sides and the remaining sixth side also gets closed when it rests on the flat and completely closed side of the blocks in the lower layer in masonry.

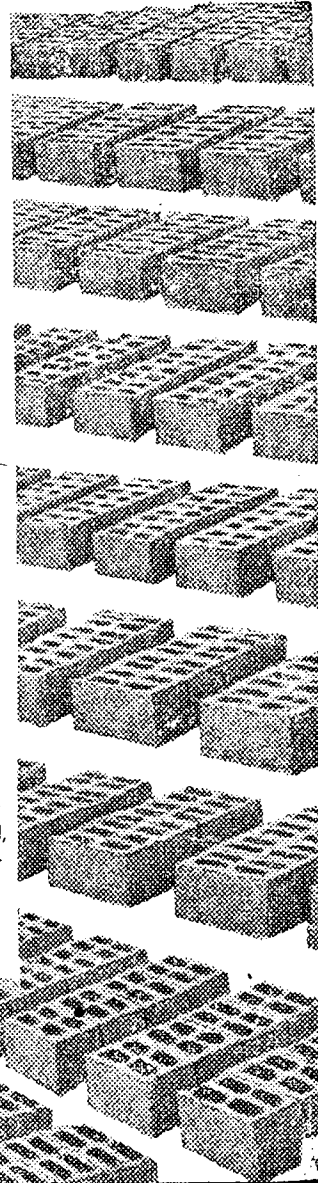
For further particulars contact :

**MINATO SHIRKE
CONCRETE MACHINES PVT. LTD.**

FACTORY: 72-76, Mundhwa Industrial Estate, Poona - 411 001 INDIA.

REGD. OFFICE : 1205, Apte Road, Poona - 411 004 INDIA.

Phone : 7151

Report of the Survey of the Implementation of the Higher Secondary Education in Maharashtra

1. Introduction

1.1 Objectives of the Survey

The recommendations of the Kothari Commission on the common pattern of Education were accepted by the Central Government and States were directed to implement a uniform pattern of 10 + 2 + 3. The Maharashtra Govt. initiated the first phase from June 1972. The first phase was completed with the new S.S.C. examination at the end of Standard X in March 1975. The second phase commenced from June 1975. After much hesitation, the Govt. decided to allot the first year of Higher Secondary Education to selected secondary schools in the Western Maharashtra and to selected schools and colleges in the rest of the State. Decisions regarding educational reforms always have a social and economic bearing and their repercussions are widely felt in society. The Parashuramiya, therefore, decided to study this implementation with a view to determine some guidelines for the second year. The findings of the Survey were supplemented by interviewing some heads of H.S.S., guardians and Govt. officials.

1.2 Questionnaire

A questionnaire was framed to find out

- (i) The academic record of schools prior to the commencement of higher secondary units;
- (ii) Actual position of higher secondary units in schools at present

- (iii) Administrative difficulties faced by the schools in the implementation of new programme
- (iv) Suggestions of heads of schools to improve the situation
- (v) Reaction and difficulties of students and enlightened guardians.

1.3 Sample

The questionnaire was posted to 255 Secondary Schools out of 1406 schools selected by the state to start higher secondary units. Due care was taken to maintain a regional balance, urban/rural balance, coverage of all districts and all types of media schools. 131 schools duly returned the questionnaires. Six of them returned blanks as they could not start H. S. unit for want of sufficient number of students in the respective faculty. That leaves a valid sample of 125 higher Secondary Schools. We gathered from the authorities that only 1074 schools have started higher secondary units. So the effective response works out to be 10% on which the findings of this Survey are based.

1.4. Urban-Rural sectors

Schools and students in urban areas have certain advantages viz. transport facilities, better economic conditions, congenial educational atmosphere, better family traditions etc. over those in rural areas. It was therefore, decided to obtain findings for

these two sectors separately.

In the following analysis, all district towns and towns with a population over 50,000 are included in the urban sector and

the rest are treated under the rural sector. Schools are classified accordingly. (Symbols U = urban, R = Rural, HSC = Higher Secondary Course.)

2. Present Position

2.1 Student strength of schools

Table No. 1 gives the distribution of schools in urban and rural sectors according to the total strength. The average strength of students of schools in urban and rural sectors works out at 1362 and 978 respectively. In the selection for upgradation, the Department has taken into consideration the probable intake of students, the academic standards and financial viability of schools. All these factors are normally reflected in the student strength of schools. Hence no considerable difference in the average student strength is noticeable in the two sectors. Of the sample, 23 schools from rural and 6 from urban sector did not furnish correct information and are omitted.

2.2 HSC units allotted

Table No. 2 gives the distribution of schools in urban and rural sectors according to the number of H.S.C. units started in each faculty. In urban sector 61.7% of schools opened one unit in arts and an identical percentage started one unit in science, 51.1% schools started one unit in commerce, 19.1% schools in urban sector started two units each in science and commerce. The percentage of schools starting three

units in a faculty is negligible in urban sector. There is one school conducting 4 units each in science and commerce faculties in the urban sector. A school with a single unit either in arts or science is also obtained.

57% schools in rural sector have one unit in arts, 49.9% schools have started a single unit in commerce and 64.9% have one unit in science, 7 schools in rural sector have had to start composite unit in arts and commerce for want of requisite strength in each faculty. There are 23 schools in rural sector which started only one unit of a faculty, 10% schools have two units each in science faculty. There are no schools in rural sector having more than two units in commerce or science faculty.

2.3 Location of units

67.5% schools in rural sector claim to be the only school in their town running H.S.C. unit. Average distance of such a school from another HSC school in the neighbourhood is 21.2 kms. 19.2% schools are such that another school with HSC unit is located at a distance of 35-40 kms, Such a situation may have deprived some students passing new SSC examination of the opportunity of higher education. Rural schools

on account of their poor financial condition cannot provide hostel accommodation for boys or girls.* Paucity of transport facilities denies them to be day students. Such idle student population in rural sector is bound to create some social problems as these teenagers cannot be gainfully employed in other vocations.

There are a few towns in the rural sector where more than one school are permitted to start higher secondary units. Where two schools are selected they are mostly allotted units in different faculties.

In the urban sector there exists a large student population demanding higher secondary admissions. There are bound to be two or more schools running HSC units of the same and/or different faculties. Hence this question had no relevance in their cases.

2.4 Strength of a Class

The Table below gives faculty-wise distribution of schools according to average strength in a class. It shows no marked difference in the average strength of a class in each of the faculty in both the sectors.

Faculty	Arts		Commerce		Science	
	U	R	U	R	U	R
Students'						
Average						
Strength	48.7	4.69	53.8	48.1	54.2	48.7

2.5 Demand for Additional Units

51% schools in urban sector had to demand additional units in commerce and

science faculties. This was due to an unexpected number of students seeking admission to these courses. In the rural sector the number of such schools was, however, 20 only. The percentage of schools demanding additional units in arts faculty is negligible in both the sectors.

Schools in the urban sector demanding additional units in science faculty are 50% and those demanding additional units in commerce faculty are 58%. Of the schools in rural sector asking for additional units in science faculty percentage is 63%; and 31% schools demanded additional units in commerce faculty. It seems, therefore, that the demand for science course in rural sector was more than that for arts or commerce courses, whereas in the urban sector there was almost equal demand for these two courses.

2.6 HSC Units Closed

62% schools in the urban sector are running all the units allotted to them. The percentage of schools running all the units allotted to them in the rural sector is 56%. 7% schools in the rural sector could not start the higher secondary course for want of adequate strength of students.

The percentage of schools rejecting the allotted HSC units in the arts faculty for want of adequate strength of students is very high in both the sectors. No school in the urban sector had to reject units in commerce, while about 42% schools in rural sector had to reject units in commerce. The percentage of schools rejecting science units on account of insufficient number of students in both the sectors is negligible.

With Best
Compliments from

**BHARAT
FORGE
COMPANY
LIMITED**

MUNDHWA (POONA)

Post Box No. 57,
POONA - 1

Manufacturers
of
HEAVY STEEL FORGINGS
AND
MACHINED CRANKSHAFTS.

This clearly indicates inclination of students for science in both the sectors.

2.7 Availability of Equipment

85% schools in the urban sector reported that they had no difficulties in securing the necessary equipment for running the HSC. Also nearly 80% of schools in the rural sector claimed that they had no difficulty whatsoever in procuring all the necessary equipment.

Difficulties in securing suitable reference books, laboratory equipment and scientific instruments are the major complaints of schools in both the sectors.

2.8 Qualifications of teachers in pre-implementation period

Table No. 4 gives the distribution of schools according to the number of teachers with specific qualifications. The percentages of schools without a teacher with the requisite qualifications are given below.

Qualification / % →	Percentage of Schools	
	U	R
M.A./M. Com.		
B.Ed./M.Ed.	—	15.6
M.Sc.,B.Ed/M.Ed.	53.2	61
B.A./B.Com.		
B.Ed/M.Ed	—	2.5
B.Sc.,B.Ed/M.Ed.	--	3.8

2.9 Teachers with postgraduate qualifications in schools

24% Schools in the urban sector reported that all the teachers in the HSC are holding postgraduate qualifications in the respective

subjects, while in the rural sector the percentage of schools is 12% only.

The following Table shows the distribution of schools with the number of newly appointed teachers with postgraduate qualifications for HSC.

Teachers/Schools→	Number of Schools	
	U	R
↓		
0	7	23
1-2	26	30
3-4	7	17
5-6	3	5
7-8	2	—
9-10	—	—
11-12	2	—

The Department of Education has laid down the criteria for selecting teachers for HSC. Schools are, however, permitted to promote senior trained graduate teachers to teach the higher secondary units. Due to non-availability of teachers with M.A., M. Com; M. Sc. (mostly M. Sc.) qualifications in both the sectors, schools promoted their existing teachers to teach H. S. Classes.

In the urban sector average 8.2 teachers from the lower classes were assigned the teaching of HSC classes. In the rural sector average 10 teachers were assigned the teaching of HSC classes.

Replies to Q. No. 14 (a) indicate that a majority of schools have given teaching assignment to these teacher as per their qualifications and aptitude.

2.10 Scales of pay

26% schools in both urban and rural sectors reported that there are no teachers

---

WE OFFER
INDIGENOUS
CUMMINS ENGINES
IN
60 TO 800 HP RANGE
FOR
INDUSTRIAL
MARINE
MINING
EARTHMOVING EQUIPMENT

Send your inquiries To :

**Cummins Diesel Sales & Service
[India] Ltd.,**

Post Bag No. 4, Kothrud, POONA - 411 029

eligible for the HSC scales of pay. Distribution of number of teachers in a school receiving the new scale of pay is given below :

Numbers of teachers	Number of schools	
	U	R
1-2	17	34
3-4	9	14
5-6	5	5
7-8	1	2
9-10	0	-
11-12	2	-

It appears that in majority of schools in both the sectors the number of teachers receiving the scales of pay is 1 or 2.

3.1 Administrative difficulties in Implementation

Difficulties in the implementation of HSC experienced by schools are listed below.

- (1) Most schools in both the sectors complained of Govt's indecisive policy. Schools received contradictory circulars or their queries about clarifications of circulars remained unanswered for a long time. This indicates that the planning was imperfect and little thought was given to possible difficulties and their solutions at the Govt. level.
- (2) Lists of teachers newly appointed or promoted by schools were not approved by the Department in time leaving the schools in a fix.
- (3) Initially the Govt. promised good

grants to schools in the implementation of HSC. schools, accordingly, incurred heavy expenditure in equipping themselves for the HSC. Actual grants were much lower leaving the schools in financial doldrums,

- (4) Higher secondary units involved heavy clerical work but there is no provision for additional clerical assistance.
- (5) Govt. grants are received very late and even they are insufficient.
- (6) Many schools in rural sector complained that it was difficult for them to provide separate science laboratories. Scientific equipment was very expensive. Schools in rural sector found it extremely difficult to secure gas cylinder for chemistry laboratory.
- (7) There is a dearth of good reference books. There is no provision in grant-in-aid code for the appointment of a qualified librarian.
- (8) Orientation courses run by Zilla Parishads were not intensive. These courses were run during the middle of term considerably dislocating school-time-tables.
- (9) Teachers to HSC classes are to be allotted maximum workload in a subject. This rule makes it difficult to keep the units working in the leave period of such teachers.
- (10) There is a dearth of competent qualified trained teachers for HSC in both the sectors.

१९६८ ते १९७३ अखेर बालगंधर्व " रंगमंदिर कॅन्टीन "

व ' कॅफेटेरिया 'चे कॉन्व्हक्टर डी. बी. गोडसे यांचे

आवाल वृद्धांपासून सर्वांच्या
आवडता...

बालगंधर्व रंगमंदिर कॅन्टीन आणि कॅफेटेरिया येथील
सुप्रसिद्ध व स्वादिष्ट ' बटाटेवडा ' डेकून जिमश्वाना
काबीज करून आता शाहूरातील लोकांची मने काबीज
करीत आहे: शिवाय कॉफी, थालीपीठ, मसाला डोसा,
इडली सांबार, साबुदाणा वडा व खिचडी अशा अनेक
चवदार पदार्थांसाठी कौटुंबिक ....
हॉटेल

राजावा

९९६ जुना/६४७ नवा, सदाशिवपेठ-
होदाजवळ, पुणे-३०. फोन: ५५९८३
वेळ: सकाळी ८ ते रात्री १०.

PARAMOUNT/73/4

- * उत्कृष्ट व निर्मल
महाराष्ट्रीयन जेवणाची सोय.
- * शाळा-कॉलेजची संमेलने,
लहान मोठे स्वागत समारंभ
याना गरम खाद्य-पदार्थ
[बटाटे वडे, सामोसे वगैरे]
पुरविले जातात.
- * मस्तानी मिसळ
- * थंडगार पियूष, दहीवडा,
लिंबू सरबत, खमंग काकडी.
- * जातीने देखरेख.
- * साप्ताहिक सुट्टी नाही.

मर्यादित थाळीमध्ये दर गुरुवार व शुक्रवारी आळूची भाजी, ढालिंबी उसळ, तसेच घेवडा उसळ.

- (12) A general complaint is voiced that the course is very heavy for students.
- (12) There was a demand for English medium in science and commerce which could not be complied with in the absence of suitable qualified staff for the same.
- (13) There was no guidance to students for selecting a suitable course/subject. This resulted in constant migrations from course to course making it impossible to determine a firm number for a particular course.
- (14) No definite policy has been laid down regarding work-experience and the physical training to HSC classes.
- (15) The condition of minimum strength for starting a subject has compelled many a schools to absorb every

aspiring student irrespective of his capability. In case of students this rule restricted their choice of subjects and they had to offer those subjects which a school in their town would cater for.

- (16) The Board's decision about the final examination of Std. XI came very late. The decision that it will be a school examination has given rise to problems of attendance and discipline in many rural schools.
- (17) Where HSC units were allotted to neighbouring areas there was unfair scramble for attracting students to a particular schools. In many cases various concessions and fringe benefits, amenities and facilities were promised. This vitiated the schools atmosphere and created problems of discipline.

4. Reactions

4.1 Reaction of teachers

In general the teachers community has welcomed the change. But they opined that the course is out of the reach of common students. (1) 64% teachers in the urban sector and 61% in the rural sector have expressed that the course is too heavy quantitatively [and qualitatively for their students. (2) They feel that the syllabi cannot be covered within school terms.

(3) Teachers complained of want of good equipment and aids. (4) The prescribed text books are generally found to be satisfactory. (5) Teachers in both the sectors admitted that they have to take serious efforts for the preparation of lectures.

4.2. Reactions of guardians

Most guardians in rural sector and a few in urban sector were unable to express any opinion about the course as it passed their

---

**CUMMINS
MEANS
POWER**

We offer world famous
and most dependable
CUMMINS DIESEL ENGINES IN
50 to 800 HP Range
for Earthmoving, Construction,
Marine and Industrial
Applications and also for
POWER GENERATION

**KIRLOSKAR CUMMINS
LIMITED**

Kothrud, Poona - 411 029.

comprehension.

The few enlightened guardians opined that the course was useful to their wards. But the general impression was that it was beyond the reach of their wards. The percentage of such guardians was considerably lower in the urban than in the rural sector.

Majority of guardians in the rural sector have expressed that the course should be conducted by secondary schools. In the urban sector, however, there is a significant percentage of guardians not in favour of retaining the course in secondary schools.

4.3. Reactions of students

(i) Academic

Students in the urban sector have little difficulty at the higher secondary levels. Urban schools are generally well staffed and better equipped. In both the sectors, students, however, complained of the heavy syllabus which was beyond their reach and comprehension. Some complaints about inadequate guidance are voiced in few cases. As to be expected, a higher percentage (23%) of schools in the rural sector with limited resources has inadequate educational equipment than those in the urban sector (8.5%).

(ii) Financial

Students in the rural sector are required to spend more on lodging, boarding and transport than their counterparts in the urban sector.

The average distance between two adjacent units in the rural sector is about 21.2 kms. Therefore a student is either required to travel daily to his school from home or to arrange for lodging and boarding at the place of school. No school in the rural sector can provide with hostel accommodation. This may be a the reason for additional expenditure students in the rural sector have to bear. Many might have been deprived of opportunities of higher secondary education as their guardians could not have found it possible to bear the additional expenditure. The average age group of students joining HSC works out 14-16 years. Many guardians may not find it safe and desirable to send their wards away from home at this age to a distant town. It is feared that students in rural sector might have to stop their education at a rather early stage.

(iii) Problems of girl students

Schools in the rural sector cannot provide a hostel for students much less for girls. Hence such schools find it difficult to accept resident girl-students. This may result in depriving many a girl students in the rural sector of opportunity of higher education.

4.4 Aptitude and Interest

Overwhelming majority of schools in both the sectors have claimed that students have selected their courses fully according to their aptitude and interest. This seems to be rather surprising.

5. Conclusions

The Survey indicates that there is a growing tendency among the younger generation to opt for science and commerce in preference to arts. We have not been able to ascertain the logic behind it. If this tendency springs from genuine liking and aptitude, it is a welcome augury for the nation. In the absence of any aptitude test administered by schools, it seems to be a gregarious instinct to join science or commerce faculty. This blind choice may result in huge wastage to the nation. Hence there is an urgency to introduce objective tests for selection of students to different faculties.

2. This choice of students has belied all expectations of the planners. Many schools either closed the arts division or demanded additional science/commerce division. This further suggests that there was no proper thinking or estimation of students' choices. It may also be due to non-academic considerations in the allotment of units. Our queries revealed the present position.

Institutions	Selected in July 75	Functioning in March 76
Schools	1406	1074
Colleges	175	167
Total	1581	1241

Divisions	Allotted in July 75	Working in March 76
Arts	1657	750
Commerce	958	876
Science	800	680
Total	3415	2306

This explains the fact that we did not receive replies from many correspondents in our Samples.

3. The location of units is also faulty. The problem is very acute in the rural sector where a student is required to run up and down average 21.2 kms. per day to attend his classes. This has certainly resulted in denying the opportunity of higher secondary education to many a student in the rural sector. The question became still more difficult in the case of girls in the rural sector. A suggestion can be made to institute special scholarships to such of the rural students who may be required to attend a school at a distance of over 20 kms. from his/her home. This becomes obligatory against our aim of a socialistic and egalitarian pattern of society.

4. The condition of a minimum number of students opting for a subject before starting it may make the wide option of subjects a virtual denial of it. The objective of imparting education

according to capability, aptitude and interest of students so as to develop his personality is nullified by this condition.

5. There is a dearth of trained post-graduate teachers in both the rural and urban sector. The admission policy of training colleges may be oriented to make up this shortage. Universities may be requested to make two years' school service compulsory before conferring a degree in Education.

6. The Govt.'s policy to absorb maximum number of surplus staff in schools to HSC is found to be non-academic and has affected adversely the recruitment of competent trained and qualified staff to HSC. Should we insist on quality or quantity?

7. Some of the difficulties voiced by schools are temporary and topical, some are inherent and some deserve serious attention. Red-tapism in departmental approval can and should certainly be shortened if not eliminated. Having selected a central school in the rural sector considerable financial assistance need be given to it to equip it as a good centre of higher education.

Science laboratories are a major problem with rural schools. The difficulties voiced by them are genuine and beyond their control. Mobile laboratories are a worth trying solution to this problem.

Lack of suitable reference books at the school level is also a genuine grievance. English shall remain as library medium at least for twenty years more. In our

enthusiasm to introduce native languages as medium of instruction, we have neglected this aspect with the result our teachers also find it difficult to use ably English reference books.

Orientation courses should be more intensive and effective. They need impart the content of a subject apart from methodology of teaching it.

That the course is qualitatively and quantitatively heavy is realised at all levels and steps are afoot to modify it.

8. Many a student in the rural sector will be thrown out of education after the X Std. No technical courses are open to him nor can he be absorbed in gainful employment at the village level at the age of 15/16. The unutilised exuberant energy is bound to create some social problems. From them may develop village rowdies and miscreants.

9. Recognition of HSC became a prestige issue with many of the schools and local leaders who were consulted for allotment of units.

This might have frustrated the original plan resulting in unacademic distribution of units.

10. Teachers' reactions indicate that they feel the course heavy as it involves additional studies for them. A teacher must be up-to-date in his subject, but we find them resting on their old oars. This attitude of the architects of younger generation is deplorable.

11. Few enlightened and knowledgeable guardians welcomed the HSC. Majority of guardians does not bother to

hink of educational matters affecting their wards. This apathy of guardians is a common phenomenon at all levels.

12. This survey highlights the deficiencies in the implementation of HSC and it is hoped that it may serve as a guide for the second year of HSC.

6. Gratitude

We thank all the schools who responded to our appeal and returned the completed Questionnaire. We are grateful to Shri D. W. Sukthankar, Secretary, Education Department; Dr. Mrs. Chitra Naik, Director of Education; Shri P. S. Mulgaonkar, Chairman, State Board of Secondary Schools Certificate Exam, for

the courtesy of interview with our correspondents. They were free, frank and obliging. Prof. M.W. Joshi of NMV High School, Poona and Shri G. N. Wagh of Vidhya Dham Prashala Shirur-Ghodnadi the two representative heads of schools from urban and rural sectors respectively, were kind enough to hold free discussions with us and present the impact of HSC on educational world. Shri D. Y. Gaitonde, President. Adm. and Finance, Century Enka, Bhosari and Shri B. S. Desai, Export Manager, Kirloskar Brothers Ltd., Poona, whom we have selected as representatives of enlightened guardians whose views we ascertained in their interviews.

सर्व प्रकारच्या
विद्युत् सेवेसाठी—

फोन : ४१५१४

Phone 58344

Globe Trading Co.

Manufacturers of
Laboratory Fine Chemical of
Cadmium, Bismuth Mercury
Antimony, Cobalt,
Ammonium
&
Sodium Molibadate.

55/11, Erandavana,
Near Film Institute of India,
Chiplunkar Rd., Pooha 4.

Table No. 1

Distribution of Schools according to strength of students.

Students' Strength	No. of Schools	
	Urban	Rural
200-500	5	4
500-800	3	16
800-1100	8	18
1100-1400	5	8
1400-1700	10	4
1700-2000	3	3
2000-2300	3	1
2300-2600	1	-
2600-2900	2	-
2900-3200	-	-
3200-3500	1	-
Total	41	54

Table No. 2

Distribution of Schools according to the number of Units started in each faculty

Faculty and No. of Units	No. of Schools	
	Urban	Rural
Arts	1	29
	2	1
	3	1
	4	-
Commerce	1	24
	2	9
	3	3
	4	1
Science	1	29
	2	9
	3	1
	4	1

Table No. 3

Distribution of School according to the number of students in a class and faculty

No. of Students	No. of Schools					
	Arts		Commerce		Science	
	U	R	U	R	U	R
20-25	—	—	—	2	1	1
25-30	—	1	1	3	—	2
30-35	1	5	2	4	—	1
35-40	2	5	—	2	1	3
40-45	5	12	1	5	2	13
45-50	6	8	4	5	7	12
50-55	6	5	11	8	7	10
55-60	3	2	8	8	12	12
60-65	2	—	7	4	3	3
65-70	—	6	2	3	5	2
Total	25	44	36	44	38	59

Table No. 4

Distribution of Schools according to the number of trained graduate / post-graduate teachers before starting H.S.C.

Qualifications	No. of Teachers	No. of Schools	
		U.	R.
M. A./M. Com.	1-10	35	45
B. Ed./M. Ed.	10-20	11	4
M.Sc.,B.Ed./M.Ed.	1-10	21	28
B.A./B.Com., B.A./M.Ed.	1-10	15	37
	10-20	20	29
	20-30	9	7
	30-40	1	—
B.Sc.,B.Ed./M.Ed.	40-50	1	—
	1-10	34	67
	10-20	12	5

उच्च माध्यमिक शिक्षण : योजना व फलश्रुती पाहणी प्रकल्प

उच्च माध्यमिक वर्ग चालविमान्या शाळांसाठी प्रश्नावली

- (१) (अ) शाळेचे नाव :
(ब) एकूण विद्यार्थीसंख्या :
- (२) (अ) गावाचे नाव : (अ) गावाची लोकसंख्या :
(क) तालुका : (ड) जिल्हा :
- (३) आपल्या विद्यालयास देण्यात आलेल्या विद्याशाखा व प्रत्येक शाखेच्या वर्गांची संख्या :

विद्याशाखा	वर्गसंख्या
कला.	
वाणिज्य.	
शास्त्र.	

- (४) (अ) आपल्या गावातील आणखी किती विद्यालयांना उच्च माध्यमिक वर्ग दिलेले आहेत ?

संख्या. |

- (क) गावातील प्रत्येक विद्याशाखेतील एकूण वर्गसंख्या.

विद्याशाखा	वर्गसंख्या
कला.	
वाणिज्य.	
शास्त्र.	

- (५) आपल्या गावात फक्त आपलेच विद्यालय उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रम शिकविण्यासाठी निवडलेले असल्यास आपल्या गावापासून किती किलोमीटरच्या परिसरात दुसरे निवडलेले विद्यालय आहे ?
(✓ ची खूण करावी).

५ | १० | १५ | २० | २५ | ३० | ३५ | ४० | कि.मी.

- (६) आपल्या विद्यालयात सुरु झालेल्या प्रत्येक वर्गातील विद्यार्थी संख्या.

विद्याशाखा.	वर्ग.	विद्यार्थी संख्या.
कला.		
वाणिज्य.		
शास्त्र.		

- (७) (अ) विद्यार्थ्यांच्या अनपेक्षित संख्येमुळे आपल्याला वेगळ्या वर्गाची । जादा वर्गाची मागणी करावी लागली होती का ?

होय | नाही

- (ब) उत्तर होय असल्यास कोणत्या विद्याशाखेच्या ?

कला	वाणिज्य	शास्त्र.

- (८) विद्यार्थी संख्येअभावी आपल्याला मिळालेले वर्ग नाकारावे लागले काय ? कोणत्या विद्याशाखेचे ?

होय | नाही.

(९) (अ) उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रमासाठी आवश्यक साधनसामग्री उपलब्ध झाली आहे का ?

होय | नाही.

(ब) नसल्यास कोणती साधनसामग्री उपलब्ध झालेली नाही ?

- (१) इमारत.
- (२) प्रयोगशाळा.
- (३) ग्रंथालय.
- (४) शैक्षणिक सामग्री.
- (५) शास्त्रीय उपकरणे.

(१०) उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रम सुरू करण्यापूर्वीची शिक्षकसंख्या किती होती ?

(शैक्षणिक पात्रतेनुसार शिक्षकसंख्या लिहावी).

शैक्षणिक पात्रता संख्या.

- (१) एम्. ए., एम्. एड्. । बी. एड्.
- (२) एम्. एस्सी.; एम्. एड्. । बी. एड्.
- (३) बी. ए., एम्. एड्. । बी. एड्.
- (४) बी. एस्सी.; एम्. एड्. । बी. एड्.
- (५) बिगर पदवीधर व इतर.

(११) उच्च माध्यमिक वर्गांना शिकविणारे सर्व शिक्षक (एम्. ए. । एम्. एस्सी. । एम्. कॉम्.) आहेत काय ?

होय | नाही.

(१२) यापैकी किती शिक्षक नव्याने घेतले आहे ?

संख्या |

(१३) उच्च माध्यमिक वर्गांना शिकविणाऱ्या शिक्षकांपैकी किती प्रशिक्षित पदवीधर आहेत ?

संख्या |

(१४) (अ) आपल्या विद्यालयातील या वर्गांना शिकविणाऱ्या जुन्या शिक्षकांना त्यांच्या पात्रतेनुसार । आवडीनुसार विषय शिकविण्याची संधी मिळाली आहे का ?

संख्या |

(ब) नसल्यास कारण ?

(१५) आपल्या विद्यालयातील किती शिक्षकांना उच्च माध्यमिक वेतनश्रेणी मिळाली आहे ?

संख्या |

(१६) उच्च अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी करताना आपल्यास कोणत्या व्यवस्थापकीय अडचणी आल्या आहेत ?

- (१)
- (२)
- (३)
- (४)
- (५)
- (६)

(१७) उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रमासंबंधी आपल्या शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया कोणत्या आहेत ?

- (१) अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांच्या कुवती बाहेरचा आहे.
- (२) अभ्यासक्रम ठरलेल्या मुदतीत पूर्ण होणे शक्य नाही.

- (३) आवश्यक साधनसामग्री उपलब्ध नाही.
 (४) पाठ्यपुस्तके विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने समाधान-
 कारक नाहीत.
 (५) शिकविण्यासाठी पूर्वतयारी करण्यास फार
 कष्ट घ्यावे लागतात.

(१८) उच्च माध्यमिक वर्गातील विद्यार्थ्यांना कोणत्या अड-
 चणींना तोंड द्यावे लागते ?

(१) शैक्षणिक :

- (अ) कुवतीबाहेरचा अभ्यासक्रम.
 (ब) प्रमाणाबाहेर मोठा अभ्यासक्रम.
 (क) अपुरी साधनसामग्री.
 (ड) अपुरे मार्गदर्शन.

(२) आर्थिक :

- (अ) शिक्षणासाठी गावापासून दूर जावे
 लागते त्यामुळे वाढणारा खर्च.
 (ब) वसतिगृहात राहण्याचा खर्च.
 (क) वाहनखर्च.

(३) विद्यार्थिनींच्या खास समस्या.

(१९) (अ) विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कलाप्रमाणे (Aptitude)
 अभ्यासक्रम निवडण्याची संधी मिळाली
 होती का ?

होय | नाही

(ब) विद्यार्थ्यांना आवडीप्रमाणे (Interest)
 अभ्यासक्रम निवडता आला का ?

होय | नाही

(२०) उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रमाविषयी पालकांच्या
 प्रतिक्रिया कोणत्या आहेत ?

- (१) अभ्यासक्रम उपयुक्त आहे / नाही.
 (२) पाल्याच्या कुवतीबाहेरचा आहे / नाही.
 (३) पालकांना मार्गदर्शन करण्यास सोपा आहे/नाही
 (४) अभ्यासक्रम विद्यालयांमध्ये हवा / नको.

(२१) (अ) मुख्याध्यापकांचे पूर्ण नाव :

- (ब) पदवी : (क) अनुभव : वर्षे.
 (ड) उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रमाविषयी आणखी
 काही तपशील । सूचना
 (जागा अपुरी वाटल्यास स्वतंत्र कागद
 जोडावा).

गाव :

दिनांक :

मुख्याध्यापकाची स्वाक्षरी.

Popular
 Book
 House

75, Deccan Gymkhana,
 Poona 411 004
 Phone 54937

Please Visit us
 for all new Books.

INTERVIEWS

Prof. M. W. Joshi, NMV High school

Our Representatives had an interview with Prof. M. W. Joshi, Superintendent of the famous N. M. V. High School, Poona, to ascertain the problems and performance of urban Higher Secondary Schools. He expressed satisfaction at the basic concepts of the New Educational pattern of 10 + 2 + 3. Any educational programme, he asserted, must comprehend the mental, physical, aptitudinal and vocational development of a child. A lopsided emphasis on the intellectual growth may develop a stunted personality which is socially harmful. A child's schooling, he suggested, should start at the age of 6 + and not at 5 + as at present. Barring few precocious children, the present age of schooling at 5 + is positively injurious to the child's personality. A boy should be 18+ when he completes the higher secondary, so that he can enter into a gainful avenue in life.

Most of the urban schools, he stated, had little difficulty in enrolment of students. He experienced, he informed, a growing tendency amongst youngsters to opt for science side with the result he had to convert a division of Arts to a Science division. There was rush for admission. In the absence of any aptitude tests, he selected students on the basis of marks at the X exam. He could boast of the pick of students. But many schools faced, he informed, difficulties

in enrolment of students and some had to close down Higher Secondary classes for want of sufficient numbers.

Urban centres experienced little difficulty in recruiting qualified and competent staff for most of the subjects. Schools with prudence and foresight had adjusted their recruitment policy during the last two years so that they could recruit competent staff this year. Schools which tried to accommodate their existing staff in the higher secondary classes, had necessarily to compromise with quality. For the successful implementation of the Higher Secondary, a fully qualified and competent staff is a must and it is unwise to tamper with it. With proper planning he could overcome the Government's decision of non-retrenchment of the existing staff,

He agreed that the present courses of the Higher Secondary are qualitatively and quantitatively difficult for average students. With our yearning to be with the modern age, we have suddenly leapt from the cart-age to the jet-age, without caring whether it could be assimilated by our students conditioned socially as they are. Ideally he has no quarrel with the course, but it should be administered by smaller doses. The S. S. C. E. Board has slowly realised this and hence the portion of Solid Geometry from Mathematics is delated from the X Std. In science subjects the XI Std. course approximates the Inter Science courses in universities. Even for bright students, it is a challenge. The N. M. V. students

have certainly accepted the challenge and he is happy to state that they are completing the course satisfactorily. But he admitted that this could not be said of all schools.

Questioned about the adverse effect on the course due to late commencement of the classes and a large number of school holidays punctuating the term, he stated it was a partial truth. He justified school holidays on academic and cultural grounds. Diverse activities in schools are essential for the all-round development of student personality. It is a truncated school which emphasises only the intellectual growth to the utter neglect of extracurricular and cocurricular activities. That is why work experience has been introduced as a new subject in school curriculum.

The N. M. V. being an old established school possesses a well-stocked library. He has expanded library facilities by adding extra rooms for reading for the Higher Secondary classes, and cubicles for teachers. 'Books are our best teachers', he reminded and hence no false economy was applied to it. He spent sumptuously on library both textual and reference sections.

He could not, however, boast the same of his laboratories. Old school laboratories need expansion quantitatively in view of higher secondary courses. He needed Rs. 50,000/- for capital expenses to equip and modernise his laboratories. The Government had initially promised Rs. 30,000/- but finally backed out and he received just Rs. 8,500/-. By reorde-

ring the priorities, and with prudent planning we could provide facilities to students to perform individually 90% of the prescribed experiments. He got his laboratory gasfitted right in May 1975, so that with the commencement of school, the laboratories could start full functioning. But all schools were not so fortunate as the Government policy was indecisive and ambiguous.

The higher secondary is a single unit and should be located either in schools or colleges. The idea to allot XI std. to schools and XII to colleges is unacademic. The proposition to start independent junior colleges is economically infeasible. The dilly-dally adhocism is imprudent and disastrous. He welcomed as prudent the Government's decision not to hold a public examination at the end of XI Std. He complained that our education is unnecessarily examination-oriented rather than knowledge-oriented. A public examination at the end of XII Std. is logical and academically sound, but if the XII is to be allotted to colleges, no common yardstick remains for enrolment in colleges. It makes all capital expenditure in schools a huge wastage, and breaks a perfect unit.

He admitted that students were not able to choose a course suited to their capabilities, interest and aptitude as was envisaged by the planners. No school has a student counselling service and no vocational guidance is available. His school has, he informed, planned a student counselling service from the next academic year.

The higher secondary pattern aimed at diversification of technical courses to divert the blind and listless rush to university portals. Unfortunately the Government has failed to provide for any technical alternatives. It cuts at the very root of the new pattern and defeats its purpose. Admitting a certain inevitable flexibility initially, the Government's failure to pursue a consistent, coherent policy in the implementation is regrettable. The Department issued a torrent of conflicting circulars making confusion worst confounded. This was baffling and distressing. Lack of proper planning, foresight, a fuller grasp of consequent problems, an earnest resolve to execute an academic programme contributed to the problems of schools. It cannot be averred that all decisions were made purely on academic considerations or were even socially motivated.

The State has a fine and enviable tradition of private enterprise in the educational field. Renowned societies have rendered yeoman's service in the spread and upgrading of educational standards. More freedom should be extended to them to pursue their worthy traditions. The Grant-in-aid Manual is a code for guidance and not an instrument of subjection. The Government grant is no obligation but a State's duty, and private societies should also raise a part finance by public donations.

For the complete success of the new

course he would commend closure of substandard Higher Secondary Classes in certain schools, greater finance to deserving institutions, stipends to bright students from rural areas who would be required to migrate to a school away from their native place, introduction and facilities for technical and vocational courses. It is too early to assess the success of the New pattern, he admitted. But the few glaring defects which meet the eye must be squarely and timely dealt with. We all should make a determined effort to make the new pattern a grand success. He voiced he stated, only a constructive criticism for better results.

Shri. D. Y. Gaitonde

President (Fin. and Adm.)
Century Enka Ltd., Poona.

Our representative had an interview with Shri. D. Y. Gaitonde, President (Finance & Administration), Century Enka, Bhosari, Poona. His daughter is studying in the XI standard and we wanted to know his reactions to the Higher Secondary course, as an enlightened guardian.

At the outset he expressed his satisfaction at the introduction of uniform schooling all over the country. He would like the All India Board of Higher Secondary Education to fall in line with this system.

The syllabus, in his opinion, compares well with that obtaining elsewhere abroad. At last we are catching up with the modern times. Our syllabus in Maths, he opined, still falls short of modern advance. It must be upgraded. He does not think that the syllabus is overburdening our youngsters. In fact, now they would find it challenging and interesting. Parents, he thinks, should provide proper environment to their wards and should not expect to guide or coach the wards.

Education should aim at developing a habit of logical thinking, encouraging students to learn and there should be no cramming or spoon-feeding. Old fashioned guardians may complain about the contents of the new course, but, I for one, would heartily welcome it. In a transitional period such cribbing was bound to occur and we should ignore it, he answered. Since the new course envisages technical diversification students must be properly informed and given guidance to select their field of study according to their aptitudes and interests.

Teaching arrangements at this age of students require more of personal attention, personal counselling, hence he suggested small classes, semester system and more student-teacher contact on personal level. He is not interested in the question whether HSC should be located in school or college. He would welcome Government's decision about the Junior Colleges.

Shri. B. S. Desai

Export Manager,
Kirloskar Brothers Ltd., Poona.

In order to learn the reactions of guardians, who are rather conscious, well educated themselves, we interviewed Shri. B. S. Desai, Export Manager, Kirloskar Brothers Ltd., Poona, whose daughter has opted for commerce course. He was very frank and free in responding to our queries.

At the outset he expressed that the upgradation of syllabi from Std. VIII was done rather hastily. Before introducing the new syllabi the teachers were not trained properly, hence students always felt handicapped in getting proper guidance from their teachers. One can understand that everything cannot be smooth when transition is to be effected on a large scale. But he made it clear that the courses were not that difficult for the students.

Though the main aim of the higher secondary course is to develop the personality of a student, there is no effort on the part of educationists, teachers, to develop social awareness in the minds of students.

As regards the contents of the syllabus, Shri. Desai expressed that since there was no complaint from his ward, he felt that the courses were not heavy but despite the keen wish of his daughter to offer the course in English medium, she had to offer Marathi

medium as there was no facility in the institution. The teaching arrangements were satisfactory.

Shri. Desai feels that if a systematic effort is done to divert the students to job-oriented courses, no problem of unemployment will arise. There is always an opportunity waiting for a skilled technical hand.

Shri. P. S. Mulgaonkar,

Chairman, Maharashtra State Board of Secondary Education; Poona.

Our staff correspondents met Shri. P. S. Mulgaonkar to secure some light on questions raised by our survey. The statistical data of the old S. S. C. was applied to the new S. S. C. but the expectations were belied. To a question that no vocational courses were instituted by the Government, he informed that the Board had prepared plans for 176 vocational courses which could not be implemented for want of funds. However, he hastened to assure, the Central Government has now sanctioned 4.5 crores for vocationalisation and some courses would be instituted in the near future. The Director of Technical Education has envisaged a bold plan of associating industry with education. The theoretical training in jobs would be imparted by the I. T. I.s to trainees recruited by industries which would cater for the technical practical training

He expressed a personal opinion that a general education should be imparted upto X Standard and the specialisation should follow thereafter. He agreed with the complaint that the present syllabi of the higher secondary were qualitatively and quantitatively heavy even for an average pupil. He assured that the Board was currently re-examining the courses of all classes from VIII to XII and would soon even them out so that no difficulties would be experienced by students hereafter.

With
Best Compliments
from

Finor Trading Co.

2160, Sadashiv Peth,
Poona 411 030

Discussion with Shri D. M. Sukthankar,

Secretary, Education Department,
Maharashtra State,

and

Dr. (Mrs.) Chitra Naik, Director of
Education, Maharashtra State, Poona.

(By our Staff Representatives)

We had a free discussion with senior Government officials directly concerned with the implementation of higher secondary pattern. To our query about the correlation between the basic objectives of education and the actual higher secondary pattern, we were told that the objectives of education, viz. imparting information, developing skills and inculcating values were implicit in the higher secondary curriculum. However, within the school, it is possible to achieve more of the first two objectives than the last one because value-development is not restricted to the four walls of the school. In the formative years of the individual's personality, such influences as the teachers, peer-groups, family atmosphere, social and economic conditions and political events combine with the school efforts for value-orientation. The full development of a child's personality is, therefore, a multi-faceted process and a direct linking need not be expected between values and school education, to the exclusion of other factors.

Dr. Naik explained the factors that

go into the planning of institutional facilities, viz. transfer-rates of pupils, accessibility, financial constraints, type of curriculum, etc... An exercise of this kind was done for the implementation of the higher secondary pattern. She described the process of evolving norms for the location of facilities for different levels of education and also those adopted for locating higher secondary classes, district by district and block by block by preparing detailed area maps. Leaders in the districts were consulted before selecting schools. But planning goes awry if the acquisition of facilities like higher secondary classes was looked upon by some persons as a local status-symbol. There were unprecedented demands from secondary schools for this prestigious status. At times non-academic considerations also were emphasised by some to the detriment of rational norms of educational planning. To get the higher secondary classes, some rural schools promised many a fringe benefit and facility to students to attract a viable number to their classes. Books, stationery, hostel facilities and even exemption from uniform was offered in some places. But despite such efforts, quite a few schools could not muster the minimum strength and had to close down their higher secondary divisions. In making admission, this being the first year of the scheme, criteria of student interests, aptitudes and capabilities, could not be justifiably laid down. Distribution of divisions assigned

to various streams also had to be ad-hoc as statistics of previous trends in such planning were unavailable. In some cases, migration of students to distant educational centres was unavoidable, as no secondary school with a fair capacity to provide higher secondary education could be identified in the proximity of the feeder secondary schools.

A major consideration in making adjustment of the facilities was prevention of retrenchment of staff on a large scale. While this policy saved teachers from distress, it created some problem of staffing by helping accommodate inadequately qualified teachers. Six weeks orientation courses for such teachers were planned to be organised during the vacation. But because of unprecedented difficulties, viz. strikes, postponement of university examinations, delay in S. S. C. Examination results, non-availability of the resource personnel which got busy with examination work etc., the programme had to be postponed. After the schools had started, requests came in for change in allotment of divisions. This created some confusion. The higher secondary course could not, therefore, get off to the good start originally planned. Various extraneous and unexpected factors defeated the planning effort.

The two years of higher secondary education constitute a single, homogeneous and integrated course. Hence a public examination needs to be held only at the end of the second year. The

Department, however, had at first considered the idea of a public examination at the end of Std. XI to facilitate admissions to certain specialised courses where passing Std. XI is the entry requirement. The Department has not issued any instructions to schools to complete a common minimum portion of the syllabus in Std. XI. This is a task within the purview of the Maharashtra State Board of Secondary Education which is an autonomous body and which frames the curriculum.

The decision to allot Std. XII to colleges is a transitional arrangement. Eventually, Junior colleges, (i. e. Stds. XI and XII which are part and parcel of school education) would have to be separated from colleges. Even in 1976 in places where colleges do not want the classes or cannot offer the required faculty or are too distant from feeder schools, it may be necessary to allot Std. XII to a few capable secondary school to ensure that the students are not denied the required facility. That education should offer job-oriented courses is a suggestion given frequently. Dr. Naik felt that provision of occupational courses should be linked up with the world of work and the orthodox idea of institutional courses should be underplayed. Upto the age of 18, a boy or a girl should undergo a general education making him/her a better citizen. If general education is over at the age of 15 or 16 in the case of some, it does not mean that further institutional education should be readily provided to

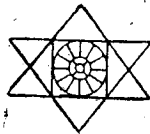
keep the student occupied class after class in school or college. Exploration of the world of Work or of studies and informal study or job-experience of whatever kind available, would prove useful to most youngsters. It should be realised that modern science and technology are progressing at a faster speed than institutional training and no training would equip a youngster fully for any job henceforth. Such training would really impart basic skills and evoke an adaptability to adjust to ever-changing job situations. It cannot find jobs for anyone nor prove to be a substitute for 'on the job' training.

When it was pointed out to Dr. Naik that pupils in the mofussil areas were left idle since they could not migrate to a distant town for higher secondary studies nor could they find suitable gainful employment in the village, she wondered why we never bothered to ask such questions about girls staying idle at home without educational or job opportunities. Can we expect that every boy who completes Std. X would join the higher secondary classes? It is necessary that social justice should not be denied. But in a poor country like

ours we have to make some hard choices. However, though we cannot afford to provide higher education to one and all irrespective of any screening, we must have special programmes to help the poor students to go ahead in higher education. Villagers and local bodies should come forward to help really deserving students to continue their education further. Instead of multiplying the number of institutions, it may be more useful to think of providing hostels for students migrating to town from mofussil areas and providing more scholarships to poor students.

The grants given to higher secondary schools for science laboratories would not be a waste even if the classes were to be withdrawn from them since the improved laboratories could be used for the secondary classes.

Dr. Naik admitted that in the transitional period of social or educational change, some dislocation was inevitable. But she felt assured that things would be speedily set right to ensure good results if all agencies concerned could face and solve the problems of transition in a spirit of goodwill and co-operation.

मुलाखत

श्री. गो. ना. वाघ

उत्कृष्ट शिक्षक म्हणून राज्य सरकारचा पुरस्कार मिळालेले विद्याधाम प्रशाळा, शिरूर, येथील मुख्याध्यापक श्री. गो. ना. वाघ यांची आमच्या प्रतिनिधीने मुलाखत घेतली व उच्च माध्यमिक शिक्षणाबद्दल ग्रामीण भागाच्या समस्यांबद्दल चर्चा केली. आपल्या अडचणी मोकळेपणाने मांडताना ते म्हणाले, “ग्रामीण शाळांना पुरेशा पात्रतेचे प्रशिक्षित पदवीधर शिक्षक मिळत नाहीत. नवीन अभ्यासक्रमाच्या संदर्भात ही उणीव प्रकर्षाने जाणवते. जुन्या चाकोरीतील अभ्यासक्रमासाठी इन्टर डी. एड. शिक्षक चालू शकत होते. पण नवीन सुधारित अभ्यासक्रम अशा शिक्षकांनाच येत नाही मग शिकविणे दूरच राहिले. अशा शिक्षकांसाठी शासनाने काही प्रशिक्षण वर्ग चालविले. पंधरा दिवसांच्या अशा वर्गात विषयाची उजळणी होऊ शकेल पण अनभ्यस्तांना विषयाचे आकलन होईल असे वाटत नाही. प्रशिक्षण वर्गात उपस्थिती असली की शिक्षकाला तो विषय आलाच असे समजणे चुकीचे आहे. प्रशिक्षण वर्गाच्या शेवटी परीक्षा घ्याव्यात व लायक टरणाच्या शिक्षकांनाच ते विषय शिकविण्याची परवानगी द्यावी. नवीन विषयाचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करून आपले ज्ञान वाढविण्याची जिद्द फारच थोड्या शिक्षकांत आढळते. तशात शासनाने कोणाही शिक्षकाला कमी करू नये असा आदेश काढल्याने अनेक हंगामी शिक्षकांनाही ताम्रपत्र मिळाला. जुने व नवीन अभ्यासक्रमास अपात्र अशा शिक्षकांना कमी करता येत नाही व नवीन सुपात्र शिक्षकांना नेमता येत नाही असा दुहेरी पेच शाळांपुढे पडला व त्यातच नवीन अभ्यासक्रमाचे खोबरे झाले. पात्र शिक्षक हा चांगल्या शिक्षणाचा कणा आहे; तोच कच्चा राहिल्यावर चांगल्या अभ्यासक्रमाचेही मातेरेच होणार. शिक्षक नेमताना त्यांच्या गुणवत्तेचा दर्जा शासनाने व्यवहार म्हणून फार पातळ केला. ते अशैक्षणिक होते. शिक्षकांसाठी दर पाच वर्षांनी चाचणी ठेवून त्याला आपल्या विषयात अद्ययावत ठेवण्याचा प्रयत्न असावा. आपली गुणवत्ता वाढविण्यास त्यास प्रेरणा (incentives) मिळावी.”

अकरावीच्या अभ्यासक्रमाबाबत बोलताना ते म्हणाले की दहावीपर्यंत विद्यार्थ्यांना इंग्रजी लिहिण्याबोळण्याची शिकवण

नाही पण अकरावीत मात्र त्यास इंग्रजीमध्ये परिच्छेद लिहावा लागतो. ते मुलांना जमत नाही त्या दृष्टीने दहावीपर्यंतच्या इंग्रजी शिक्षणाची फेररचना व्हावयास हवी. ग्रामीण भागात खालच्या इयत्तांनाही इंग्रजी शिकवू शकणारे पात्र शिक्षक मिळत नाही. त्यामुळे पायाच कच्चा राहतो. गणिताचीही तीच स्थिती आहे. आरंभापासूनच गणित कच्चे राहते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना गणिताची भीती वाटते. अकरावीत विद्यार्थ्यांना गणित अवघड वाटते. त्यासाठी जादा वेळ मिळावयास हवा म्हणजे गणित समजावून सांगता येईल. नवीन गणितात आकडे मोडीपेक्षा तर्कशुद्ध विचारावर अधिक भर आहे. चांगले आकलन झाल्याशिवाय तर्कशुद्ध विचार मांडता येत नाहीत. शास्त्र विषयाचा अभ्यास मराठी माध्यमातून शिकविला जातो. पण मराठी परिभाषा प्रमाणित झालेली नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा गोंधळ होतो. तसेच पुढील शिक्षणात याचा अडथळा येईल अशीही भीती वाटते.

आपणास नवा नागरिक घडवावयाचा असल्यास गणित व शास्त्र या विषयांना जादा तास दिले पाहिजेत. प्रसंगी शालेय सुट्या कमी करूनही अभ्यासाचा वेळ वाढविला पाहिजे.

उच्च माध्यमिक शिक्षणाची आजची परिस्थिती नवीन वाटल्यात भरलेल्या जुन्या दारुसारखी आहे. ज्या व्यावसायिक शिक्षणाचा उल्लेख उद्दिष्टांमध्ये केलेला आहे त्याची कोणतीच प्रचीती आजच्या शिक्षणात नाही. त्यामुळे विद्यार्थी अगतिकपणे जुन्याच चाकोरीकडे वळत आहे. यासाठी व्यावसायिक व तांत्रिकी शिक्षणाच्या सोयी वाढविल्या पाहिजेत. जास्तीत जास्त विद्यार्थी अशा शिक्षणाकडे वळतील व विद्यापीठीय शिक्षणावरचा भार कमी होईल अशी आज तरी चिन्हे दिसत नाहीत. यामुळे उच्च माध्यमिक शिक्षणाची पुरेशी तयारी शासनाने केलेली नाही. अपुऱ्या तयारीनिशी केलेल्या प्रयोगात अपयश आल्यास वैफल्याची फार मोठी भावना जनतेत निर्माण होण्याची भीती आहे.

ग्रामीण भागाच्या अडचणींच्या संदर्भात ते म्हणाले की शास्त्र शिक्षणासाठी आमच्याकडे योग्य प्रयोगशाळा नाहीत. शास्त्रीय उपकरणे व साधने यांचा अभाव आहे, त्यामुळे मुलांना प्रयोग करता येत नाहीत. अनुभवातून शिक्षण ही प्रक्रियाच सुरू होत नाही. शासनाने उच्च माध्यमिकबद्दल निर्माण केलेल्या अपेक्षा फलद्रूप होण्याची वानवा वाटते.

शालेय पाठ्यपुस्तकांच्या किंमती जास्त आहेत. ग्रामीण पालकांना त्यांचे ओझे झेपत नाही, त्यामुळे विद्यार्थ्यांजवळ क्रमिक पुस्तके नसतात. शाळेजवळही पुरेसा निधी नसल्याने तिला पुस्तकपेढी चालवता येत नाही. ग्रंथालयातही आवश्यक ती पुस्तके घेता येत नाहीत. शिक्षकांना आवश्यक वाटणारे संदर्भ ग्रंथही शाळेजवळ नसतात. ग्रामीण भागात ग्रंथांची अडचण फार मोठी आहे.

उच्च माध्यमिक शिक्षणाने ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची समस्या आणखी एका दृष्टीने बिकट झाली आहे. गावात अगर गावाजवळ शाळा नसल्याने विद्यार्थ्यांना उच्च माध्यमिक शिक्षणासाठी दूरवर जावे लागते. त्यांच्या शाळेतच उच्च माध्यमिकचे १/३ विद्यार्थी परगावचे आहेत. १५ ते १६ वर्षांच्या कोवळ्या पोराना स्वतंत्र राहणे इष्ट नसते व वसतिगृहाची सोय नाही. घरून रोज शाळेत जाण्यासाठी वाहनांची सोय नाही. अशा अडचणीत गावातच खोली घेऊन राहावे लागते. तेथे कुसंगत लागण्याचा धोका मोठा आहे. पण पालकांचा व शाळेचा इलाज नाही. दैवावर हवाला ठेवून पालकांला आपल्या पाल्यांना परगावी स्वतंत्रपणे ठेवावे लागते. काही पालक परगावचा खर्च न झेपल्याने आपल्या मुलांचे शिक्षण थांबवतात.

सुरुवातीस सरकारच्या धरसोडीच्या धोरणाने खूप अडचणी आल्या. कोणते विषय प्रशाळेत सुरू करता येतील याचा अंदाज नव्हता. त्याकरिता योग्य शिक्षक मिळविण्याची व्यवस्था करता येईना. तेव्हा ज्या विषयांचे शिक्षक शाळेजवळ उपलब्ध होते असेच विषय शाळेने सुरू केले. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची क्षमता, कल व आवड पाहून त्याला मार्गदर्शन करणे हा उपदेश कागदावरच राहिला. विशिष्ट संख्या असल्यासच तो विषय सुरू करावा असे बंधन ग्रामीण शाळांवर, विशेषतः जेथे २० ते २५ मैलांच्या परिसरात एकच शाळा आहे तेथे, नसावे.

विद्यार्थ्यांच्या गैरहजेरीचे प्रमाण ग्रामीण भागात फार असते. शाळात नियमित व सातत्याने जाणे आवश्यक असते याची जाण विद्यार्थ्यांना नसते व पालकांनाही नसते. हजेरी लागली म्हणजे झाले अशीच बहुसंख्य पालकांची समजूत असते. आपला एक अनुभव सांगताना ते म्हणाले की "घोडनदीच्या एका सुखवंस्तू पालकास मुलांच्या गैरहजेरीबद्दल फोन केला तेव्हा उत्तर मिळाले की, मुलगा हजेरी लावून आला आहे." शासनाने विद्यार्थी हजेरीवर अनुदान अवलंबून

ठेवल्याने अनेक शाळांना खोळ्या हजेच्या मांडाव्या लागतात.

अनुदान सूत्राबद्दल सांगताना ते म्हणाले की शाळांच्या तुटीएवढे शासन अनुदान देते असा समज शासनाने समाजात निर्माण केला आहे. पण प्रत्यक्षात खर्चाच्या २३ टक्के रक्कम प्रशालेने उभी करण्याचे बंधन आहे. शिवाय खर्चाची योग्यायोग्यता / आवश्यकता न पाहता केवळ तांत्रिक कारणावरून बराचसा खर्च अमान्य ठरविण्याची शासकीय अधीक्षकांची दृष्टी असते. पर्यायाने अशा अमान्य खर्चावरही शाळेस अनुदान मिळत नाही. हे सर्व पैसे गावातून कसे उभे करावयाचे? प्रशाळांना दैनंदिन खर्चासाठी पैसे देण्याची समाजाची प्रवृत्ती नसते व असा सधन वर्गही ग्रामीण भागात फारसा नसतो.

With
Best Compliments
from

D. Subodh & Co.

371, Raviwar Peth, Poona 411 002

Gram : Tushar • Phone 22957 : 2224 1

शिक्षण प्रसारक मंडळीच्या

कौशिक व्याख्यानमालेची प्रकाशने

१. वैदिक देवतांचे अभिनव दर्शन
डॉ. रा. ना. दांडेकर, एम्. ए., पीएच. डी. रु. ३-००
२. ऋग्वेदातील भक्तिमार्ग
प्रा. हरि दामोदर वेलणकर, एम्. ए. रु. २-००
३. ऋग्वेदातील भक्तिमार्ग
प्रा. हरि दामोदर वेलणकर, एम्. ए. रु. १-५०
४. ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास
कै. डॉ. शं. दा. पेडसे, एम्. ए., पीएच डी. रु. २-५०
५. वेदातील राजकारण
श्री. श्री. दा. सातवळेकर रु. १-००
६. श्रीशैवागम आणि ज्ञानेश्वर
श्री. बाळाचार्य माधवाचार्य खुपेरकरशास्त्री रु. २-००
७. ज्ञानदेव व प्लेटो
वै. प्राचार्य शं. वा. दांडेकर, एम्. ए. रु. ५-००
८. फंडामेंटल थीम्स ऑफ दी अथर्ववेद
कै. प्रा. दुर्गाभिोहन भट्टाचार्य रु. ५-००
९. व्हॉइस ऑफ दी वेद
डॉ. सूर्यकांत,
एम्. ए., डी. लिट् (पी. बी.), डी. फिल्. (ऑक्सन) रु. ५-००
१०. वैदिक संहिता आणि उपनिषदे
डॉ. त्र्यं. गो. माईणकर, एम्. ए., पीएच्. डी., डी. फिल्. रु. ६-००
११. ज्ञानेश्वरांची जीवननिष्ठा
प्रा. गं. बा. सरदार, एम्. ए. रु. ६-००
१२. ज्ञानेश्वरी-रहस्य
प्रा. श्री. ना. बनहट्टी रु. ६-७५
१३. ऋग्वेदसूक्तांचा कालानुक्रम
डॉ. हरि रामचंद्र दिवेकर, एम्. ए., डी. लिट्. रु. ५-००

वि. सू. : बरील प्रकाशनाबाबत ' रसिक साहित्य ', ६५७ नारायण पेठ,
आपा बलवंत चौक, पुणे ३०, येथे चौकशी करावी.

परशुरामीय : १६३

“ भारताच्या विद्यमान पंतप्रधान श्रीमती
इंदिराजी गांधी यांच्या घोषित २० कलमी
कार्यक्रमास आमचा भरघोस पाठिंबा ”

दि पूना अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.

२५, शुक्रवार पेठ, पुणे शहर

स्थापना १९२४

दूरध्वनी-४३७४१

- दुर्बल घटकांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी सतत प्रयत्नशील असणारी जिव्हाळ्याची
सहकारी बँक. ■ बँकेच्या सर्व सोयी उपलब्ध ■ टेवीवर आकर्षक
व्याजाचे दर ■ सभासदांना विविध प्रकारच्या कर्जाची उपलब्धता

प्र. मो. रवडे
असि. मॅनेजर

मा. ह. मा. थोरात
सदस्य म. न. पा. पुणे
कार्याध्यक्ष

मा. सं. ल. शिरोळे
स्पे. एक्झि. मॅजिस्ट्रेट
उपकार्याध्यक्ष

VENKO

The People with capacity to produce
Ceramic Capacitors &
Resistor Bodies

For dealership apply to

VENKO CHEMICALS PVT. LTD.

Reg. Office ; 12, Dhavalgiri Apartments, Mukund nagar, Poona 411 009

Factory : 102 B, Hadapsar Industrial Estate, Poona 411 013